

A close-up, high-resolution photograph of a child's eye. The eye is a striking green color with a dark pupil and a visible iris pattern. The surrounding skin is fair and has a soft, natural texture. The hair is light brown and slightly tousled, framing the eye. The lighting is soft and natural, highlighting the details of the eye and the skin.

BARBARA SORDYL-LIPNICKA

DZIECKO I RODZINA

W OBLICZU EMIGRACJI
ZAROBKOWEJ

Dziecko i rodzina
w obliczu emigracji zarobkowej

Barbara Sordyl-Lipnicka

Dziecko i rodzina
w obliczu emigracji zarobkowej

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wydawnictwo Naukowe

Kraków 2020

Recenzja:

dr hab. Alina Rynio, prof. KUL

dr hab. Wioleta Danilewicz, prof. UwB

Redakcja językowa: Martyna Bylak

Skład i łamanie: Pracownia Wydawnicza AD VERBUM

Projekt okładki: Anna Przytocka

Fotografia na okładce: © Anna Przytocka

Publikacja finansowana z subwencji przyznanej
Uniwersytetowi Papieskiemu Jana Pawła II w Krakowie
przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2019.

Copyright © 2020 by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISBN 978-83-7438-897-9 (druk)

ISBN 978-83-7438-898-6 (online)

DOI <https://doi.org/10.15633/9788374388986>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wydawnictwo Naukowe

30348 Kraków, ul. Bobrzyńskiego 10

tel./faks 12 422 60 40

e-mail: wydawnictwo@upjp2.edu.pl

Księgarnia Logos

31-004 Kraków, ul. Bracka 17

tel. 12 421 51 31

e-mail: logos@upjp2.edu.pl

www.ksiegarnia.upjp2.edu.pl

e-mail: sklep@upjp2.edu.pl

Dla mojej rodziny...

Wstęp

Problematyka mobilności społecznej współczesnych Polaków w kontekście funkcjonowania rodziny i dziecka jest częstym tematem dyskusji naukowych oraz społecznych. W okresie ostatnich piętnastu lat, a zwłaszcza od momentu przystąpienia Polski do struktur Unii Europejskiej, liczne grupy osób postanowiły podjąć decyzję o wykonywaniu pracy zarobkowej poza granicami kraju. Mimo wielu praw zagwarantowanych traktatem unijnym, z których przez wiele lat korzystali i obecnie korzystają pracownicy i ich rodziny, emigracja zarobkowa Polaków staje się wciąż poważnym problemem społecznym, szczególnie w odniesieniu do kwestii rozwoju i wychowania dzieci, zarówno tych pozostających w kraju, jak i tych, które wyemigrowały wspólnie z rodzicami.

Tematyka funkcjonalności czy wydolności rodzin czasowo niepełnych na podstawie przeglądu literatury przedmiotu wyraźnie wskazuje na występowanie zależności pomiędzy niepełnością rodziny a jej dysfunkcyjnością (Ziemska, 1974; Brągiel, 1990; Maciaszkowa, 1992). Jednocześnie niektórzy badacze zajmujący się analizą funkcjonowania rodzin doświadczających emigracji zarobkowej dowodzą, że rodzina czasowo niepełna, choć narażona na ryzyko dysfunkcji, wcale nie musi być rodziną dysfunkcyjną (Danilewicz, 2012; Słany, 2002). Na warunki funkcjonowania dziecka i rodziny składa się szereg czynników, a ujmowanie rodziny jako systemu pozwala na dostrzeżenie wielu zależności zachodzących między członkami rodziny w różnych sytuacjach życiowych, w tym również w perspektywie emigracji zarobkowej.

Wydaje się zatem, że spojrzenie na funkcjonowanie rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej z perspektywy dziecka pozwala lepiej wniknąć w jego sposób przeżywania nowej sytuacji rodzinnej i pokazać

skutki dla jego funkcjonowania w rodzinie oraz w szerszym środowisku. Można bowiem przypuszczać, że poważne zakłócenia w funkcjonowaniu rodziny spowodowane emigracją zarobkową są źródłem szeregu problemów w funkcjonowaniu dziecka, które nagle znalazło się w nowym środowisku (cała rodzina na emigracji) lub pozostaje w kraju i doświadcza rozłąki z najbliższymi.

Uzasadniona wydaje się również potrzeba przeprowadzenia, za pomocą standaryzowanych narzędzi badawczych, badań charakteryzujących poziom funkcjonowania całego systemu rodzinnego w kontekście emigracji zarobkowej, ze szczególnym uwzględnieniem funkcjonowania dziecka w rodzinie i w szkole. Sytuacja rozłąki emigracyjnej powoduje, iż poszczególni członkowie rodziny zostają pozbawieni codziennych kontaktów z najbliższymi (wyjazd jednego lub obojga rodziców) lub są zmuszeni do funkcjonowania w zupełnie nowych warunkach, kiedy to cała rodzina emigruje. Porównanie jakości funkcjonowania systemu rodzinnego w kontekście tych dwóch różnych sytuacji związanych z emigracją zarobkową ujawnia wiele cennych informacji.

Niniejsze opracowanie składa się z pięciu rozdziałów. Rozdział pierwszy przybliży teoretyczny kontekst zjawiska, jakim jest emigracja. Zarysowano w nim nie tylko skalę emigracji zarobkowej wśród Polaków, ale także analizę pojęć odnoszących się do rodzin emigracyjnych oraz kierunki przemian zachodzących w rodzinie, jak i w samym dziecku, które pojawiają się na skutek emigracji zarobkowej rodziców. Dodatkowo ukazano rozwój podejścia systemowego w badaniach nad rodziną.

Natomiast w rozdziale drugim przedmiotem rozważań uczyniono aspekty metodologiczne badań własnych dotyczące: sformułowanych problemów i hipotez badawczych, zmiennych badawczych, wykorzystanych metod badawczych, technik i narzędzi badań, ich organizacji oraz charakterystyki badanej grupy.

Treści prezentowane w rozdziałach trzecim oraz czwartym zawierają prezentację i analizę rezultatów badań empirycznych przeprowadzonych

w celu udzielenia odpowiedzi na główny problem badawczy: Jak wygląda funkcjonowanie rodziny oraz edukacyjno-wychowawcze i emocjonalno-społeczne funkcjonowanie dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka bądź całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem poza granice kraju?

W rozdziale piątym zweryfikowano hipotezę główną, która zakłada, że rodziny oraz dzieci przebywające na emigracji w Holandii wykazują więcej trudności w prawidłowym funkcjonowaniu, w porównaniu z rodzinami, w których jeden lub oboje rodzice emigrują, a dziecko pozostaje w Polsce. Podjęto się także weryfikacji hipotez szczegółowych.

Całość pracy zamyka podsumowanie wraz z wnioskami wynikającymi z przeprowadzonych badań. Autorka ma nadzieję, że przedstawione wyniki badań własnych przyczynią się do większej integracji wiedzy o rodzinach emigracyjnych i pozwolą wskazać naukowo wytyczone kierunki oddziaływań praktycznych w tym obszarze. Problematyka prezentowana w monografii nie wyczerpuje całości zagadnienia, a wyciągnięte wnioski skłaniają wciąż do dalszych refleksji w zakresie wprowadzenia działań profilaktycznych wobec rodzin, których funkcjonowanie jest zaburzone w wyniku emigracji zarobkowej.

Rozdział 1

Emigracja zarobkowa rodzin – zarys teoretyczny

1. Skala polskiej emigracji zarobkowej i jej społeczne implikacje

Migracje jako zjawisko znane ludzkości od wielu tysięcy lat wciąż w znacznym stopniu kształtują jakość życia wielu osób. Współcześnie posiadają zarówno pozytywne, jak i negatywne strony. W sensie globalnym są formą przemieszczania się ludności w kontekście przekraczania granic, ale także w kontekście wewnątrzpaństwowych odniesień zarobkowych. Ruchy migracyjne to zatem nie tylko mobilność geograficzna, a również mobilność społeczna, którą rozumie się jako pozytywną cechę współczesnych społeczeństw (Paleczny, 2004, s. 662).

Analizując proces mobilności społecznej ludzi w aspekcie migracji zarobkowych, warto dokonać weryfikacji w kontekście teoretycznych implikacji, zwracając uwagę przede wszystkim na rozumienie pojęć: emigracja, migracja.

Według *Nowej encyklopedii powszechnej* (1995, s. 242) słowo *emigracja* pochodzi od łacińskiego *emigratio*, oznaczającego *wychództwo*, które należy interpretować jako odpływ ludzi poza granice określonego terytorium. Emigracja dotyczy nie tylko stałych, bezpowrotnych wyjazdów, ale również opuszczenia miejsca swojego bytowania na czas określony, gdy celem jest wyłącznie praca zarobkowa.

Zdefiniowanie terminu *migracja* nie jest łatwym zabiegiem teoretycznym z uwagi na wieloznaczność pojęcia. Zgodnie z terminem

łacińskim *migratio* oznacza wyprowadzenie się, przeniesienie się z jednego miejsca na drugie (Mikusińska, 2008, s. 117).

Zdzisław Mach (1998, s. 14) zauważa, iż „migracja jest stałą bądź względnie stałą zmianą miejsca”, więc najogólniej można rozumieć, że jest to względnie stała forma przemieszczania się ludzi bądź też forma zmiany dotychczasowego miejsca zamieszkania.

Z kolei Norman Goodman (2003, s. 272) pod pojęciem migracja rozumie „przemieszczanie się ludzi z jednego położenia geograficznego w inne, celem zmiany swojego stałego miejsca zamieszkania”.

Pojęcie emigracja zatem łączy się z pojęciem migracji, które stanowi pochodną omawianego terminu. Ze względu na charakter wyjazdów zarobkowych polskich rodzin i ich członków poza granice kraju w niniejszej książce posłużono się terminem emigracja. Zaobserwowano ponadto, iż długość pobytu emigrantów w ojczyźnie jest krótsza niż okres zamieszkiwania w kraju docelowej emigracji.

W literaturze przedmiotu występują różne rodzaje migracji, uwarunkowane wielością stosowanych kryteriów. Dla potrzeb niniejszych badań przyjęto kryterium czasu trwania migracji oraz kryterium przyczyn migracji, tak by w pełni ukazać charakterystykę wyjazdów zarobkowych poza granice kraju.

Zdaniem Andrzeja Maryańskiego (1984, s. 8) ze względu na czas trwania migracji wyróżnia się następujące jej typy:

- *migracje stałe* – migrant podejmuje decyzję o stałym pozostaniu w dotychczasowym miejscu pobytu, dana forma migracji definiowana jest również jako emigracja,
- *migracje okresowe* – migrant po zrealizowaniu określonego celu wyjazdu powraca do miejsca pochodzenia,
- *migracje sezonowe* – migrant podejmuje decyzję o przemieszczeniu się na dany teren o określonej porze roku.

Natomiast ze względu na przyczyny migracji wyróżnia się takie rodzaje migracji jak:

- migracje zarobkowe – charakteryzują się przemieszczaniem ludności w celu podjęcia pracy poza miejscem zamieszkania,
- migracje rodzinne – definiowane jako przestrzenne przemieszczanie się osób do członków rodziny,
- migracje podporządkowane – spowodowane przemieszczaniem się innych osób, np. dzieci migrujące za rodzicami.

Na podstawie przeglądu historii ruchu migracyjnego można zaobserwować, iż początkowo migracje wynikały głównie z konieczności zdobywania pożywienia, a w dalszej kolejności powiązane były z wojnami, podbojami, zdobyciem nowej przestrzeni do osiedlenia się (Slany, 1995). Dziś charakter migracji przypisywany jest do globalnego ruchu, którego wynikiem są migracje międzynarodowe pojawiające się w XX wieku (Giddens, 2004, s. 282).

W XXI wieku przełomowym momentem w Europie sprzyjającym wzrostowi ruchu migracyjnego było powstanie Unii Europejskiej oraz jej systematyczne poszerzanie, co umożliwiło wielu tysiącom ludzi przemieszczanie się pomiędzy państwami członkowskimi. Nastąpiła globalna integracja, a z dniem wejścia w życie układu Schengen (21 grudnia 2007 roku) dodatkowo zostały zniesione formalne bariery utrudniające niejednokrotnie swobodne przemieszczanie się. Migracje w ramach Unii Europejskiej zostały wpisane w podstawowy kanon praw człowieka w demokratycznym społeczeństwie. Możliwość swobodnego wyboru miejsca zamieszkania i pracy stała się nową formą aktywności ludzkiej (Okólski, 2004).

Zdaniem Leny Kolarskiej-Bobińskiej (2007, s. 7) wyjazd zarobkowy poza granice ojczystego kraju nie oznacza już ucieczki, lecz skorzystanie z szans realizacji własnych aspiracji. Powstające sieci migracyjne spowodowały, iż Polacy z niewielkiej grupy migracyjnej stali się reprezentantami największego strumienia imigracyjnego.

Wioletta Danilewicz (2009, s. 224) zauważa, że wśród licznych rodzajów migracji pojawiają się migracja płynna oraz transmigracje.

Migracja płynna charakteryzuje się tym, że migranci nie utrzymują kontaktu z krajem ojczystym. Wyjeżdżająca rodzina pracuje w kraju docelowej migracji i tam kształci swoje dzieci. W razie ewentualnego niepowodzenia nie wraca do ojczystego kraju, lecz poszukuje innego państwa, w którym mogłaby się osiedlić. Natomiast transmigracje (za Okólski, 2009) charakteryzują się głównie tymczasowością, są wahadłowym przemieszczaniem się jednostki w obrębie co najmniej dwóch krajów (pochodzenia i okresowego zatrudnienia) bez przeniesienia za granicę gospodarstwa domowego. Osoba migrująca często utrzymuje emocjonalne oraz ekonomiczne kontakty z krajem pochodzenia.

Jak zauważa Ryszard Bera (2008, s. 84), szacunki skali emigracji po akcesji Polski do Unii Europejskiej różnią się od siebie w zależności od metodologii oceny tego zjawiska. Analizując literaturę przedmiotu, można zauważyć, jak trudno jest ocenić dynamikę zjawiska emigracji zarobkowej rodziców, brakuje bowiem dokładnych danych liczbowych dotyczących wyjazdów zagranicznych rodaków oraz ich powrotów z emigracji. Na podstawie opracowań demograficznych (*Rocznik Demograficzny*, 2007, 2008) oraz wyników badań empirycznych (Kowalska, Walczak, 2008) można podjąć jedynie próbę zarysowania charakterystyki wyjazdów zarobkowych Polaków.

Z analiz prowadzonych przez Ośrodek Badań nad Migracjami w Uniwersytecie Warszawskim wynika, iż Polska w dalszym ciągu pozostaje krajem, gdzie znaczna liczba osób migruje na pobyt czasowy bądź stały. Wyjazdy zarobkowe Polaków mają rozbudowaną historię i najczęściej są powiązane z przemianami społeczno-gospodarczymi oraz politycznymi kraju (Okólski, 2001).

Bożena Kłós (2006, s. 2–3), przywołując dane Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, stwierdza, iż 660 tysięcy Polaków wyjechało z kraju w celach poszukiwania lepszej pracy. Dane Ministerstwa Gospodarki zawarte w raporcie *Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski*,

pozyskane z pozarządowej organizacji European Citizen Action Service (ECAS) wskazują na liczbę 1 mln 120 tys. migrantów, co stanowi 3 proc. całej ludności Polski.

Dane Głównego Urzędu Statystycznego informują o liczbie 2 mln 270 tys. Polaków, którzy w 2007 roku przebywali czasowo poza granicami kraju dłużej niż trzy miesiące. Należy zaznaczyć, iż 1 mln 925 tys. rodaków przebywało w krajach europejskich w dominującej większości należących do Unii Europejskiej. Natomiast dane pochodzące z *Diagnozy społecznej 2009* wskazują, iż w latach 2007–2009 potencjalny udział emigrantów w skali kraju wzrósł do 4 proc. Zmianie uległa alokacja migracji, o ile w początkach tworzenia się Unii Europejskiej znaczącymi miejscami docelowej migracji były Wielka Brytania i Irlandia, to obecnie są to Holandia, Norwegia, Niemcy.

Według danych GUS (*Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2013*) lata 2009–2011 nie przyniosły radykalnych zmian w liczbie osób emigrujących zarobkowo. Można mówić wręcz o pewnej stabilizacji liczby osób pozostających poza granicami kraju. Pod koniec 2013 roku poza granicami Polski przebywało czasowo (powyżej trzech miesięcy) około 2 mln 196 tys. ludzi, czyli o 66 tys. osób więcej w porównaniu z 2012 rokiem.

W *Diagnozie społecznej 2013* odsetek osób deklarujących w momencie badania chęć emigracji zarobkowej wzrósł nieznacznie do poziomu 8,1 proc., wobec 6,9 proc. obserwowanych dwa lata wcześniej czy 6,4 proc. w 2009 roku. W 2013 roku zamiar wyjazdu zarobkowego deklarowała jedna czwarta osób bezrobotnych, wobec niespełna jednej piątej w poprzedniej edycji badania. Związane jest to głównie z problemami w zakresie znalezienia pracy w Polsce. Wśród mężczyzn rosła popularność wyjazdów do krajów postrzeganych jako bezpieczne alternatywy dla ogarniętych kryzysem typowych krajów docelowej emigracji, czyli Norwegii oraz Holandii. Z kolei wśród kobiet dominowała tendencja wyjazdów do Wielkiej Brytanii.

Rok 2014 był kolejnym rokiem zwiększenia się zasobu imigracyjnego Polaków w innych krajach. Główny Urząd Statystyczny na podstawie notatki informacyjnej pn. *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2014* potwierdził, że w końcu 2014 roku poza granicami Polski przebywało czasowo około 2 mln 320 tys. mieszkańców naszego kraju, tj. o 124 tys. (5,6 proc.) więcej niż w 2013 roku. Z kolei w Europie w 2014 roku przebywało około 2 mln 13 tys. osób, przy czym zdecydowana większość (1 mln 901 tys.) przebywała w krajach członkowskich Unii Europejskiej. Spośród krajów Unii nadal najwięcej osób przebywało w Wielkiej Brytanii (685 tys.), Niemczech (614 tys.), Irlandii (113 tys.) oraz Holandii (109 tys.) i we Włoszech (96 tys.).

Skala emigracji zarobkowej na przestrzeni kolejnych lat (2015–2016) wciąż wzrastała. W końcu 2016 roku poza granicami Polski przebywało 2 mln 515 tys. osób (*Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2016*). W porównaniu z poprzednimi latami liczba emigrantów nie malała, wręcz systematycznie się powiększała. Emigracja zarobkowa Polaków pozostaje zatem jedną z istotnych kwestii społecznych, która wymaga uwagi nie tylko osób zarządzających naszym państwem, ale przede wszystkim uwagi przedstawicieli służb wspierających rodziny doświadczające różnorodnych sytuacji kryzysowych wynikających z emigracji zarobkowej.

Holandia to jeden z krajów Unii Europejskiej, do którego Polacy na masową skalę docierali już w końcu XIX wieku. Kierując się ścieżkami wyznaczanymi przez procesy industrializacji oraz rozwój sektora górniczego, trafiali przede wszystkim do Limburgii, gdzie znajdowali zatrudnienie w kopalniach węgla kamiennego. Część z nich zdecydowała się na pozostanie w Holandii na stałe, niektórzy wrócili do kraju. W rezultacie jeszcze przed II wojną światową powstały zręby późniejszej Polonii. Kolejną falę emigrantów z Polski tworzyli żołnierze z dywizji pancerniej generała Maczka – zamiast powrotu do komunistycznej ojczyzny wybrali osiedlenie się w mieście, które wyzwolili (czyli w Bredzie).

Następna fala emigracji przypadła na lata powojenne, gdy wraz z drastycznie pogarszającymi się nastrojami w kraju istotnie wzrosła skala wyjazdów z Polski oraz migracje z okresu pierwszej fazy transformacji (Pijpers, 2006, za: Toruńczyk-Ruiz, 2008). W konsekwencji na początku lat dwudziestych XX wieku zasób polskich emigrantów czasowych w Królestwie Niderlandów szacowano na około 10 tys. osób.

Według raportu pod nazwą *Polacy przebywający czasowo w Królestwie Niderlandów – stan wiedzy, wyzwania i możliwe działania publiczne*, opracowanego przez Fundację Ośrodek Badań nad Migracjami, od 2004 roku emigracja zarobkowa do Holandii przybrała wyraźny trend wzrostowy, którego okres szczytowy przypadł na lata 2008–2010, gdy odnotowywano około 15 tys. osób pochodzenia polskiego przebywających na terenie tego kraju. Ten właśnie okres, pomimo panującego w Europie kryzysu ekonomicznego, który po roku 2008 stał się już zjawiskiem powszechnym, nie wpłynął na decyzje migracyjne. Emigranci z Polski stanowili w tym czasie około 10 proc. całości napływu migracyjnego do Królestwa Niderlandów. Polski emigrant przebywający w Holandii jest generalnie nieco starszy i gorzej wykształcony, niż wskazywałby na to ogólny profil emigranta w okresie poakcesyjnym. Dominującą rolę w strukturze emigrantów odgrywają mężczyźni. Relatywnie wysoki, choć trudny do oszacowania, jest udział emigrantów czasowych, często sezonowych. W dużej mierze wynika to ze specyfiki holenderskiego rynku pracy z silnie rozwiniętym sektorem agencji pracy tymczasowej. W istocie udział Polaków zatrudnionych w tym kraju za pośrednictwem wyspecjalizowanych agencji (działających legalnie bądź nie) sięgać może nawet 70 proc. całej populacji imigrantów z Polski, którzy dotarli do tego kraju po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Widoczna jest również naturalna tendencja do pogłębiania więzi z Królestwem Niderlandów, co w wielu przypadkach prowadzi do decyzji o osiedleniu się w tym kraju.

Można przypuszczać, że współczesne migracje zarobkowe wpływają na kształtowanie się teraźniejszości i przyszłości wielu polskich rodzin.

Wobec pojawiających się trudności na rodzimym rynku pracy wyjazdy zagraniczne są dla licznych osób szansą na polepszenie warunków życia. Wśród emigrantów coraz częściej odnaleźć można rodziny z dziećmi lub samych rodziców, którzy wyjeżdżając za granicę, pozostawiają potomstwo pod opieką najbliższych: babci, dziadka bądź starszego rodzeństwa (Kowalska, 2008, s. 5).

Z danych zawartych w raporcie Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk z 2014 roku pt. *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski* wynika, że migracje stają się coraz bardziej sfeminizowane. Kobiety migrują nieco częściej (około 52 proc.) niż mężczyźni oraz zdecydowanie częściej decydują się na migracje długookresowe. Takie decyzje wynikają zarówno z faktu łączenia rodzin, jak i z zapotrzebowania na kobiecą siłę roboczą, szczególnie w sektorze usług opiekuńczych. Kobiety migrują też w młodszym wieku niż mężczyźni. Około 5 proc. osób wyjeżdża z dziećmi w wieku od 13 do 19 lat. Najczęściej migrują osoby w stanie małżeńskim (45 proc.) oraz kawalerowie i panny (34 proc.), a rzadziej z kolei osoby rozwiedzione (7 proc.), stanu wdowiego (2 proc.) oraz inne osoby (w separacji, pozostający w związkach partnerskich – 13 proc.).

Migracje są czynnikiem wpływającym na dezintegrację małżeństw. W latach 2004–2012 liczba rozwodów w Polsce wyniosła około 520 tys., a zatem udział rozwodów w okresie po akcesji Polski do UE w ogólnej liczbie rozwodów z lat 1990–2012 stanowił 52 proc. i wciąż się zwiększa (w 2013 roku stanowił 55 proc.).

Z danych Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej wynika, że w grupie emigrantów są również takie osoby, które pozostawiają swoje dzieci bez opieki bądź powierzają je placówkom opiekuńczo-wychowawczym. W 2007 roku spośród 1299 dzieci pochodzących z rodzin migracyjnych 1014 zostało skierowanych do rodzin zastępczych, a 285 pozostało w placówkach opiekuńczych (Walczak, 2008, s. 7–10).

Przykładem innych państw Fundacja Prawo Europejskie na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej przeprowadziła badania mające

na celu oszacowanie skali zjawiska zarobkowej emigracji rodziców w Polsce i jej wpływu na wychowanie młodego pokolenia. W rezultacie badań wykazano, iż rozłąka rodzin u wielu dzieci doprowadza do poczucia opuszczenia. Nie mając stałego oparcia w rodzicach, dzieci mają problemy z nauką, wykazują trudności wychowawcze, stają się agresywne oraz przejawiają zachowania aspołeczne. Rodzice powinni być świadomi, że ich codzienna obecność w życiu dziecka wpływa na jego emocjonalny, intelektualny oraz wychowawczy rozwój.

W 2008 roku Biuro Rzecznika Praw Dziecka opracowało projekt badawczy zatytułowany *Społeczne, edukacyjne, wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych oraz ponadgimnazjalnych*, którego autorem jest Bartłomiej Walczak (2008). Badania przeprowadzono w dwóch etapach. Pierwszy etap obejmował 173 szkoły na terenie Polski (do próby wylosowano techniką doboru systematycznego 30 gmin). W drugim etapie zrealizowano badania sondażowe wśród 1,296 tys. uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych z terenu województwa mazowieckiego. Zasadnicze cele badania były następujące: określenie skali migracji, charakterystyka zjawiska i konsekwencji wyjazdów zarobkowych rodziców dla całej rodziny i dla dzieci. Wszystkie analizowane obszary były ściśle powiązane z rodzajem wyjazdu. Okazało się, iż 16 proc. dzieci migrantów z Mazowsza pozostaje w Polsce pod opieką dziadków lub drugiego rodzica, 14 proc. pozostaje pod opieką starszego rodzeństwa lub osób trzecich, a 6 proc. pod opieką sąsiadów. W większości przypadków dziecko mieszka z nowym opiekunem.

W 2014 roku na zlecenie Biura Rzecznika Praw Dziecka opracowano kolejny projekt badawczy pt. *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*. Opracowanie nawiązywało do badań zainicjowanych przez Rzecznika w 2008 roku, których głównym celem było zdiagnozowanie wpływu migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka w Polsce.

Badanie zostało zrealizowane na losowej próbie 100 szkół, warstwowanej typem szkoły i położeniem (województwo), gdzie w każdej szkole losowano po jednej klasie z rocznika, a zatem zbierano dane przeciętnie z trzech oddziałów. W przypadku szkół podstawowych były to klasy 4–6, w pozostałych 1–3. Zrealizowano ankiety audytoryjne z uczniami, których rodzice wyrazili zgodę na udział w badaniu, oraz nauczycielem. Ogółem zebrano 4,169 tys. ankiet od uczniów i 272 od nauczycieli. Na podstawie analizy badań wysunięto następujące wnioski:

- jedna piąta uczniów doświadczyła rozłąki z przynajmniej jednym z rodziców w ciągu trzech lat poprzedzających badanie, co oznacza siedmiopunktowy spadek w porównaniu z wynikami uzyskanymi w 2008 roku. Warto jednocześnie zauważyć, że migracja zarobkowa w rodzinach z dziećmi w wieku szkolnym jest częstsza niż w odniesieniu do całej populacji;
- siedem na dziesięć migracji rodzicielskich to wyjazd samego ojca (opiekuna), 14,8 proc. migracja matki, 17,2 proc. to migracja obojga, w dwóch trzecich przypadków o charakterze naprzemiennym. Najczęściej wybieraną strategią są wyjazdy krótkotrwałe (do dwóch miesięcy), na rozłąkę przekraczającą jeden rok kalendarzowy zdecydowało się 11,7 proc. spośród migrujących matek i 19,7 proc. ojców;
- dwukrotnie częściej migrują ojcowie z wykształceniem średnim niż wyższym, natomiast wykształcenie matek nie ma przełożenia na prawdopodobieństwo ich wyjazdu zarobkowego;
- w przypadku migracji ojca najważniejszym opiekunem, odpowiedzialnym za zabezpieczenie codziennych potrzeb dziecka, jest matka, z kolei w przypadku nieobecności matki badani częściej wskazywali na dziadków niż pozostającego w kraju ojca;
- transnarodowi rodzice najczęściej utrzymują kontakt za pomocą telefonu oraz wideo-rozmów (w rodzaju Skype), inne narzędzia – portale społecznościowe, komunikatory czy e-mail są wskazywane stosunkowo rzadko.

Zgodnie z raportem Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk *Spółeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski Małopolska*, podobnie jak w okresie przedakcesyjnym, jest regionem o stosunkowo dużym potencjale emigracyjnym. Z badań wynika, że w latach 2004–2009 wyjazdy na okres minimum trzech miesięcy odnotowano w około 10 proc. gospodarstw domowych, co przekłada się na około 168 tys. emigrantów. Z Małopolski, między 1 stycznia 2004 roku a 31 maja 2009 roku, blisko 68 proc. osób wyjechało za granicę samotnie. Z tej grupy prawie 60 proc. osób pozostawiło co najmniej jedno dziecko w Polsce. Można zatem szacować, że w województwie małopolskim w okresie poakcesyjnym aż 64,5 tys. rodzin i 146,5 tys. dzieci mogło być dotkniętych problemem rozłąki migracyjnej. Łączny czas rozłąki dziecka z przynajmniej jednym z rodziców wynosił średnio 26 miesięcy, a więc ponad dwa lata, co niewątpliwie mogło być przyczyną występowania wielu problemów w funkcjonowaniu rodzin oraz dzieci. W 2008 roku do pedagogów szkolnych w Małopolsce trafiło 4,358 tys. uczniów (dzieci emigrantów) wymagających specjalistycznej pomocy psychologicznej. Dane te dotyczą jedynie tych dzieci, które sprawiają problemy wychowawcze i których problemy dostrzegli wychowawcy oraz inni nauczyciele.

2. Podstawowe pojęcia i określenia rodzin emigracyjnych

Decyzje o wyjeździe zarobkowym w istotny sposób wpływają na życie wielu rodzin, przede wszystkim na ich strukturę, a także trwałość. Wszyscy członkowie rodziny w równym stopniu ponoszą konsekwencje emigracji. W literaturze przedmiotu występuje wiele różnych określeń rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej, np. rodzina czasowo niepełna, rodzina rozłączona z powodu migracji, rodzina migracyjna/

emigracyjna, rodzina transnarodowa, rodzina w rozłące migracyjnej, rodzina światowa.

Ważnym kryterium analizy definicji rodziny migracyjnej jest wyjaśnienie pojęcia rodzina. Rodzina

[...] jest pierwszym i podstawowym środowiskiem wychowawczym, w którym kształtuje się osobowość młodego człowieka. To tu po raz pierwszy spotyka się on z wartościami i postawami społecznymi wobec wszystkich członków wspólnoty rodzinnej. Rodzina jest tą komórką społeczną, która modeluje role, jakie pełnią wobec siebie poszczególne osoby, ale też te, które pełnione są na forum społecznym (Piech, 2011, s. 13).

Encyklopedia pedagogiczna (1996, s. 485) termin rodzina określa następująco:

[...] rodzina jest naturalnym środowiskiem życia dzieci i młodzieży, oddziałuje na nie socjalizująco, stwarzając warunki sprzyjające rozwojowi lub hamujące go. Niezależnie od tego, jak funkcjonuje, czy jest środowiskiem zdrowym i wartościowym moralnie, czy też przejawia wyraźne cechy patologii, w każdym przypadku kształtuje ich osobowość, postawę społeczną, wyznacza koleje losu.

Rodzina jest również identyfikowana jako:

[...] instytucja ogólnoludzka spotykana we wszystkich epokach i kulturach. Stanowi integralną część każdego społeczeństwa, stanowi jego najmniejszą, a zarazem podstawową komórkę. Jest najważniejszą grupą społeczną, a zarazem pełni funkcję instytucji społecznej (Kawula, Brągiel, Janke, 2002, s. 49).

Zdaniem Wiolety Danilewicz (2001, s. 58) rodzina jest podstawowym środowiskiem społecznym, które poprzez swoją specyfikę, indywidualność oraz bezpośredniość tworzy właściwe warunki dla rozwoju

i wychowania dziecka. Stanowi więc dla niego pierwsze zasadnicze środowisko wychowawcze, a także kulturowe.

Wincenty Okoń (2004, s. 351) zauważa, iż rodzina to mała grupa społeczna, składająca się z rodziców, ich dzieci oraz krewnych. W rodzinie widoczna jest więź małżeńska, która łączy rodziców, więź rodzicielska pomiędzy dziećmi a rodzicami, stanowiąca podstawę wychowania rodzinnego, jak również więź formalna określająca obowiązki rodziców, dzieci względem siebie.

Z kolei Święty Jan Paweł II w *Liście do rodzin* z okazji Roku Rodziny 1994, w punkcie 17 wyjaśnia, że „rodzina jest wspólnotą osób, najmniejszą komórką społeczną, a jako taka jest instytucją podstawową dla życia każdego społeczeństwa”. Ta wymieniona wspólnota osób staje się nieocenionym miejscem wzrastania młodego pokolenia, niezależnie od tego, w jakich warunkach i okolicznościach musi funkcjonować.

Emigracja zarobkowa wpływa zasadniczo na kształt i strukturę rodzin, które jej doświadczają. W literaturze przedmiotu można odnaleźć wiele określeń, które opisują te rodziny. Dorota Gizicka, Julia Gorbaniuk oraz Małgorzata Szyszka (2010, s. 63) podkreślają, że pojęcie rodziny migracyjnej jest trudne do zdefiniowania ze względu na występowanie różnych typów migracji, jednak uważa się, że rodzina migracyjna to rodzina, „w której jedno bądź oboje rodziców wyemigrowało za granicę w celach zarobkowych”. Specyficzny charakter doświadczeń migracyjnych członków tejże rodziny pozwala na ujęcie tego typu rodziny w kontekście rodziny funkcjonującej w rozłące migracyjnej.

Wioleta Danilewicz (2006, s. 52) poprzez rodzinę migracyjną rozumie tę, w której „rodzice (matka, ojciec, oboje rodzice) przebywają za granicą w celach zarobkowych bez zamiaru pozostania tam na stałe”. Autorka w badaniach własnych klasyfikuje rodziny, w jakich dzieci przebywają za granicą, do grupy rodzin czasowo niepełnych,

spośród których wyodrębnia następujące typy rodzin ze względu na nieobecność rodziców:

- rodziny czasowo niepełne z powodu zarobkowego pobytu jednego rodzica za granicą,
- rodziny czasowo niepełne z powodu zarobkowego pobytu obojga rodziców za granicą równocześnie,
- rodziny czasowo niepełne z powodu zamiennych wyjazdów za granicę obojga rodziców,
- rodziny stale niepełne przed wyjazdem rodzica za granicę,
- rodziny stale niepełne na skutek rozwodu lub porzucenia w trakcie migracji zagranicznej.

W kontekście dokonanego podziału autorka wyróżnia kolejne typy rodzin:

- rodziny rozłączone z powodu migracji zarobkowej matek,
- rodziny rozłączone z powodu migracji zarobkowej ojców,
- rodziny rozłączone z powodu migracji zarobkowej obojga rodziców z uwagi na następujący sposób migracji:
 - oboje rodzice razem przebywają za granicą w tym samym czasie i miejscu,
 - oboje rodzice przebywają za granicą w tym samym czasie, ale w różnych miejscach,
 - jeden małżonek długotrwale przebywa za granicą, a drugi migruje w celach zarobkowych w miarę pojawienia się oferty pracy,
 - jeden małżonek pracuje za granicą przez określony czas, wraca, a wyjeżdża drugi (tamże, s. 99–100).

Podziału rodzin migracyjnych można dokonać w oparciu o osoby nieobecne oraz długość ich nieobecności. Marta Janowska przytacza następujący podział, gdzie wśród pierwszej kategorii wyróżnia rodziny z nieobecnyimi: ojcem, matką lub obojgiem rodziców. Z kolei biorąc pod uwagę czas emigracji, wyszczególnia okresowe rodziny migracyjne (krótkie okresy migracji) oraz długotrwale

rodziny migracyjne (przebywanie za granicą od jednego roku do kilkunastu lat).

Ulrich Beck oraz Elizabeth Beck-Gernsheim wprowadzają pojęcie rodziny światowej i czynią je podstawą do ukazania nowych realiów życia rodziny. Przez rodziny światowe rozumieją: związki miłosne i krewniacze między ludźmi żyjącymi w różnych krajach, a nawet na różnych kontynentach, względnie pochodzące z różnych krajów lub różnych kontynentów. Takie związki zdaniem autorów mogą przyjmować rozmaite formy i powstawać z najróżniejszych powodów. Wszystkie jednak odmiany rodzin światowych mają jedną cechę wspólną: stanowią miejsce, w którym ucieleśniają się różnice zglobalizowanego świata. Autorzy podkreślają, że „[...] rodziny światowe w żadnym razie nie są autonomiczne i stabilne. Ich krucha egzystencja zależy od wielu czynników, przede wszystkim od stereotypów obcego i obrazów wroga w społeczeństwie większościowym, ale też od przyznawanych bądź odmawianych im praw” (2013, s. 260).

Ze względu na realizację przez rodzinę podstawowych funkcji i zadań najbardziej pożądanym modelem rodziny jest model rodziny pełnej, składającej się z obojga małżonków oraz ich dzieci. Współcześnie jednak obserwuje się następujące typy rodzin:

- rodziny osierocone na skutek śmierci jednego z rodziców,
- rodziny rozbite z powodu rozwodu lub separacji małżonków,
- rodziny niepełne czasowo z uwagi na nieobecność jednego lub obojga rodziców z powodu choroby, pobytu w zakładzie karnym, wyjazdu za granicę, określane również mianem rodzin strukturalnie zdeorganizowanych,
- rodziny migracyjne, czasowo rozłączone lub/i stale rozłączone, czyli takie, w których jeden z rodziców lub oboje decydują się na wyjazd zagraniczny w celu zarobkowym. Decyzja o wyjeździe zagranicznym związana jest ze stałym lub czasowym pobytom w kraju docelowej emigracji (Stochmiałek, 2003, s. 9–10).

Warto zauważyć, iż sytuacja wychowawcza wymienionych rodzin jest odmienna. W przypadku rodzin z czasową nieobecnością rodzica, wynikającą z charakteru pracy zarobkowej dorosłych członków, wyróżnia się trzy etapy życia rodzinnego koncentrujące się wokół wyjazdu zagranicznego rodzica lub rodziców. Pierwszy etap to podjęcie decyzji o wyjeździe za granicę. Jest to okres intensywnych rozmów dotyczących wyjazdu. Głównym motywem przemawiającym na korzyść wyjazdu jest poprawa sytuacji materialnej rodziny i pojawiająca się nadzieja, że może być lepiej. Badania wskazują, iż 34 proc. respondentów za główny motyw podjęcia pracy za granicą podaje zbyt niskie zarobki w Polsce (Korczyńska, 2006, s. 22–23). Drugim etapem jest wyjazd jednego lub obojga rodziców. Jest to okres oczekiwania na wiadomości, uczenia się na nowo życia rodzinnego, odkrywania braków wynikających z nieobecności członka rodziny. Kolejny etap charakteryzuje się tym, że czas nieobecności rodzica coraz bardziej wydłuża się, narasta niepokój i pojawiają się krótkie okresy powrotu do rodziny (Kukułowicz, 2001, s. 58–60). Wówczas widoczne zaczynają być określone problemy w funkcjonowaniu rodzin oraz dzieci.

Teresa Kukułowicz (2001, s. 58–65) podkreśla, iż w rodzinach migracyjnych sytuacja wychowawcza jest określana poprzez szereg zjawisk takich jak:

- „brak stabilizacji rytmu życia i ciągłości w wychowaniu,
- zmienność sytuacji wynikająca z przeplatania codzienności niezaplanowanymi powrotami dorosłych członków z zagranicy. Sytuacja taka zasadniczo utrudnia rozumienie rzeczywistości rodzinnej,
- radość płynąca ze spotkań z nieobecnym członkiem rodziny zastępuje niepokój związany z ponownym rozstaniem, w rezultacie czego dochodzi do rozluźnienia więzi,
- migrujący rodzice przestają rozumieć różne sytuacje rodzinne, w związku z tym nie ingerują w nie,

- dzieci pomimo tęsknoty za nieobecny rodzicem bardziej przywiązują się do pozostającego z nim rodzica i to u niego częściej poszukują wsparcia w rozwiązywaniu własnych problemów,
- w wychowaniu głównie prezentowany jest model kobiety-matki lub mężczyzny-ojca, co utrudnia proces identyfikacji z własną płcią u dzieci,
- lepsze warunki materialne kształtują u dzieci przekonanie, iż sens życia opiera się na wyborze odpowiedniej, dobrze płatnej pracy,
- dochodzi do usamodzielniania się małżonków, co w konsekwencji może skutkować rozpadem rodziny”.

Transnarodowa perspektywa ujęcia zjawiska migracji w rodzinie pozwala uchwycić ten aspekt migracji zarobkowej rodziców, który ukazuje, iż relacje rodzica-emigranta z dzieckiem są kontynuowane i nie następuje nagłe zerwanie więzi osób przebywających za granicą z najbliższymi członkami rodziny pozostającymi w kraju.

Z tej perspektywy rodzina transnarodowa to przede wszystkim rodzina, w której członkowie znajdują się co najmniej w dwóch państwach (Parreñas, 2001, s. 80), lub „podzielone gospodarstwo domowe, w którym jeden z partnerów mieszka z dziećmi w jednym kraju, podczas gdy drugi – w innym” (Chee, 2005).

Rodziny transnarodowe według raportu Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk z 2014 roku pt. *Společne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski* tworzą zatem trwałe oraz funkcjonujący ponad granicami państw układ członków rodziny oraz sieć więzów rodzinnych. Dynamiczny charakter podtrzymywania więzi powoduje, że w toku emigracji pojawiają się różne typy rodzin, m.in. transnarodowe rodziny bez dzieci i transnarodowe rodziny z małymi dziećmi. Migracja czasowa coraz częściej staje się sposobem na życie polskich rodzin, w którym okresy „bycia razem” przeplatają się ze znacznie dłuższymi okresami „bycia osobno”. Pomimo doświadczania przez rodziny czasowej rozłąki ich członków, to i tak fizycznie nieobecni emigranci

najczęściej są obecni w życiu rodzin pozostających w kraju. Sytuacja rodzin transnarodowych zależy od takich czynników jak: rola dzieci w wyborze strategii migracyjnej rodziny; wpływ pobytu dzieci w kraju wysyłającym lub przyjmującym (z jednym z rodziców lub dziadkami i innymi opiekunami); wybór miejsca, w którym w większym stopniu skupia się życie rodzinne.

Oczywiście trudno wskazać jedną, powszechnie uznawaną definicję rodziny transnarodowej, tak jak i w przypadku rodziny rozłączonej przestrzennie. W zależności od kontekstu kulturowego, etnicznego, klasowego, w jakim wychowały się jednostki tworzące rodzinę, a także w zależności od osobistych doświadczeń rodziny transnarodowe mogą być równie zróżnicowane jak rodziny lokalne (Baldassar, Merla, 2014, s. 9).

Idealny, wzorowy model rodziny pełnej składa się zazwyczaj z rodziców zamieszkujących wspólnie z dziećmi, gdzie zajmowana jest ta sama przestrzeń gospodarstwa domowego. W sytuacji, kiedy kobieta migruje w związku z podjęciem pracy zawodowej, przestrzeń owa zostaje rozbita na dwa państwa, co powoduje odejście od pożądanego wzorca. Wtedy pojawia się zjawisko macierzyństwa na odległość.

Wioleta Danilewicz (2010, s. 388–389) wskazuje na szereg uniwersalnych cech rodzin transnarodowych, które mogą odpowiadać obrazowi polskich rodzin rozłączonych na skutek migracji zarobkowych rodziców. Autorka wymienia takie cechy jak: 1) nieobecność jednego z rodziców na skutek migracji ekonomicznej; 2) sprawowanie opieki przez drugiego z rodziców; 3) silny związek rodzica migranta z członkami rodziny pozostającymi w kraju; 4) traktowanie migracji jako stałego elementu strategii funkcjonowania rodziny; 5) istotny wpływ sieci migranckich; 6) przekształcenie cyklu życia rodziny zgodnie z harmonogramem pobytów migranta w domu; 7) rozwój indywidualnych strategii służących utrzymaniu rodziny jako całości.

W polskiej literaturze brakuje obszernych badań nad problematyką macierzyństwa na odległość. Natomiast w literaturze

zachodniej podejmowana jest kwestia macierzyństwa transnarodowego, rozumianego jako sytuacja, w której matka jest odseparowana od dziecka czasowo oraz przestrzennie, ponieważ mieszka i pracuje w innym kraju (Hondageneu-Sotelo, 1994, 2003; Parreñas, 2001).

Perspektywę transnarodowości analizuje w oparciu o literaturę obcojęzyczną Sylwia Urbańska (2008, s.75–79). Zdaniem autorki doświadczenie macierzyństwa u kobiet migrujących jest niejednorodne. Zazwyczaj wynika ono z podziałów klasowych, globalnych, etnicznych czy rasowych. Normatywny charakter macierzyństwa ujawniony zostaje w momencie podjęcia decyzji o wyjeździe za granicę bez dziecka. Autorka podkreśla, iż samo pojęcie transnarodowości jest powiązane z osobą migranta, który przejawia różnego typu związki z rodziną pozostającą w kraju pochodzenia, organizując własne życie wokół kontaktów z najbliższymi. Analiza procesu transnarodowości pozwala spojrzeć na rodzinę ze względu na różne aspekty jej funkcjonowania. Obiektem zainteresowania stają się jakościowe zmiany w stylach komunikowania się rodziny rozdzielonej wyjazdem jednego z jej członków. W ideale zachodnioeuropejskim macierzyństwo jest postrzegane jako sytuacja, w której matka kreowana jest na najważniejszą osobę w procesie wychowawczym, ponadto jest ona związana fizyczną obecnością w opiece nad dzieckiem. Zatem ekonomiczna migracja kobiety prowadzi do wyłonienia się dwóch charakterystycznych procesów. Jednym z nich jest postrzeganie matki jako żywiciela rodziny, drugim – przejście od modelu rodziny pełnej, zamieszkującej ten sam kraj, do rodziny niepełnej, transnarodowej, rozciągniętej na dwa kraje. Paradygmat transnarodowości sprowadza się jednak do ukazania takiej rzeczywistości funkcjonowania rodzin, gdzie za pomocą współczesnych technologii komunikacji międzyludzkiej istnieje możliwość podtrzymywania kontaktów z najbliższą rodziną.

Natomiast w opozycyjnym stanowisku zajmowanym przez socjologów zwraca się uwagę na to, że macierzyństwo kobiety migrującej

jest rozumiane jako nieobecne, niepełne, a także interpretowane jako ucieczka od obowiązków rodzicielskich, która zaburza prawidłowe funkcjonowanie rodziny oraz powoduje stygmatyzację postępowania matki. Ponadto bardzo często jest ono powiązane ze zmianą emocjonalnej, społecznej, fizycznej relacji z biologicznym dzieckiem (Gustafson, 2004, s. 24–26).

3. Rodzina w ujęciu teorii systemowej

W refleksji naukowej przeobrażenia współczesnych struktur rodzinno-mażeńskich można analizować z punktu widzenia kilku teorii, np. teorii racjonalnego wyboru, wymiany, symbolicznego interakcjonizmu, rozwoju rodziny, ekologicznej czy systemowej (Kawula, 2008, s. 32–34).

Coraz częściej w badaniach nad rodziną analizuje się funkcjonowanie rodziny w kontekście teorii systemowej (Radochoński, 1984; Tyszkowa, 1990; Braun-Gałkowska, 1992; Namysłowska, 1997; Satir, 2000; Plopa, 2004). Pełniejsze zrozumienie istoty rodziny jest możliwe dzięki wykorzystaniu podejścia systemowego, pozwalającego na scharakteryzowanie tych elementów systemów i podsystemów, które podlegają różnorodnym uwarunkowaniom, tworząc przy tym wspólną całość. Dla charakterystyki dynamiki życia rodzinnego ważne jest to, że jakakolwiek zmiana w określonej części systemu powoduje wpływ na pozostałe jego części (Drożdżowicz, 1999, s. 11).

Jako podstawę teoretyczną do analizy wpływu emigracji zarobkowej rodziców/rodzica na funkcjonowanie rodziny i dziecka przyjąłam ogólną teorię systemów, by w ten sposób móc uchwycić przyczyny złożonych procesów zachodzących w rodzinie. Dodatkowo, wykorzystując dorobek naukowy pedagogiki społecznej, mogłam wyjaśnić wiele zjawisk występujących w rodzinach emigracyjnych w kontekście wiedzy dotyczącej pracy środowiskowej i pracy w instytucjach o charakterze

wychowawczym, edukacyjnym, opiekuńczym, resocjalizacyjnym czy socjalno-pomocowym.

Podstawową zasadą teorii systemowej jest rozumienie rodziny jako systemu społecznego w kontekście całościowego układu. System składa się z elementów tworzących określoną całość. Zmiany zachodzące w poszczególnych elementach powodują zmiany we wszystkich częściach systemu, a zarazem w całości (Mendecka, 2003, s. 83–85; Praszkiec, 1992; Barbaro, 1999). Cechą charakterystyczną każdego systemu jest to, że opiera się on na określonych zasadach takich jak: zasada całościowości, centralizacji, hierarchicznego porządku. Rodzina składa się z powiązanych ze sobą elementów, oddziałujących na siebie (zasada całościowości). Pomiedzy nimi istnieje jednak element centralny. W sytuacji, gdy ulegnie on zmianie, to jego rola przechodzi na inne osoby, np. podsystem rodziców rozpada się, obowiązki zostają przekazane innym osobom – np. dziadkom (zasada centralizacji). W rodzinie występują ponadto podsystemy, a członkowie tych podsystemów zobowiązani są do wykonywania określonych zadań, mając przy tym wyznaczone granice działania (zasada hierarchicznego porządku) (Geer, 1990).

Mieczysław Radochoński (1984) wyróżnia również zasadę homeostazy i morfogenezy systemu rodzinnego. Zauważa, iż w rodzinie istnieją mechanizmy, które samoregulują jej funkcjonowanie oraz pozwalają zmieniać się podsystemom przy jednoczesnym pozostaniu w funkcjonalnym związku z całością. Prawidłowo funkcjonujący system rodzinny jest w stanie zachować równowagę pomiędzy tendencją do utrzymania homeostazy a tendencją do zmiany.

Istotną tezę stawianą w teorii systemów jest ponadto założenie o istnieniu zależności cyrkularnych w miejsce zależności linearnych, pozwalające na wyjaśnienie sposobu tworzenia się interakcji w systemie. W koncepcjach systemowych zakłada się, że relacje pomiędzy elementami nigdy nie są jednostronne, lecz dwustronne. Oznacza to, iż w sytuacji powstania zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny zachowania

poszczególnych osób wpływają również na zakłócenia w realizacji określonych zadań innych jej członków (Namysłowska, 2000).

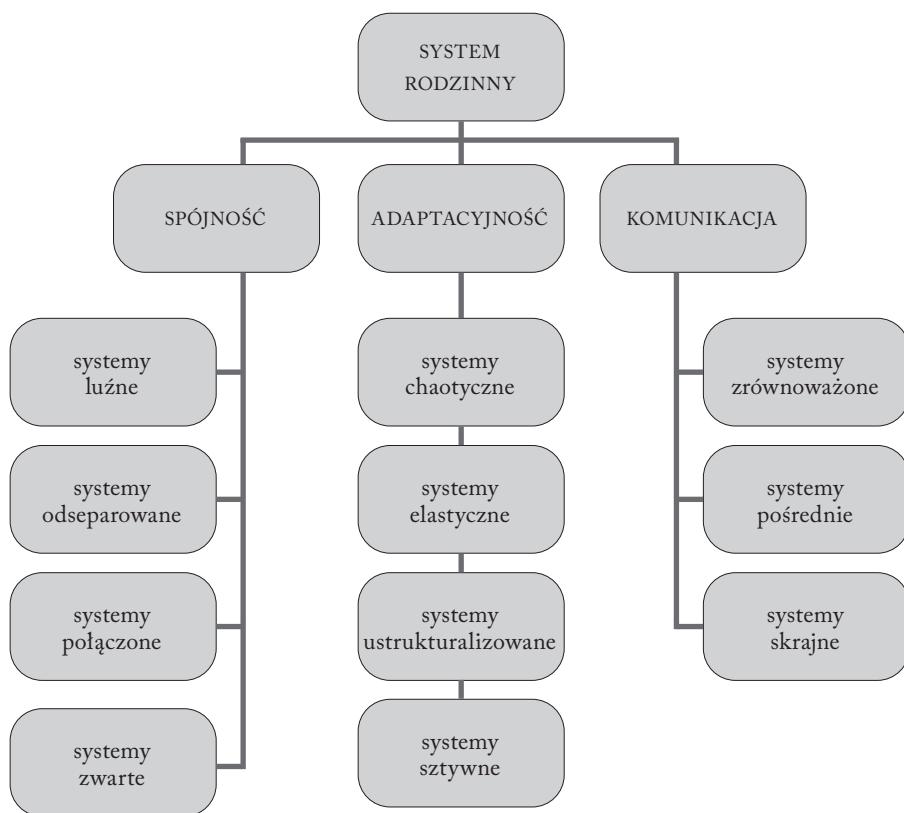
Wszystkie zaprezentowane zasady systemu odnoszą się również do rodzin, w których członkowie podejmują decyzje o wyjeździe zarobkowym poza granice kraju. Takie spojrzenie na rodzinę pozwala analizować funkcjonowanie jej poszczególnych elementów w aspekcie rozłąki, powodującej reorganizację w zakresie zadań i funkcji. Rodzina, w której występuje zjawisko emigracji zarobkowej, jest w stanie przystosować się do zmiany, jaką jest wyjazd zagraniczny członka rodziny, jeśli potraktuje sytuację rozłąki w ten sposób, że uruchomi mechanizmy morfogenetyczne, umożliwiające szybkie przystosowanie się do zaistniałej sytuacji i konstruktywne rozwiązanie pojawiających się trudności życiowych. W przypadku jednak, gdy w rodzinie dominować będą tendencje morfostatyczne, np. trudności w akceptacji wyjazdu rodzica przez dziecko, częsta zmiana ról społecznych, brak odpowiedzialności rodziców za dzieci, problemy występujące w procesie akulturacji, wówczas system rodzinny nie będzie w stanie zaakceptować powstałych zmian i może w nim dojść do kryzysu, który będzie miał charakter destrukcyjny.

Przykładem systemu znajdującego się w dynamicznej równowadze napięć jest niewątpliwie rodzina, w tym rodzina emigracyjna, wszystkie bowiem zachowania, jakie mają miejsce między ludźmi, można traktować jako pętle sprzężenia zwrotnego. Zachowania każdej z osób przynależącej do danej rodziny i jednocześnie wchodzących w interakcje oddziałują na partnera interakcji oraz są modyfikowane przez tegoż partnera. Rodzina stanowi swoisty subsystem, który jest częścią większej całości (społeczeństwa), jednocześnie zawierający w sobie elementy, które mogą układać się w systemy często bardzo rozbudowane (Słany, 2006, s. 16).

Wyczerpującą charakterystykę funkcjonowania rodzin migracyjnych można uzyskać poprzez zastosowanie Modelu Kołowego Davida H. Olsona i współpracowników – tzw. modelu circumplex (Circumplex Model of Marital and Family Systems), który opisuje funkcjonowanie rodziny

za pomocą trzech centralnych wymiarów: spójność, adaptacyjność, komunikacja.

Spojrzenie na rodzinę migracyjną z perspektywy metodologii ogólnej teorii systemów pozwala na przedstawienie precyzyjnej charakterystyki tego środowiska. Model Kołowy zawiera trzy zasadnicze wymiary systemu rodzinnego, które konstytuują jego funkcjonowanie i umożliwią wyodrębnienie określonych rodzajów systemów. Można to przedstawić w następujący sposób (zob. ryc. 1).

Ryc. 1. Podstawowe wymiary systemu rodzinnego i rodzaje systemów rodzinnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Gruca-Miąsik U., (2004). *Zastosowanie technik systemowych w diagnozowaniu rodzin i kandydatów na rodziców zastępczych*, [w:] M. Deptuła (red.). *Diagnostyka pedagogiczna i profilaktyka w szkole i środowisku lokalnym*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, s. 27–45.

Spójność rodziny, określana jako więź emocjonalna łącząca członków rodziny oraz wyznaczająca ich stopień indywidualnej autonomii (Radochoński, 1987, s. 48), pozwala na wyróżnienie czterech poziomów systemów rodzinnych: luźne, odseparowane, połączone, zwarte (Gruca-Miąsik, 2004, s. 33).

O poziomie spójności świadczy przede wszystkim jakość psychologicznych granic istniejących pomiędzy elementami systemu, która jednocześnie staje się podstawową kategorią badawczą w odniesieniu do rodziny jako systemu. W znaczeniu jednostkowym granica ja jest efektem procesu indywidualizacji osoby, czyli świadomości własnej odrębności od innych oraz własnej niepodzielności i całościowości. Z kolei w kontekście całej rodziny problematyka granic jest rozpatrywana pod kątem granic występujących pomiędzy jej członkami oraz pomiędzy jej podsystemami (podsystem rodziców – podsystem dzieci) i innymi systemami zewnętrznymi (Drat-Łuszczak, Zubrzycka, 1994, s. 12–13).

Karolina Kuryś (2011, s. 26) zauważa, iż granice pomiędzy podsystemami rodziny to reguły określające, kto i do jakiego systemu należy. Dla właściwego funkcjonowania systemu rodzinnego istotna jest jasność granic pomiędzy podsystemami, gdyż umożliwia to członkom rodziny spełnianie należnych im funkcji w swoim podsystemie, bez zakłóceń ze strony członków innego podsystemu. Autorka podkreśla jednocześnie, iż granice powinny być na tyle przepuszczalne, aby możliwe było porozumiewanie się pomiędzy sybsystemami.

Zdaniem Mieczysława Płopy (2008, s. 59–60) poziom spójności można określić za pomocą następujących wartości: wyobcowanie (spójność bardzo niska), oddzielenie (średnio niska), związanie (średnio wysoka), splątanie (bardzo wysoka). Zgodnie z założeniami tego modelu rodziny działające na poziomie oddzielenia lub związania określane są jako funkcjonalne w porównaniu z krańcowymi poziomami. W takich rodzinach członkowie potrafią okazywać przywiązanie do rodziny oraz

swoją niezależność. Swobodnie wyrażają swoje poglądy, rozwijają własne zainteresowania i doświadczają wzajemnego wsparcia.

Systemy luźne charakteryzują się bardzo niskim poziomem spójności, słabą więzią emocjonalną łączącą członków rodziny. Granice pokoleniowe są sztywne, wewnętrzne są zamknięte, a zewnętrzne zbyt otwarte. Przestrzeń prywatna poszczególnych członków rodziny jest powiększona zarówno w aspekcie fizycznym, jak i emocjonalnym. Rodzina charakteryzuje się tym, że ma mało wspólnych przyjaciół, a decyzje w zakresie istotnych dla rodziny spraw są podejmowane indywidualnie (Gruca-Miąsik, 2004, s. 33).

W systemach odseparowanych spójność przybiera poziom od niskiego do umiarkowanego, więź emocjonalna pomiędzy osobami jest słaba w kierunku umiarkowanej. Przestrzeń prywatna członków rodziny jest podtrzymywana, istnieją jednak momenty, w których przestrzeń rodzinna jest otwarta. Większość decyzji w tym systemie jest podejmowana indywidualnie, nieliczne dotyczą rodziny jako całości (Rawa, 2002, s. 30).

W systemach połączonych występuje natomiast spójność od umiarkowanej do silnej. Granice wewnętrzne, jak i zewnętrzne są częściowo otwarte. Istotne jest wspólne spędzenie czasu z rodziną, a czas spędzony indywidualnie jest możliwy w sytuacji ważnych powodów. Rodzina utrzymuje regularne kontakty z przyjaciółmi, podejmuje wspólne decyzje, posiada wspólne zainteresowania (Rawa, 2002, s. 33).

Systemy zwarte charakteryzują się silną więzią emocjonalną pomiędzy członkami rodziny. Granice międzypokoleniowe i wewnętrzne są zatarte, a granice zewnętrzne zamknięte. Pojawiają się koalicje rodzice-dzieci. Członkowie rodziny nie posiadają własnej prywatnej przestrzeni, dominuje jedynie wspólna. Rodzina ma wspólne zainteresowania, razem spędza swój wolny czas, także decyzje podejmowane są wspólnie (Rawa, 2002, s. 34).

A d a p t a c y j n o ś ć to kolejny wymiar funkcjonowania rodziny, który oznacza „zdolność systemu małżeńskiego lub rodzinnego do zmiany

swjej struktury władzy, układu ról i zasad w odpowiedzi na stres rozwojowy lub sytuacyjny” (Olson, McCubbin, 1982, s. 51, za: Radochoński, 1987, s. 50). Analogicznie do spójności wyróżnia się cztery poziomy adaptacyjności: chaotyczny, elastyczny, ustrukturalizowany, sztywny. W tym przypadku podobnie jak we wcześniejszym wymiarze centralne poziomy są bardziej funkcjonalne niż krańcowe. W rodzinach, w których poziom adaptacyjności jest sztywny lub chaotyczny, członkowie zachowują się często w impulsywny sposób. Dochodzi do przesunięcia roli odpowiedzialności na innych (Płopa, 2008, s. 60–61).

Systemy chaotyczne charakteryzuje bardzo wysoka adaptacyjność, która doprowadza do tego, iż w rodzinie prowadzone są nieustannie negocjacje przy słabych umiejętnościach rozwiązywania problemów. Brakuje głównego organu kierowniczego, występuje łagodna dyscyplina. W zakresie pełnionych ról i uznawanych zasad obserwuje się dramatyczne zmiany (Gruca-Miąsik, 2004, s. 35).

Systemy elastyczne natomiast wyróżniają się stanowczymi stylami wyrażania opinii. Rodzina potrafi jednak efektywnie negocjować i dobrze rozwiązywać problemy. Pełnione role są płynnie wymieniane. Występuje zmiana zasad, która w większości przypadków ma ukryty charakter. Często dochodzi do wymuszanych zmian (Gruca-Miąsik, 2004, s. 35).

Z kolei systemy ustrukturalizowane cechuje demokratyczny styl sprawowania kontroli, ale ze stałym przywódcą. W takiej rodzinie wyrażanie opinii jest stanowcze. Występują dobre umiejętności w zakresie negocjacji i rozwiązywania problemów. Role w rodzinie zostają wymienione w sytuacji zmiany zasad (Gruca-Miąsik, 2004, s. 35).

Systemy sztywne charakteryzują się autorytatywnym stylem kierowania z nadmierną dyscypliną. Opinie w rodzinie wyrażane są w sposób agresywny. System posiada niski poziom umiejętności rozwiązywania własnych problemów. Role często są pełnione w sposób sztywny i stereotypowy (Gruca-Miąsik, 2004, s. 35).

Rodzina często podejmuje działania mające na celu poradzenie sobie ze zmianami, które wywołuje tzw. stresor rodzinny, czyli „wydarzenie lub przemiana życiowa wpływająca na rodzinę i wywołująca określoną zmianę w psychospołecznym systemie rodziny” (Radochoński, 1987, s. 59). W przypadku rodzin emigracyjnych stresorem tym może być fakt rozłąki z emigrującym członkiem rodziny lub zamieszkiwanie w nowym, nieznanym środowisku kraju przyjmującego emigrantów.

Emigracja zarobkowa często staje się dla rodziny sytuacją trudną, która wywołuje określone zmiany w jej funkcjonowaniu, jak również w funkcjonowaniu poszczególnych członków rodziny.

Maria Tyszkowa (1986, s. 14) poprzez sytuację trudną rozumie „układ zadań (celów), warunków działania i możliwości działającego podmiotu, w jakim naruszona została równowaga między tymi elementami [...], co powoduje przeciążenie systemu regulacji i emocje ujemne”. Autorka jednocześnie wskazuje na trzy istotne cechy sytuacji trudnych, które przeciążają system regulacji i powodują koordynację lub udaremnienie dążenia. Są to: czynnik zakłócający (zakłócenia) i czynnik zagrażający (groźby, zagrożenia) oraz czynnik emocjonalny. Zakłócenia dotyczą czynności, a dokładniej zaburzenia w ich kontynuowaniu, które były nastawione na cel i realizację dążeń. Zagrożenia odwołują się do wartości cenionych przez jednostkę, natomiast spostrzeżenia – do oznak ich utraty (np. zdrowia, pozytywnej opinii, potrzeb). Czynniki emocjonalne stanowią główny mechanizm rozpoznawania i oceny sygnałów spostrzeganych w takiej sytuacji, a ich znak jest często ujemny.

Sytuacje trudne wg koncepcji Tomasza Tomaszewskiego (1979, s. 94) są sytuacjami stresowymi w znaczeniu subiektywnym, czyli wówczas, gdy naruszają równowagę między poszczególnymi elementami struktury czynności, oraz w znaczeniu obiektywnym, gdy możemy wnioskować o tym z cech zadania lub warunków zewnętrznych, w jakich zadanie jest wykonywane. Autor wymienia kilka rodzajów sytuacji trudnych:

sytuacja deprivacji, sytuacja przeciążenia, sytuacja utrudnienia, sytuacja konfliktowa i sytuacja zagrożenia.

Według Marka Jarosza:

Sytuacja trudna zawiera czynniki, które stanowią zagrożenie dla jednostki, sygnalizowane lub bezpośrednio doznawane, zakłócają bądź uniemożliwiają działanie zmierzające do osiągnięcia celu (zaspokojenie potrzeby, rozwiązanie zadania), bądź powodują pozbawienie cennych wartości; sytuacja trudna wyzwała stan wzmożonej aktywizacji i obciąża lub przeciąża system regulacji zachowania (Jarosz, 1988, s. 145).

Można wyróżnić trzy rodzaje sytuacji trudnych w ich aspekcie stymulacyjnym i zadaniowym:

- trudne sytuacje życiowe (egzystencjonalne), które dotyczą okoliczności, w których zagrożone zostają wartości cenione przez człowieka, takie jak zdrowie, życie, wyznawane ideały;
- trudne sytuacje zadaniowe, w których wymagania znacznie przewyższają możliwości jednostki (przeciążenia) lub warunki wykonywania działań są niesprzyjające, trudne bądź zakłócające (utrudnienia, niepowodzenia, zagrożenia);
- trudne sytuacje społecznych interakcji, w których „wartości i dążenia jednostki podlegają zagrożeniu lub udaremnieniu przez innych ludzi” (Tyszkowa, 1979, s. 211).

Zmiany w funkcjonowaniu rodziny wynikające z emigracji zarobkowej rodziców niosą ze sobą element niepewności, ponieważ wymagają od niej zmiany struktury, ról i obowiązków. To, w jaki sposób dana rodzina poradzi sobie z pojawiającym się kryzysem, zależy w dużej mierze od posiadanych zasobów, które wzmacniają ciągłość i stabilność w obliczu zmian oraz pozwalają się im przeciwstawić i dają możliwość przystosowania się (Kawula, 2002, s. 143–145). W rodzinie można wyróżnić trzy podstawowe źródła zasobów: 1) zasoby osobiste, czyli

jej pojedynczy członkowie; 2) zasoby systemu rodzinnego – rodzina jako całość; 3) zasoby społeczności – społeczność, w jakiej żyje rodzina (Kuryś, 2011, s. 26).

Każda rodzina radzi sobie z sytuacją trudną we właściwy dla siebie sposób. Stanisław Kawula (2002, s. 145) wyróżnia cztery zaradcze strategie rodzinne:

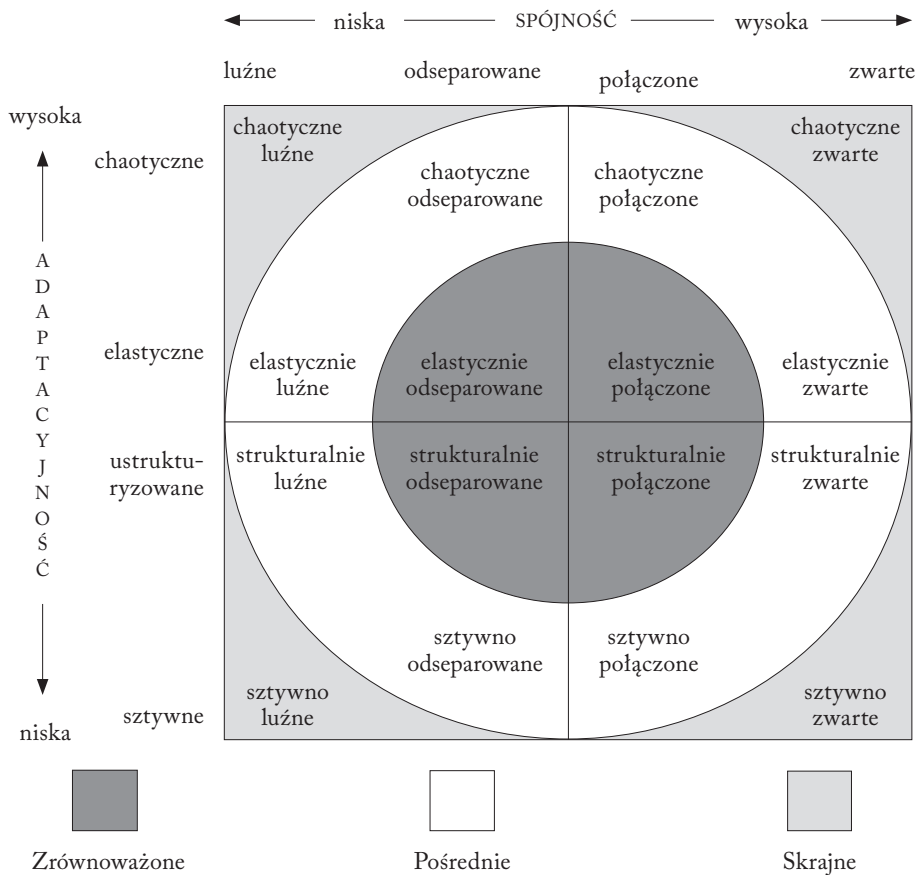
- redukcja liczby i intensywności wymagań,
- poszukiwanie oraz zyskiwanie dodatkowych zasobów w innych systemach,
- poszukiwanie wspólnych sposobów redukcji napięć powstałych pod wpływem długotrwałego, chronicznego stresu,
- redefinicja znaczenia sytuacji, tak aby stała się ona możliwa do zaakceptowania przez rodzinę.

Komunikacja to trzeci wymiar systemu rodzinnego w Modelu Kołowym Davida H. Olsona, który pełni zasadniczą rolę w kształtowaniu się spójności i adaptacyjności rodziny. Jest traktowana jako wymiar ułatwiający relacje pomiędzy członkami systemu. Komunikacja pozwala na wyróżnienie trzech typów rodzin: rodziny zrównoważone, pośrednie i skrajne. Pierwsze z nich charakteryzują się umiarkowanym poziomem spójności i adaptacyjności, kolejne skrajnością w zakresie spójności, a ostatnie skrajnym poziomem w zakresie spójności i adaptacyjności (Płopa, 2008, s. 61).

Andrzej Margasiński (2009, s. 15) zauważa, iż w kontekście Modelu komunikacja jest wymiarem pomocniczym, gdyż wszelkie systemy rodzinne mogą zmieniać poziom spójności czy elastyczności, dostosowując go do wymagań sytuacyjnych czy rozwojowych, tylko wtedy, gdy posiadają zdolności pozytywnej komunikacji. Komunikacja stanowi ważny zasób systemu, a zarazem warunek zaistnienia zmiany w systemie w odpowiedzi na pojawienie się sytuacji kryzysowej.

Kombinacja czterech poziomów spójności i adaptacyjności pozwala na wyróżnienie 16 typów rodzin przedstawionych przez Olsona

w postaci Modelu Kołowego (Circumplex Model) – (zob. rycina 2): system luźno-chaotyczny, system odseparowany chaotyczny, system połączony chaotyczny, system zwarty chaotyczny, system luźny elastyczny, system odseparowany elastyczny, system połączony elastyczny, system elastyczny zwarty, system ustrukturalizowany luźny, system ustrukturalizowany odseparowany, system połączony ustrukturalizowany, system ustrukturalizowany zwarty, system sztywny luźny, system sztywny odseparowany, system sztywny połączony, system sztywny zwarty.

Ryc. 2. Model Kołowy Olsona

Źródło: Gaś Z., (1994). *Rodzina a uzależnienia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, s. 7.

Autorzy Modelu Kołowego ponadto zakładają, iż

[...] sprawność funkcjonowania danej rodziny wykazuje krzywoliniową zależność z poziomem spójności i elastyczności, pozostaje jednak zawsze wprost proporcjonalna do poziomu komunikatywności. Najsprawniej zatem funkcjonują rodziny, które cechuje umiarkowana spójność i elastyczność oraz najwyższa jakość (efektywność) komunikacji (Różańska-Kowal, 2009, s. 26).

Zgodnie z teorią systemową rozumienie problemów człowieka polega na poszukiwaniu uwarunkowań określonego stanu za pomocą analizy jej związków ze środowiskiem przy założeniu, iż pojawiające się powiązania mają charakter sprzężenia zwrotnego (John-Borys, 1994, s. 14).

Istotną kwestią w analizie funkcjonowania systemu rodzinnego staje się również wyjaśnienie, czym jest percepcja siebie jako elementu systemu rodzinnego oraz percepcja całej rodziny.

Percepcja, czyli spostrzeganie, stanowi jeden z bazowych procesów poznawczych warunkujących sprawne działanie, funkcjonowanie w otaczającej jednostkę rzeczywistości, a także gromadzenie doświadczeń. „Sposrzeganie [...] jest doświadczaniem złożonej charakterystyki bodźców [...] i bazuje na posiadanym doświadczeniu wytworzonym w procesie uczenia się” (Falkowski, 2000, s. 26). Percepcja opiera się na prostych wrażeniach sensorycznych, lecz jest procesem znacznie bardziej złożonym i zawiera w sobie zarówno etap wyodrębniania i identyfikowania cech spostrzeganego obiektu, jak i ich integracji, a także syntezy łączącej w sobie oczekiwania z nabytymi doświadczeniami. Tak więc proces percepcji zawiera w sobie zarówno tworzenie wyobrażeń na bazie danych zmysłowych, jak i aktywne poszukiwanie, zbieranie informacji zmysłowych zawierające w sobie „sito” oczekiwań, a także oceny, interpretacji i weryfikacji danych. Procesy percepcji doskonalą się i usprawniają w miarę nabywania przez jednostkę doświadczenia, są przez owe doświadczenie kierowane, a zebrane informacje na bieżąco interpretowane

i oceniane automatycznie modyfikują dalszy proces percepcji. Dotyczy to zarówno percepcji prostych obiektów fizycznych, jak i percepcji zdarzeń i złożonych zjawisk społecznych (Falkowski, 2000, s. 25).

Prawidłowa percepcja otoczenia i zachodzących w nim zjawisk i procesów stanowi warunek właściwego funkcjonowania jednostki, a także jej sprawnego radzenia sobie w otoczeniu. Percepcja może ulegać zakłóceniom w wyniku pojawienia się określonych problemów w funkcjonowaniu jednostki. Z kolei percepcja sposobu pełnienia roli społecznej jest procesem złożonym, skomplikowanym i wielowarstwowym, zachodzącym pod silnym obciążeniem emocjonalnym, angażującym własne poczucie wartości oraz poczucie bezpieczeństwa z uwagi na rangę percypowanego zjawiska społecznego. Obecność innych ma głęboki wpływ na to, jak człowiek spostrzega i odbiera siebie oraz sytuację, w jakiej się znajduje.

4. Funkcjonowanie rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej

Od niedawna w obszarze badań pedagogicznych i psychologicznych analizuje się zjawisko migracji zarobkowych w kontekście życia rodziny, ponadto opisuje się model rodzin czasowo niepełnych jako charakterystyczny dla specyfiki migracji rodzicielskich. Wielu autorów koncentruje się głównie na aspekcie motywacyjnym wyjazdu, tworzeniu typologii rodzin podejmujących decyzję o migracji zarobkowej, nie zawsze pogłębionej analizie funkcjonowania opuszczonych dzieci. Ponadto prezentuje się wyłącznie wybrane aspekty życia rodzinnego, takie jak: struktura relacji wewnątrzrodzinnych, adaptacja rodziny do czasowej nieobecności jej członka/członków, sytuacja życiowa dziecka, podstawowe funkcje i zadania rodziny przy uwzględnieniu znaczenia pełnej rodziny jako właściwego środowiska życia dziecka. W większości badań

nad skutkami emigracji zarobkowej dla funkcjonowania dzieci stosuje się metody sondażowe (Danilewicz, 2006; Walczak, 2008a; Kowalska, 2008). Wydaje się, że spojrzenie na funkcjonowanie rodziny w sytuacji emigracji zarobkowej z perspektywy dziecka pozwala lepiej wnikać w jego sposób przeżywania nowej sytuacji rodzinnej i pokazać skutki dla funkcjonowania dziecka w rodzinie i w szkole. Można bowiem przypuszczać, że poważne zakłócenia w funkcjonowaniu rodziny spowodowane emigracją zarobkową są źródłem szeregu problemów w funkcjonowaniu dziecka, które nagle znalazło się w nowym środowisku (cała rodzina na emigracji) lub pozostaje w kraju i doświadcza rozłąki z jednym lub obojgiem rodziców.

Pilną potrzebę badań w tej dziedzinie dostrzegają także inni autorzy. Na przykład Wioleta Danilewicz (2008, s. 16–17) sądzi, iż w badaniach nad wpływem emigracji na życie rodziny należy uwzględnić następujące problemy:

- „przyczyny emigracji osób z uwagi na wiek, status zawodowy, miejsce zamieszkania,
- sposoby radzenia sobie w sytuacji adaptacji migrantów do nowego miejsca,
- losy życiowe migrantów w perspektywie konsekwencji asymilacji behawioralnej (nowe wymogi pracy, udział w społeczeństwie kraju docelowej emigracji),
- marginalizacja i wykluczenie migrantów w kraju przyjmującym, jak i wysyłającym,
- możliwości rozszerzenia pracy socjalnej adresowanej do grupy osób, które poniosły „straty” („zjawisko eurosieroctwa”) w związku z emigracją,
- kierunki działań wspierających rodziny doświadczające emigracji zarobkowej”.

W literaturze przedmiotu nie ma jednoznacznych rozstrzygnięć, jeśli chodzi o konsekwencje emigracji zarobkowej dla funkcjonowania

rodziny i dziecka. Większość badań empirycznych odnosi się do rodzin, w których rodzice (jeden z nich lub oboje) emigrują zarobkowo i pozostawiają swoje dzieci w ojczyźnie (Danilewicz, 2006; Kozdrowicz, 2008; Czykwin, 2009; Fojcik, 2007; Gocko, 2005; Miłkowska, Kulesza, 2009). Brakuje natomiast analiz poświęconych problematyce funkcjonowania całych rodzin na emigracji. Ponadto dowodzi się głównie, że emigracja zarobkowa członków rodziny (a nie całej rodziny) osłabia spójność i adaptacyjność rodziny oraz więzi emocjonalne (Dudek, 2009), wpływa negatywnie na prawidłowy proces komunikacji w rodzinie, powoduje określone problemy w funkcjonowaniu dziecka.

Długotrwała emigracja zarobkowa rodziców (głównie matek) ujemnie wpływa na całość i trwałość rodziny, osłabiając więzi małżeńskie i rodzinne, przyczyniając się do rozwodów i zaburzeń relacji między rodzicami a dorastającą młodzieżą. Sytuacja dziecka, które rozstaje się z rodzicem emigrującym w celach zarobkowych, jest naznaczona problemami o charakterze zakłóconej komunikacji interpersonalnej oraz komplikacjami w zakresie procesów identyfikacyjnych. Brak pozytywnych relacji z emigrującą matką lub ojcem może skutkować trudnościami w nawiązywaniu poprawnych relacji interpersonalnych związanych z wchodzeniem dziecka w szerszy kontekst społeczno-kulturowy (Durkalewych 2012, s. 121–126).

Wyjazdy zarobkowe małżonków nasilają również poczucie osamotnienia u członków rodziny. Systematyczne i dłuższe wyjazdy rodziców nie wpływają pozytywnie na proces rozwoju dzieci (Stańkowski, 2006, s. 51–66). W przypadku rodzin, w których emigrował ojciec, dziecko w początkowym okresie jego pobytu za granicą idealizowało go, przy czym proces ten odwracał się przeciętnie po pół roku rozłąki. W przypadku migracji matki rodzina przeżywała narastający kryzys, dzieckiem zajmowali się np. dziadkowie, sytuacja ta jednak zmieniała się po pół roku rozłąki z matką i dochodziło do konsolidacji rodziny wokół ojca (Walczak, 2009).

Każda rodzina napotyka problemy dnia codziennego, których nie będzie w stanie pokonać, jeśli nie wykorzysta własnych możliwości i zasobów. Wśród rodzin są jednak takie, które potrafią sprostać powierzonym obowiązkom wynikającym z pełnionych zadań i funkcji oraz takim, których się nie wypełnia należycie. Wówczas nazywane są rodzinami dysfunkcjonalnymi. Należy zauważyć, iż w rodzinach tych dochodzi do powstania różnorodnych sytuacji problemowych, powodujących przykrości, napięcie, a które przyczyniają się do kształtowania się w przyszłości u najmłodszych członków rodziny nieprawidłowych postaw społecznych. Dysfunkcjonalność rodziny może dotyczyć różnego zakresu realizowanych przez nią zadań. Może pojawić się: 1) dysfunkcjonalność całkowita, oznaczająca taki stan funkcjonowania rodziny, w którym dochodzi do powstania rodziny zastępczej; 2) dysfunkcjonalność częściowa, wyrażająca się tym, że rodzina potrafi realizować prawidłowo jedynie część swoich zadań i funkcji. W zakresie tej dysfunkcjonalności mogą pojawiać się następujące sytuacje: niepowodzenia w realizacji zadań wychowawczych, niepowodzenia w walce z kryzysem małżeńskim, niepowodzenia związane z wykluczeniem rodziny z danego kręgu społecznego, niepowodzenia dotyczące braku zaspokajania potrzeb dziecka (Kawula, Brągiel, Janke, 2004, s. 153–154).

Zagrożenia wynikające z emigracji zarobkowej dotkliwie dotyczą przede wszystkim więzi małżeńską, która ze względu na brak bliskości fizycznej, czasu spędzonego ze sobą, możliwości bezpośredniego komunikowania uczuć, może stać się przyczyną rozpadu małżeństwa, a w dalszej kolejności może powodować zaburzenie więzi rodzicielskich (Wojaczek, 2005, s. 214). Dzieci jako najmłodsi członkowie rodzin szczególnie odczuwają wpływ emigracji zarobkowej na życie rodzinne, a także więzi rodzinne.

Niektórzy badacze (Ehrenreich, Hochschild, 2003, s. 22) również podkreślają, iż rodzinna separacja spowodowana wyjazdem zarobkowym poza granice kraju ojczystego może doprowadzić do rozbitcia rodziny.

W niektórych rodzinach widoczne są przypadki przemocy małżeńskiej, separacji, a nawet samobójstwa jako następstwa rodzinnej rozłąki migracyjnej.

Badania Anny Kanios (2010, s. 213) dotyczące rodzin doświadczających emigracji zarobkowej dorosłych członków dostarczają informacji na temat zagrożeń, jakie niosą za sobą wyjazdy zarobkowe rodziców. Autorka przedstawia następujące wnioski:

- długotrwała rozłąka osłabia więzi między małżonkami i w konsekwencji może doprowadzić do rozwodu,
- brak bezpośredniego kontaktu emigranta z dzieckiem powoduje nieznaną jego spraw i problemów,
- występują problemy wychowawcze z dziećmi wywołane zaburzeniem poczucia bezpieczeństwa, nieobecnością emigrantów w życiu dziecka.

Marta Bugła, Agata Halek, Anna Matwiej (2009, s. 236–239), badając funkcjonowanie rodzin emigracyjnych, sformułowały następujące konkluzje: 1) emigracja zarobkowa nie była spowodowana bardzo złą sytuacją materialną, a jedynie wynikała z potrzeby poprawienia niesatysfakcjonującego statusu materialnego rodziny, 2) zmiany w relacjach z nieobecnym rodzicem nie są ogromne, bowiem dzięki wykorzystaniu nowoczesnych środków komunikacji rozłączone rodziny mają możliwość częstych kontaktów werbalnych, 3) wyjazdy zarobkowe niosą ze sobą nie tylko negatywne konsekwencje, ale także pozytywne, wśród których najczęściej wymienia się poprawę sytuacji materialnej, większy udział dzieci w prowadzeniu gospodarstwa domowego i ich bardziej odpowiedzialne zachowania.

Analiza czynników rodzinnych związanych z sytuacją czasowej migracji zarobkowej jednego z rodziców przeprowadzona przez Ewę Dubiel (2014, s. 265–266) pozwoliła autorce określić m.in. następujące sytuacje występujące w rodzinach migracyjnych:

- czasowy, nawet długotrwały brak rodzica z powodu migracji zarobkowej jest przyczyną występowania problemów adaptacyjnych dziecka w wieku gimnazjalnym,

- większość rodziców pozostających w kraju nie akceptuje istniejących warunków, szczególnie w rodzinach, w których emigruje matka,
- rodziny dostrzegają pogorszenie w relacjach małżeńskich, głównie w sferze komunikacji, intymności, wzajemnego zainteresowania i rozpoznawania własnych potrzeb,
- uczuciami, które uległy redukcji są: zaufanie, poczucie bliskości i namiętności,
- nastąpił wzrost uczuć takich jak: tęsknota, złość i rozczarowanie,
- częstotliwość kontaktów bezpośrednich z nieobecnym małżonkiem jest mniejsza, dominującą formą kontaktu są rozmowy telefoniczne,
- stosunki pomiędzy rodzicami są zazwyczaj niesatysfakcjonujące już w chwilach wyjazdu, a sam wyjazd powoduje eskalację problemów lub pojawienie się nowych.

Emigracja zarobkowa rodziców często zmienia funkcjonowanie rodziny oraz postawy jej członków. Aleksandra Nowakowska (2009, s. 107–108) wymienia trzy rodzaje postaw rodziców-emigrantów:

- **groźny satrapa** – dokonuje rozliczenia dzieci przy użyciu agresji fizycznej lub werbalnej,
- **zrezygnowany kibic** – nie podejmuje interwencji w rodzinie w obawie przed zepsuciem atmosfery rodzinnej czy własnego samopoczucia,
- **Święty Mikołaj** – obdarowuje dzieci licznymi prezentami, wku-
pia się w ich łaski, by zagłuszyć wyrzuty sumienia.

Analizę sytuacji życiowej rodzin migrujących podjęła również Wioleta Danilewicz (2006). Autorka przedstawia wyniki badań, w których dokonano charakterystyki migracji w kontekście sytuacji ekonomiczno-społecznej rodzin oraz określono typy rodzin rozłączonych i zakres opieki nad dziećmi w tych rodzinach. Ponadto autorka prezentuje czynniki psychopedagogiczne warunkujące sytuację rodzinną dzieci oraz pozytywne i negatywne konsekwencje rozłąki rodzin. Podejmując analizę wpływu wyjazdu rodzica na strukturę rodziny, Danilewicz

koncentruje się na następujących obszarach: charakterystyka osób, które wyjeżdżają; przyczyny wyjazdu zarobkowego dorosłych członków rodziny; stosunek dzieci do nieobecnych rodziców (rodzica); oblicza dzieciństwa w rodzinach migracyjnych. Rezultaty badania wskazują, iż najczęściej migrują ojcowie (46 proc.), ale coraz liczniej wyjeżdżają też matki (31 proc.). Głównymi przyczynami zwiększonej częstotliwości wyjazdów zarobkowych kobiet są: większa możliwość znalezienia stałej pracy np. w sektorze czynności domowo-pielęgnacyjnych, duże bezrobocie kobiet w Polsce, istnienie sieci powiązań społecznych (możliwość znalezienia pracy dzięki innym osobom przebywającym za granicą), rosnąca samodzielność i przedsiębiorczość kobiet. Jeśli chodzi o stosunek dzieci do nieobecnych rodziców autorka podkreśla, iż dzieci znacznie łatwiej przyzwyczajają się do nieobecności ojców niż matek. Natomiast w przypadku rodzin, w których oboje rodzice wyjeżdżają, dzieci odczuwają żal i smutek. Na podstawie analizy sytuacji rodzinnej autorka wyróżnia korzystne i niekorzystne oblicza dzieciństwa pod względem funkcjonowania rodzin oraz zadowalające i niezadowalające w kontekście osobistych odczuć dzieci. Dodatkowo wymienia pozytywne i negatywne skutki migracji zarobkowej dla rodzin.

Do skutków pozytywnych autorka zalicza:

- poprawę sytuacji materialnej rodziny, która podwyższa standard życia codziennego i pozwala na finansowe zabezpieczenie startu życiowego dzieci oraz zwiększenie ich możliwości edukacyjnych,
- zwiększenie samodzielności osób pozostających z dziećmi w kraju,
- uświadomienie sobie – w okresie rozłąki migracyjnej – uczuć i znaczenia własnej rodziny jako wspólnoty,
- zwiększenie udziału dzieci w prowadzeniu gospodarstwa domowego,
- gromadzenie doświadczeń życiowych przez dzieci, związanych z obserwowaniem konstruktywnych sposobów radzenia sobie z trudnościami.

Negatywnymi konsekwencjami autorka określa następujące sytuacje:

- nieobecność rodziców w codziennym życiu rodziny, co skutkuje niezajomością problemów dziecka,
- poczucie osamotnienia u dzieci,
- brak zapewnienia optymalnej opieki nad dziećmi podczas wyjazdu obojga rodziców,
- rozluźnienie więzi między członkami rodziny w różnych podsystemach,
- ograniczony na co dzień czas poświęcany dzieciom oraz przeznaczony na wypoczynek,
- pojawienie się trudności wychowawczych,
- częste zmiany rytmu życia rodziny w przypadku migracji okresowej krótkotrwałej, a w szczególności wahadłowej.

Zdaniem Anny Kwak (1994) okresowa nieobecność rodziców powoduje wyłączenie ich z bieżącego życia rodziny, co uwidacznia się w niezajomości codziennych problemów i potrzeb członków rodziny. Długotrwała rozłąka z rodziną spowodowana wyjazdem zarobkowym jednego z rodziców doprowadza do przeciążenia obowiązkami małżonka, który pozostaje w kraju, oraz do deprywacji potrzeb emocjonalnych. Powrót do rodziny wymaga ponownego wejścia w role rodzinne i małżeńskie, co może prowadzić do pojawienia się sytuacji stresowej. Zdezorganizowana struktura rodziny stwarza odmienne warunki dla rozwoju dziecka. Jak podkreśla Bożena Matyjas (2008, s. 33), dzieci w tego rodzaju rodzinach są świadome opuszczenia przez bliską osobę, odczuwają tęsknotę za nieobecnym rodzicem, pragną być kochane.

Podobne stanowisko prezentuje Bożena Balcerzak-Paradowska (1994, s. 12–13). Autorka podkreśla, że brak co najmniej jednego z rodziców, który emigruje, doprowadza do tego, iż dzieci nie tylko przeżywają rozłąkę z matką lub/i ojcem, ale także niedostatek opieki z jej/jego/ich strony. Ponadto oddalenie przestrzenne członka/członków rodziny spowodowane wyjazdem zarobkowym doprowadza do powstania mniej lub bardziej trwałych zmian w jakości interakcji wewnątrzrodzinnych

zależnych od takich czynników jak np. okres rozłąki, częstotliwość kontaktów z rodziną.

Jadwiga Serkowska-Mąka (2012, s. 122) zauważa, że bezpośrednim skutkiem emigracji zarobkowej rodzica lub obojga rodziców jest destabilizacja oraz dezintegracja rodziny rozumiana jako rozpad wewnętrznych więzi integracyjnych. Z jednej strony dzieci bezustannie muszą się przyzwyczajać do zmieniających się sytuacji, spowodowanych powtarzającymi się wyjazdami i przyjazdami rodzica lub rodziców, przez co z trudem osiągnięty spokój jest cyklicznie burzony i najczęściej wywołuje zdenerwowanie i frustrację oraz utratę poczucia bezpieczeństwa. Z drugiej strony role ojca i matki ulegają ciągłym zamianom, raz ojcem i matką jest wyłącznie matka, innym razem wyłącznie ojciec, a bywa i tak, że role rodziców pełnią dziadkowie lub inni członkowie najbliższej rodziny. Taka sytuacja szybko powoduje, iż dziecko jest zagubione, może mieć problemy z orientacją w rolach pełnionych przez poszczególne osoby w rodzinie, wreszcie uwidoczniony zostaje jego bunt i brak szacunku do niektórych członków rodziny.

Biorąc pod uwagę, że rozwój człowieka determinowany jest wpływem środowiska, w jakim on przebywa, warto zastanowić się nad funkcjonowaniem dzieci w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców. Część populacji emigrantów, która wyjeżdża, pozostawiając dzieci, głównie dla ich dobra, oddała swe obowiązki lub deleguje je na innych członków rodziny lub osoby zastępujące rodziców w roli wychowawców. Środowisko opiekuńcze w przypadku rodzin emigrantów naznaczone zostaje rozstaniem, które przez niektórych członków rodziny jest swego rodzaju stratą, przeżywaną najmocniej przez dzieci. Wychowanie w tych rodzinach traci zatem swe elementarne uporządkowanie, zasadnicze dla jego oddziaływania, które nie jest spójne. Postawa rodzicielska w aspekcie zwłaszcza emocjonalnym nie może być realizowana lub realizowana jest fragmentarycznie, zaburzając kształtowanie się osobowości dziecka. Zaburzone zostają funkcje rodziny, występują braki w zakresie zaspokajania

potrzeb poszczególnych członków. Pojawia się nowy styl wychowania, oparty na kontakcie medialnym, który zastępują bezpośrednie relacje, niestety nawet relacje rodzinne. Realizacja poszczególnych ról w szczególnym odniesieniu do członków rodziny, podzielonych przez fakt emigracji jednego z rodziców lub wyjazdu obojga z nich, naznaczona jest zaburzeniem tak relacji rodzinnych, jak potrzeb, postaw czy funkcji (Przychodzka-Dziekońska, 2014, s. 65–71).

Harvardzki projekt *The Transnationalization of Families: Immigrant Separations and Reunification*, którego celem była analiza poziomu adaptacji uczniów z rodzin imigranckich, potwierdza, że fakt wieloletnich rozstań z rodzicami czy jednym z rodziców wpływa na trudności integracyjne dzieci oraz ich osiągnięcia szkolne. Rodziny, które razem (bez rozstań) przeszły imigrancką traumę, wspierając się wzajemnie, znacznie lepiej radzą sobie z trudnościami adaptacyjnymi dzieci niż rodziny doświadczające rozłąki migracyjnej (Golinowska, 2008 za: Suracz-Orozco, 2001).

Nie bez znaczenia dla funkcjonowania rodziny pozostaje fakt, który z rodziców emigruje. Powszechnie przyjęło się, iż to ojcowie stanowią największą grupę osób wyjeżdżających w celach zarobkowych poza granice. Jednocześnie coraz częściej obserwuje się wśród osób emigrujących zarobkowo również matki. Ich udział w migracji stanowi pewnego rodzaju wyzwanie dla realizacji zarówno obowiązków zawodowych jak i rodzinnych.

Jak zauważa Mirjana Morokvasic (2007, s. 84), kobiety niejednokrotnie poświęcają się dla swoich dzieci i męża, odnajdując sens życia w zajmowaniu się domem, a równocześnie wykonując pracę zarobkową, poza granicami kraju.

Do podobnych wniosków dochodzi również David Karjanen (2008, s. 176–177), który zauważa, że kobiety migrujące doświadczają podwójnej presji, równocześnie starają się sprostać wymaganiom zawodowym oraz, pomimo fizycznego dystansu, wypełniać tradycyjne wymagania

wynikające z obowiązków rodzinnych. Podczas gdy sytuacja ekonomiczna rodzin wielu emigrantek może się poprawić, ich tradycyjna rola już niekoniecznie; nadal wymaga się od nich, aby podczas gdy pracują zawodowo, równocześnie zajmowały się domem i dziećmi.

Patricia Pessar (1995, s. 48–62), zajmując się badaniami antropologicznymi nad relacjami płci kulturowej i migracji transnarodowej, skoncentrowała swoją uwagę na rodzinach emigrantów z Dominikany osiedlających się w Stanach Zjednoczonych. Autorka zauważyła, że patriarchalne relacje rodzinne, jakie miały miejsce w Republice Dominikany, uległy istotnej zmianie po osiedleniu się rodzin w Nowym Jorku. W nowym kraju imigrantki z Dominikany znajdowały pracę z dużo większą łatwością niż ich mężowie, nawet jeśli nigdy wcześniej nie pracowały. Co więcej, kobiety te niejednokrotnie zarabiały więcej niż mężczyźni, co znacznie przyczyniało się do zwiększenia ich władzy decyzyjnej odnośnie do dystrybucji pieniędzy i powodowało poprawę ich pozycji w rodzinie. W rezultacie pozycja mężczyzny jako głowy rodziny została zakwestionowana, a tradycyjny patriarchalny układ płci w rodzinie – zmieniony. Dla niektórych rodzin oznaczało to adaptację do nowej rzeczywistości, podczas gdy dla innych transformacja ta okazała się wyniszczać ich strukturę rodzinną.

Obecnie w literaturze przedmiotu coraz częściej analizuje się transnarodową perspektywę macierzyństwa, która pozwala uchwycić ten aspekt migracji zarobkowej rodziców, szczególnie matek, który ukazuje, iż relacje rodzica z dzieckiem są kontynuowane. Zjawisko macierzyństwa na odległość w literaturze obcojęzycznej określane jest jako sytuacja, w której matka zostaje odseparowana od dziecka czasowo oraz przestrzennie, ponieważ mieszka i pracuje w innym kraju (Hondagneu-Sotelo, 1997, s. 548).

Sylwia Urbańska (2008, s. 75–85) podkreśla, iż doświadczenie macierzyństwa u kobiet migrujących jest niejednorodne. Wynika ono zazwyczaj z podziałów klasowych, globalnych, etnicznych czy rasowych,

a jego normatywny charakter ujawniony zostaje w momencie podjęcia decyzji o wyjeździe za granicę bez dziecka. W opinii autorki samo pojęcie transnarodowości, pomimo iż jest powiązane z osobą migranta, który przejawia różnego typu związki z rodziną pozostającą w kraju pochodzenia, to jednak odnosi się do jakościowych zmian pojawiających się w stylach komunikowania się rodziny rozdzielonej wyjazdem jednego z jej członków. Paradygmat transnarodowości pozwala na ukazanie rzeczywistości funkcjonowania rodzin, w których za pomocą współczesnych technologii komunikacji międzyludzkiej istnieje możliwość podtrzymywania kontaktów z najbliższą rodziną.

Pobyty poza granicami kraju, na emigracji może być trwale bądź okresowo sytuacją trudną dla osób, które bezpośrednio uczestniczą w procesie emigracji lub są z nim powiązane pośrednio. Wśród wielu następstw sytuacji trudnych dla funkcjonowania człowieka, w tym również pozostającego na emigracji, wymieniane są takie jak:

- następstwa fizjologiczne prowadzące niejednokrotnie do nastawienia lękowego, nastawienia rezygnacyjnego i nastawienia odnoszącego;
- urazy psychiczne różniące się strukturą, nasileniem i czasem oddziaływania;
- następstwa korzystne – zgodnie z założeniem, że sytuacje trudne mogą prowadzić do zmian pozytywnych (teoria kryzysu Geralda Caplana, teoria dezintegracji pozytywnej Kazimierza Dąbrowskiego). Mieczysław Radochoński (1987, s. 57–65) zauważa, że sytuacjami trudnymi i stresowymi w rodzinie najczęściej określa się:
 - stresory rodzinne – czyli silne zdarzenia wywołujące zmiany w systemie rodzinnym,
 - stres rodzinny – czyli reakcja rodziny na napięcia wywołane przez stresory,
 - kryzys rodzinny – czyli taki poziom zakłócenia funkcjonowania rodziny, który wiąże się z brakiem adekwatności stosowanych środków i posiadanych zasobów rodziny.

Z kolei Maria de Barbaro (1999, s. 52–53) odnotowuje, iż rodzaj stresu doświadczanego przez rodzinę może mieć dwa źródła. Autorka zauważa, że mogą one pochodzić spoza rodziny lub brać swój początek z wnętrza rodziny. Gdy źródło stresu jest pozarodzinne, wówczas można mówić o stresie działającym na całą rodzinę, np. wyjazd zarobkowy rodziny poza granice kraju. Natomiast stres oddziałujący na jednego członka rodziny może rozprzestrzeniać się na konkretny podsystem, jak i na cały system rodzinny.

W zależności od przyjętych środków zaradczych osoby przebywające na emigracji mogą w różny sposób radzić sobie z sytuacjami o charakterze trudnym bądź nawet kryzysowym. W związku ze stosowaniem określonych strategii wyróżnia się zachowania negatywne i pozytywne (Oleś, 1992, s. 404).

Mieczysław Płopa (1996, s. 308) zauważa, że „jednostki o niekorzystnym ukierunkowaniu są nie tylko skłonne do spostrzegania zdarzeń raczej w negatywnym świetle, lecz mogą także doświadczać wysokiego poziomu niepokoju, lęku, frustracji, niezadowolenia czy samotności i na ogół odbierają sytuację czy dany bieg wydarzeń jako trudny, stresowy”. Negatywne zachowania pojawiają się wówczas, gdy osoba zachowuje się biernie, życzeniowo, zaprzecza istnieniu sytuacji trudnej. W sferze emocji osoby stosują mechanizmy wyparcia lub zaprzeczania. Charakteryzuje je dezorganizacja funkcjonowania w większości dziedzin swojego życia, utrata kontroli nad emocjami, trudności z regenerowaniem się, brak działań związanych z szukaniem wsparcia. Stosują stereotypowe strategie radzenia sobie z problemami, które je, w ich subiektywnym odczuciu, przytłaczają.

Zachowania pozytywne charakterystyczne są dla osób, które doświadczając kryzysu, aktywnie mierzą się z problemem, zarówno w sferze poznawczej, emocjonalnej, jak i behawioralnej. Potrafią poszukiwać pomocy i przyjmować ją, starają się realistycznie postrzegać własną sytuację oraz mają zaufanie co do swoich kompetencji oraz poczucia możliwości przezwyciężenia kryzysu (Płopa, 1997, s. 56).

Badacze zajmujący się problematyką emigracji wielokrotnie w publikacjach naukowych podkreślają znaczenie stresu, jakiego doznaje osoba, przebywając poza granicami kraju ojczystego, w wyniku kontaktu z odmienną kulturą kraju przyjmującego.

Kalervo Oberg (1960), autor koncepcji szoku kulturowego, zakłada, że pobyt na emigracji związany jest z adaptacją kulturową, która przebiega w kilku fazach:

- **m i e s i ą c m i o d o w y** oznaczający fascynację nową kulturą,
- **s z o k k u l t u r o w y** – bardziej odczuwalna staje się bariera językowa i z tym związane wrogie nastawienie do kultury, z którą cudzoziemiec się spotyka,
- **o z y w i e n i e** – np. uczenie się nowego języka, radzenie sobie w różnych sytuacjach życiowych,
- **d o p a s o w a n i e** – akceptacja innych, nowych norm kulturowych, adaptacja i otwartość na nowe środowisko.

Ponadto autor zauważa, że szok kulturowy to niepokój wywołany utratą wszystkich znanych z własnej kultury symboli, sygnałów, znaków, zachowań i rytuałów, pozwalających jednostce orientować się w codziennym życiu. Wśród podstawowych symptomów szoku kulturowego autor obserwuje następujące: 1) napięcie związane z podjęciem niezbędnego wysiłku psychologicznego w celu dostosowania się do nowych warunków, 2) poczucie zagubienia, osamotnienia, utraty statusu, zawodu i stanu posiadania, 3) poczucie odrzucenia przez miejscowych połączone z równoczesnym odrzuceniem wszystkiego, co wiąże się z nowym środowiskiem kulturowym, 4) zamęt związany z odgrywaniem ról i własnymi oczekiwaniami oraz oczekiwaniami miejscowych, odmiennym systemem wartości, uczuciami i samookreśleniem, 5) zdziwienie, niepokój, obawa, a nawet wstręt i oburzenie po zidentyfikowaniu różnic kulturowych, 6) poczucie bezsilności związanej z niemożnością radzenia sobie w nowym środowisku kulturowym.

Badania, na które powołują się David Matsumoto i Linda Yuang (2007, s. 440), pokazują, że czynniki postemigracyjne, takie jak: utrata bliskiego otoczenia społecznego, izolacja społeczna, utrata dotychczasowych ról społecznych i zawodowych oraz innych ważnych aktywności życiowych, przyczyniają się do pourazowych reakcji stresowych oraz cierpienia emocjonalnego i fizycznego w stopniu równym, a może nawet większym, jak u osób zmuszonych do ucieczki z kraju ojczystego z powodu przemocy politycznej.

5. Sytuacja życiowa dziecka pochodzącego z rodziny emigracyjnej

W rodzinach migracyjnych sytuacja życiowa dzieci jest szczególnie trudna, gdyż w wyniku wyjazdu zarobkowego rodzica/rodziców tracą one kontakt z emigrującymi członkami rodziny. Niejednokrotnie określa się je jako sieroty, dodając w ten sposób dramatyzmu życiu, jakie wiodą.

W literaturze przedmiotu propozycje definicji zjawiska *si e r o c t w a e m i g r a c y j n e g o* wynikają z nielicznych badań związanych z problematyką rodzin migracyjnych. W mediach coraz częściej przyrównuje się rodzinę migracyjną do rodziny sieroczej. Jednak rodzina migracyjna nie jest rodziną, w której automatycznie dochodzi do nagłego zerwania więzi emocjonalnej łączącej członków rodziny. Rozłąka nie ma charakteru permanentnego i nie skutkuje całkowitym zerwaniem kontaktu rodzica-migranta z dzieckiem. Nazwanie ogółu dzieci z rodzin migrujących *e u r o s i e r o t a m i* jest niewłaściwe. Każda rodzina w charakterystyczny dla siebie sposób wypracowuje styl interakcji wewnątrzrodzinnych w sytuacji wyjazdu zarobkowego jednego lub obojga rodziców. Obok rodzin prawidłowo funkcjonujących w nowej rzeczywistości spotyka się rodziny wewnętrznie zdeintegrowane z powodu wyjazdu zarobkowego ojca, matki czy obojga rodziców. Mimo szeregu negatywnych zjawisk

będących konsekwencją migracji nie można automatycznie określać dzieci z takich rodzin *euro sierotami* (Walczak, 2008b, s. 9).

Są autorzy, którzy *euro sieroctwo* definiują jako sytuację, kiedy

[...] nieobecność jednego lub obojga rodziców wyjeżdżających za granicę z powodów zarobkowych powoduje oddanie dziecka pod opiekę pozostającego rodzica, dziadka, dalszej rodziny, starszego rodzeństwa, sąsiadów, domów dziecka czy też w szczególnych przypadkach pozostawienie go bez opieki i prowadzi do licznych negatywnych skutków np. zmiany postawy dziecka w stosunku do obowiązków szkolnych, wobec grupy rówieśniczej czy osób dorosłych (Szczepaniak, 2008).

Irena Kowalska (por. 2008, s. 6) wiąże *euro sieroctwo* z sytuacją pozostawienia w kraju dzieci przez rodziców wyjeżdżających za granicę (do Wielkiej Brytanii, Irlandii, Niemiec czy innych krajów). Dzieci pozbawione stałego kontaktu nawet z jednym z rodziców czują się osieroczone. Pozostawione bez właściwej opieki doświadczają trudności w nauce, mają problemy osobiste, są bardziej narażone na sięganie po używki, nie potrafią odnaleźć się w nowej sytuacji. Tego typu zjawiska dostrzegają psychologowie, pedagodzy, wychowawcy.

Próbie zdefiniowania pojęć: *euro sierota* i *euro sieroctwo* podejmuje Stanisław Kozak (2010, s. 113). *Euro sierotą* nazywa „dziecko, które wychowuje się bez co najmniej jednego rodzica, który wyjechał za granicę w celach zarobkowych”. Natomiast *euro sieroctwem* autor określa „fakt posiadania przez kogoś (niepełnoletniego) obojga rodziców lub jednego rodzica, którzy opuścili kraj za pracą”. Zjawisko to autor zalicza do poddziedzin „sieroctwa społecznego”.

W przeglądzie literatury przedmiotu pojawia się również pojęcie dzieci migrantów w odniesieniu do grupy dzieci, które

[...] albo same były migrantami, towarzysząc rodzicom w podróżach zagranicznych trwających powyżej pół roku, albo [...] doświadczały migracji przynajmniej

jednego z rodziców, pozostając w czasie jego nieobecności pod opieką krewnych – bliższych (matka, ojciec, rodzeństwo) lub dalszych (dziadkowie, wujostwo), bądź osób obcych (sąsiedzi, instytucja). Termin odnosi się zarówno do dzieci i młodzieży, jak i osób obecnie dorosłych, w których historię życia został wpisany wyjazd lub długotrwała rozłąka z rodzicami spowodowana migracją (Boćwińska-Kiluk, Bielecka, 2008, s. 48).

Dzieci migrantów można również podzielić, stosując niżej przedstawione kryteria, w sposób następujący:

1. Ze względu na wiek i czas, w jakim doświadczały migracji:

- „dzieci, które obecnie doświadczały migracji rodziców,
- osoby dorosłe, które doświadczyły w dzieciństwie migracji rodziców.

2. Ze względu na sposób funkcjonowania:

- dzieci prawidłowo funkcjonujące,
- dzieci przejawiające zaburzenia zachowania.

3. Ze względu na rodzaj migracji:

- uchodźcy,
- deportanci,
- emigranci,
- imigranci,
- repatrianci.

4. Ze względu na sposób doświadczania migracji:

- dzieci migrujące z rodzicami,
- dzieci doświadczające stałej lub czasowej migracji rodziców bez osobistego doświadczenia wyjazdu” (Boćwińska-Kiluk, Bielecka, 2008, s. 48–49).

Coraz częściej badacze posługują się pojęciem sieroctwo emigracyjne. Zostało ono wprowadzone do problematyki sieroctwa społecznego przez Stanisława Kozaka (1992, s. 18–19) i odnosi się do dzieci i młodzieży z rodzin polskich, które z różnych przyczyn wyemigrowały za granicę. Poprzez sieroctwo emigracyjne autor rozumie „sytuację,

w której dzieci znajdują się pod opieką instytucji opiekuńczej z powodu wychowawczej niewydolności rodziny w nowej rzeczywistości”. Do niektórych symptomów tego zjawiska Kozak zalicza: 1) ambiwalentną postawę dziecka wobec własnego kraju oraz nowego społeczeństwa, 2) osłabienie, a nawet zerwanie więzi z członkami rodziny w kraju oraz poza jego granicami, 3) trudności adaptacyjne, 4) wchodzenie w konflikt z otoczeniem na skutek nieakceptowania nowego układu rodzinnego, 5) kształtowanie się u dziecka postawy pasywno-konsumpcyjnej z powodu niewłaściwych postaw rodzicielskich, 6) negatywne zachowania dziecka (ucieczki z domu, kradzieże, palenie papierosów, zażywanie narkotyków) powstałe w wyniku braku opieki rodziców, którzy pracują po kilkanaście godzin na dobę, 7) trudności w przystosowaniu szkolnym oraz w kontaktach koleżeńskich w nowym środowisku, prowadzące do buntu dziecka przeciw zaistniałej sytuacji.

Pojęcie sieroctwo emigracyjne znajduje również zastosowanie w odniesieniu do dzieci z rodzin czasowo niepełnych ze względu na długotrwały pobyt jednego lub obojga rodziców za granicą w celach zarobkowych. Należy jednak rozróżnić tę sytuację od sytuacji dzieci przebywających za granicą (Kozak, 1992, s. 18–19).

Z metodologicznego punktu widzenia pojęcie *euro sieroctwo* nie w pełni oddaje sens definicji sieroctwa. Interpretacje wielu badaczy (m.in.: Obuchowska, 1998; Czeredrecka, 1988; Safjan, 1983; Marynowicz-Hetka, Piekarski, 1998; Łopatkowa, 1983) wskazują, iż sieroctwo jest sytuacją, w której brak obojga rodziców lub jednego z nich jest wynikiem ich śmierci, bądź jest zjawiskiem biopsychicznym, wyrażającym się w określonym układzie stosunków między rodzicami a dziećmi, któremu towarzyszy zawsze określony stan pozbawienia naturalnego środowiska rodziny własnej (Olearczyk, 2007, s. 102).

Pomimo iż współczesne migracje zarobkowe rodzin zawierają w sobie element nieobecności rodzica/rodziców w życiu dziecka, to jednak zauważyć należy, że nie każdy wyjazd zagraniczny musi wiązać

się z zaburzeniami w zakresie interakcji rodzinnych, które wpływają na jakość kontaktów interpersonalnych, więź emocjonalną rodziny czy procesów socjalizacyjnych dzieci. Skutki emigracji należy interpretować na podstawie takich czynników, jak: czas pobytu rodziców za granicą, sytuacja w kraju docelowej emigracji, opieka nad pozostawionymi dziećmi, poczucie odpowiedzialności za los dzieci (Kowalska, 2008, s. 6).

Dziecko wychowujące się w rodzinie czasowo niepełnej z uwagi na charakter pracy zawodowej rodziców ma odmienne warunki życia (Matyjas, 2008, s. 219) w porównaniu z warunkami życia jego rówieśników z rodzin pełnych i często jest zmuszone do przyjmowania różnych ról społecznych. Niektórzy badacze, podejmując się charakterystyki funkcjonowania dzieci z rodzin migracyjnych, wskazują na psychopedagogiczny obszar jako istotny dla prowadzenia badań empirycznych.

Nieprawidłowości życia rodzinnego, wśród których często można dostrzec rozbitcie rodziny, zakłócają rozwój emocjonalny dziecka. Dziecko, które wyrasta w atmosferze ciągłego poczucia zagrożenia oraz przedłużającego się stanu niepewności co do powrotu rodzica z emigracji, przeżywa lęk, niepokój, czasem także samotność. Nieobecność choćby jednego z rodziców jest istotną przyczyną powstawania zaburzeń emocjonalnych u dzieci pozostających pod opieką innych osób. Dziecko traci poczucie bezpieczeństwa, bliskości oraz czułości matki lub ojca (w niektórych przypadkach nawet obojga). Długotrwały wyjazd zarobkowy rodzica staje się jedną z sytuacji traumatycznych dotyczących dziecko w rodzinie. Objawia się podobnie jak w sytuacji rozwodu rodziców. Jak wskazują badania przeprowadzone przez Henryka Cudaka (2010, s.136–143), w rodzinach rozbitych w przypadku nieobecności jednego z rodziców u dzieci pojawiają się zespoły określonych zaburzeń. Największy odsetek stanowią dzieci nadpobudliwe psychoruchowo (28,2 proc.), u 16,7 proc. badanych występują nerwice dziecięce, a 10,1 proc. dzieci przejawia silne stany napięcia w postaci lęku. Rezultaty tych badań wskazują również, iż stopień nasilenia

zaburzeń emocjonalnych jest różny w zależności od wieku rozwojowego dziecka. Największe nasilenie hiperreaktywności (39,4 proc.) przejawiają dzieci w wieku 7–9 lat, w przedziale wiekowym 10–12 lat zespół zaburzeń emocjonalnych wystąpił u 22,5 proc. badanych dzieci, a w przedziale wiekowym 13–16 lat wyniósł 23,1 proc. Ujawniająca się w największym zakresie nadpobudliwość psychoruchowa u najmłodszych związana jest nie tylko z przeżyciami towarzyszącymi rodzinie rozbitej, ale również z niedostatecznie rozwiniętym systemem nerwowym, który utrudnia dziecku poradzenie sobie z tak trudną sytuacją.

Podobna sytuacja może wystąpić u dzieci rodziców, którzy opuścili kraj w celach zarobkowych. Intensywnie odczuwając zmieniającą się sytuację rodziny, dzieci czują się osamotnione, a niejednokrotnie nawet odrzucone. Rodzice natomiast niewystarczająco uświadamiają sobie, jakie ich dzieci mają potrzeby. Często wydaje się im, że pozostawienie dziecka pod opieką najbliższych osób z rodziny jest działaniem wystarczającym, a brak akceptacji owej sytuacji przez dziecko jest jedynie krótkotrwałą reakcją na wyjazd zarobkowy rodzica. Niestety bunt rodzący się u dzieci doprowadza do pojawienia się problemów w ich zachowaniu. W wieku szkolnym może pojawić się wycofanie z interakcji, co skutkuje społecznym zachowaniem w adolescencji. Powstające poczucie odrzucenia u dziecka w wyniku emigracji rodzica/rodziców może również prowadzić do internalizacyjnych i eksternalizacyjnych zaburzeń zachowania, które przejawiają się wycofaniem, biernością, różnymi symptomami depresyjnymi, takimi jak smutek, nerwowość, lęk, zamknięcie emocjonalne lub zachowaniami autodestrukcyjnymi, którym towarzyszy eskalacja agresji (Fidelus, 2008, s. 38–39).

Niektórzy autorzy (Kukułowicz, 2001; Danilewicz, 2006; Walczak, 2008c) wskazują, iż w rodzinach doznających rozłąki na skutek migracji zarobkowych rodziców pozostające w kraju dzieci mają poczucie osamotnienia. W literaturze naukowej pojęcie poczucie osamotnienia

często jest zamiennie używane z pojęciem samotność. Jan Szczepański (1988) zauważa jednak, iż samotność jest stanem psychicznym, który może być wybierany przez człowieka świadomie, natomiast poczucie osamotnienia występuje tam, gdzie wzajemna łączność między ludźmi słabnie lub zostaje przerwana. Osamotnienie jest takim stanem, który charakteryzuje się dla człowieka brakiem więzi i stałego kontaktu z osobą dla niego znaczącą (Łopatkowa, 1983).

Zjawisko osamotnienia coraz częściej dotyczy dzieci. Jak zauważa Jadwiga Izdebska (2008, s. 362), osamotnienie dla dziecka jest bolesnym przeżyciem, które wiąże się z cierpieniem, lękiem, brakiem poczucia bezpieczeństwa, miłości, opieki i zrozumienia. Dziecko nigdy nie dąży do samotności, do bycia w odosobnieniu. Osamotnienie jest dla niego pewnego rodzaju koniecznością, na którą zostaje skazane.

W rodzinach, w których występuje zjawisko migracji zarobkowych poczucia osamotnienia doświadczają zarówno dorośli, jak i dzieci. Osamotnienie dorosłych najczęściej jest skutkiem niewłaściwych relacji powstających pomiędzy małżonkami, natomiast w przypadku dzieci może wynikać z takich czynników jak: 1) brak osoby bliskiej, 2) zaburzona struktura rodziny, 3) nieznajomość migrujących rodziców, 4) zaburzone relacje między małżonkami, 5) niewłaściwe relacje pomiędzy dziećmi a opiekunami, 6) stała nieobecność dorosłych, 7) rozpad rodziny (Danilewicz, 2006, s. 170–174).

Migracja zagraniczna rodziców w istotny sposób wpływa na funkcjonowanie emocjonalne dziecka. Obok poczucia osamotnienia coraz częściej u najmłodszych członków rodziny zauważa się również poczucie niepokoju, zmiany w samoocenie oraz problemy związane z brakiem akceptacji sytuacji rozłąki rodziny.

Zauważyć należy, iż w okresie dzieciństwa najważniejsze dla dziecka są następujące aspekty życia rodzinnego:

- uczucia i przekonania członków rodziny dotyczące ich samych, czyli ich poczucie własnej wartości,

- komunikacja, czyli istniejące w rodzinie sposoby uzgadniania znaczenia pojęć,
- obowiązujące w rodzinie zasady określające, co jej członkowie powinni czuć i jak działać,
- sposób odnoszenia się do ludzi i instytucji poza rodziną (Kawula, Brągiel, Janke, 2004, s. 155).

Prawidłowe relacje małżeńskie stanowią dla dziecka optymalny wzorzec różnorodnych zachowań interpersonalnych, co ułatwia ich socjalizację poprzez uczenie się właściwego funkcjonowania w kontaktach z innymi jednostkami. Szczęśliwe dziecko w rodzinie to takie, które spostrzega także własnych rodziców jako osoby szczęśliwe, dla rozwoju dziecka bowiem ważny jest nie tylko pojedynczy rodzic i relacja z nim, ale również relacje między małżonkami (Satir, 2000, s. 15).

W kontekście migracji zarobkowych rodzica/rodziców zmienia się życie dziecka w rodzinie. Wioleta Danilewicz (2006, s. 161–176) wyróżnia następujące oblicza dzieciństwa: spokojne, bezpieczne; bez trosk materialnych; w tęsknocie; niestabilne; osamotnione; bez rodzica; zaniedbane. Pierwsza kategoria – dzieciństwo stabilne, bezpieczne wynika z postawy rodziców wobec procesu migracji, którzy starają się, aby rozłąka i wyjazd spowodowane charakterem wykonywanej pracy była jak najmniej szkodliwa, tzn. by czas ich nieobecności nie był wydłużany, by zachowywać częste kontakty z dziećmi, zapewnić im prawidłową opiekę. Dzieciństwo bez trosk materialnych charakteryzuje się tym, że dzieci zauważają zmianę sytuacji materialnej rodziny, poprzez co dostrzegają finansowe korzyści w kontekście jednostkowym. Większość dzieci również korzysta z prywatnych zajęć pozalekcyjnych. Przeciwnostwem prezentowanych oblicz dzieciństwa jest dzieciństwo w tęsknocie. Przyzwyczajenie się przez dziecko do nieobecności rodzica/rodziców wymaga wielu umiejętności, jednak zawsze w pierwszej fazie rozłąki to właśnie tęsknota towarzyszy najmłodszym członkom rodziny. Kolejną kategorią, wyróżnioną przez autorkę, jest dzieciństwo wspierające

„samotnych” rodziców, w którym dziecko niejednokrotnie wypełnia rolę nieobecnych rodziców, zmierza się z trudnościami codziennego życia, bierze współodpowiedzialność za siebie i dorosłych. Natomiast gdy życie dziecka charakteryzuje się zmiennością sytuacji, nieprzewidywalną obecnością rodzica/rodziców w procesie wychowania, mówi się o dzieciństwie niestabilnym. Skutkiem migracji zarobkowej jest również towarzyszące dzieciom osamotnienie. Ma ono wprawdzie subiektywny wymiar, jednak jest rezultatem braku pożądaných relacji w rodzinie i źródłem przykrych stanów emocjonalnych. O dzieciństwie zaniedbanym mówimy wtedy, kiedy z racji wyjazdu zagranicznego dziecko nie otrzymuje należytego wsparcia i opieki. Z upływem czasu pojawiają się trudności wychowawcze, które nie są właściwie zredukowane.

W badaniach nad migracjami zarobkowymi rodzin analizuje się ponadto czynniki kształtujące sytuację opiekuńczo-wychowawczą w rodzinach.

Rezultaty badań Bogdana Stańkowskiego (za: Mituła, 2009, s. 172–177) przeprowadzonych w podhalańskich rodzinach wyjeżdżających za granicę w celach zarobkowych ujawniły, iż rozłąka spowodowana wyjazdem zagranicznym rodziców doprowadza do wielu sytuacji problemowych. Przykładem są: odczuwanie nostalgii przez dzieci, występowanie zagrożeń w procesie wychowania, wynikających z ograniczonej realizacji określonych funkcji przez rodzinę, a także przeznaczenia większej ilości czasu na obowiązki domowe, kosztem czasu poświęconego dla dzieci. Ponadto rozłąka rodziny prowadzi u niemal połowy rodziców do odczuwania samotności spowodowanej nieobecnością małżonka i nie sprzyja przekazywaniu dzieciom wartości moralnych oraz tradycji rodzinnych.

Niewątpliwie skutki nieobecności choćby jednego z rodziców najbardziej odczuwają najmłodsi członkowie rodziny, czyli dzieci. Jak zauważa Maria Kolankiewicz (2008, s. 84), rozłąka rozciągająca się w czasie np. dwóch lat to dla dorosłego długi okres, natomiast dla

dwuletniego dziecka to „całe jego życie i wszystko, czego w nim doświadczyło, odbywało się pod nieobecność rodzica [...]”. Nieobecność matki lub ojca w ważnych momentach życia własnego dziecka poważnie zuboża rodzicielstwo.

Brak jednego z rodziców może prowadzić do tego, iż dzieci przeżywają nie tylko rozłąkę z nieobecnym rodzicem, ale także odczuwają niedostatek opieki z jego strony. Wyjazd zarobkowy rodzica staje się również źródłem mniej lub bardziej trwałych zmian w jakości interakcji wewnątrzrodzinnych, a przedłużający się okres rozłąki rodziny może doprowadzić do ograniczeń w zakresie kontaktów interpersonalnych (Balcerzak-Paradowska, 1994).

Dane o skali migracji zarobkowych Polaków skupiają także uwagę instytucji rządowych oraz mediów. Pojawiające się coraz częściej w publicznym dyskursie potoczne określenie *euroseroctwo* wywołuje falę negatywnych emocji i skłania wielu badaczy do refleksji. Możliwe negatywne konsekwencje zjawiska migracji zarobkowych dla funkcjonowania całych rodzin i dla dzieci w pełni uzasadniają potrzebę prowadzenia badań nad tym problemem.

Większość badań skupiających się wokół problematyki migracji zagranicznych była realizowana w ramach takich dyscyplin naukowych jak socjologia, demografia, ekonomia. Głównym celem tych badań było ukazanie skali i przyczyn migracji, czasu jej trwania, charakterystyki osób, które wyjeżdżały, oraz skutków dla państw wysyłających i przyjmujących migrantów (migracja legalna bądź nielegalna).

Przedmiotem analiz w przypadku rodzin, w których członkowie migrują, są ewentualne następstwa powstawania zaburzeń emocjonalnych u dzieci. W opinii Anny Fidelus (2008, s. 38–39) dzieci rodziców, którzy opuścili kraj w celu zarobkowym, bardzo intensywnie przeżywają sytuację, w jakiej się znalazły. Sami rodzice jednak nie zawsze są świadomi, że pozostawione w kraju dzieci przeżywają osamotnienie, niepokój. Konsekwencje rozłąki rodziców z dziećmi spowodowanej

emigracją zarobkową rozpoznawalne są nie tylko na terenie Polski. Liczne badania prowadzone w krajach europejskich potwierdzają powyższe prawidłowości.

Badania przeprowadzone na Litwie wśród małych dzieci uczęszczających do wszystkich przedszkoli w Kownie, których rodzice wyjechali do pracy za granicę co najmniej na trzy miesiące, pozostawiając je pod opieką dziadków czy innych członków rodziny lub przyjaciół, wskazały na poważne przeżycia najmłodszych członków rodziny, określane mianem dziecięcego kryzysu z powodu rozstania (*children separation crisis*). Badania ponadto dowodzą, że prawie 40 proc. pozostawionych dzieci przeżywa taki kryzys, a kilkanaście procent ma problemy z zachowaniem, szczególnie gdy wyjazdy rodziców się powtarzają (Malinauskas, 2006, s. 292–298).

W literaturze przedmiotu dużo uwagi poświęca się również analizie wpływu migracji zarobkowej na edukację dziecka pozostającego w kraju. Długoterminowy wyjazd za granicę rodzica/rodziców zdaniem Anny Zielińskiej (2008, s. 59–60) wywołuje negatywne konsekwencje w różnych obszarach funkcjonowania dziecka w szkole i stwarza problemy dla interwencji pedagogicznej w wymagających tego sytuacjach, takich jak: 1) wykonywanie obowiązku przygotowania przedszkolnego, obowiązku szkolnego i obowiązku nauki z uwzględnieniem odraczania dziecka obowiązku szkolnego oraz wcześniejszego przyjęcia do szkoły; 2) informowanie rodziców o ocenianiu, klasyfikowaniu oraz promowaniu uczniów; 3) deklaracja rodziców w zakresie realizacji praw dziecka do zachowania tożsamości narodowej, etnicznej i kulturowej; 4) oferowanie pomocy pedagogiczno-psychologicznej uczniom; 5) organizacja turystyki oraz krajoznawstwa przez szkołę – wymagana jest zgoda rodzica na wycieczkę szkolną dziecka; 6) wypadek na terenie szkoły lub podczas zajęć organizowanych przez szkołę.

Z perspektywy pracowników placówek oświatowych szczególnie nauczyciele, wychowawcy z racji wykonywanego zawodu są zobowiązani

do nawiązywania stałej współpracy z rodzicami/opiekunami w celu opracowania diagnozy sytuacji życiowej danego ucznia. Wychowawca, aby ustalić plan pracy z uczniem, musi obserwować sygnały dotyczące pojawienia się u niego określonych zachowań świadczących o tym, że w jego życiu rodzinnym dzieje się coś niepokojącego, co wpływa na jego funkcjonowanie w szkole. Wśród zachowań prezentowanych przez uczniów, a równocześnie potwierdzających, iż w rodzinie doszło do rozłąki w wyniku migracji, Hanna Tomaszewska (2008, s. 42) wyróżnia następujące: 1) apatię, przygnębienie, smutek, chęć zwrócenia na siebie uwagi; 2) szukanie towarzystwa rówieśników lub tendencja do izolowania się; 3) nagłe pogorszenie się wyników w nauce; 4) częste nieprzygotowanie się na lekcje, zapominanie usprawiedliwień; 5) zaprzestanie zabierania do szkoły drugiego śniadania; 6) rezygnacja z dodatkowych zajęć pozalekcyjnych; 7) zmiana sposobu ubierania się, noszenie markowych ubrań; 8) dysponowanie przez ucznia dużymi sumami pieniędzy; 9) nieobecność rodziców na zebraniach klasowych, szkolnych; 10) nieuczestniczenie uczniów w wycieczkach szkolnych lub innych wydarzeniach klasowych z uwagi na brak pisemnej zgody prawnych opiekunów. Wszystkie wymienione zachowania powinny być uwzględnione w procesie konstruowania diagnozy sytuacji rodzinnej ucznia oraz planu pomocy.

Rezultaty badań Bartłomieja Walczaka (2008, s. 164–165) potwierdzają, iż pedagodzy, jako osoby najbardziej kompetentne w zakresie dokonywania oceny sytuacji szkolnej, rodzinnej ucznia, obserwują pojawiające się u wychowanków problemy wychowawcze oraz edukacyjne. Dzieci wywodzące się z rodzin charakteryzujących się czasową nieobecnością rodzica/rodziców w opinii pedagogów wykazują obniżoną motywację do nauki oraz niższą średnią ocen. Podczas lekcji zauważa się niską frekwencję uczniów, niewykonanie prac domowych. Niektóre zachowania wychowanków wskazują, iż są oni nadpobudliwi, mają zaburzone relacje z otoczeniem, kłopoty z koncentracją uwagi, czują się osamotnieni,

załęcznieni. Często także stwarzają trudności wychowawcze (problemy z dyscypliną, zachowania agresywne).

Wioleta Danilewicz (2006, s. 148–151) w rezultacie analizy sytuacji szkolnej uczniów pochodzących z rodzin, w których co najmniej jeden opiekun migruje, dokonała porównania sytuacji dzieci z dwóch typów rodzin: pełnych oraz rozłączonych. Wyniki analizy wskazują, iż zarówno dzieci z rodzin rozłączonych, jak i pełnych nie odnoszą wyraźnych sukcesów w nauce. Różnice są zauważalne jedynie w przypadku czasu przeznaczanego na naukę, bowiem dzieci z rodzin pełnych znacznie więcej czasu przeznaczają na przygotowanie się do lekcji niż dzieci z rodzin rozłączonych. Wśród przyczyn trudności w nauce w rodzinach pełnych wskazuje się na niechęć dzieci do nauki, natomiast w rodzinach rozłączonych na skutek nieobecności drugiego rodzica, skumulowanie się obowiązków domowych na pozostającym z dzieckiem rodzicem.

Wpływ emigracji zarobkowej na funkcjonowanie dziecka dotyczy również tych przypadków dzieci, które pozostają wspólnie z rodzicami na emigracji. W literaturze przedmiotu brakuje obszernych badań dotyczących funkcjonowania dziecka i rodziny na emigracji. Perspektywa życia w kraju docelowej emigracji w przypadku wielu rodzin staje się zatem szansą na zmianę jakości własnej egzystencji. Pobyt za granicą niesie za sobą określone konsekwencje. Nowe warunki życia i pracy powodują, iż zmienia się standard życia, poziom zamożności. Dokonują się mniej lub bardziej głębokie przeobrażenia w sposobach funkcjonowania jednostek w sferach egzystencji zarówno rodzinnej, zawodowej, jak i społecznej. Świadomość zachodzących przemian wielokrotnie doprowadza do redefiniowania tożsamości dorosłych członków rodziny oraz do kreowania się tożsamości tych najmłodszych (Mead, 2000, s. 29).

Decyzja o wyjeździe całej rodziny za granicę sprawia, że każdy jej członek przechodzi trudności adaptacyjne związane z życiem

na emigracji. Akceptując podobieństwa i różnice w odbiorze świata, jednostka podświadomie przyjmuje za własne to, co jest mu dobrze znane z przeszłości, jednak najczęściej widzi również różnice, których nie potrafi zaakceptować. Dłuższy pobyt za granicą stawia niejednokrotnie przed emigrantem wysokie wymagania. Trzeba zaznajomić się z nowym otoczeniem, polubić nowych sąsiadów oraz poszukać znajomych. Wszystkie te czynności ściśle łączą się z wysiłkami i trudnościami. Proces adaptacyjny zatem w istotny sposób wpływa na stan rodziny, a także na sposób porozumiewania się wewnątrz niej. Często rodzina opracowuje sobie własny, wybrany przez wszystkich sposób porozumiewania się, który zależy od rodzaju związku emocjonalnego panującego pomiędzy poszczególnymi członkami, od ilości wspólnie spędzanego czasu, intensywności kontaktów (Baumgartner, 2008, s.77–79).

Emigracja zarobkowa ujmowana w kategoriach aktywności ekonomicznej ściśle powiązana zostaje z wysokim ryzykiem stresu oraz porażki, ponieważ dochodzi do zmiany otoczenia społecznego oraz nabycia przez jednostkę nowej pozycji w społeczeństwie przyjmującym (Cieślinska, 2008, s. 266). W rodzinie przebywającej na emigracji życie ulega reorganizacji. W sytuacji, gdy jednostki nie posiadają społecznego migracyjnego kapitału, czyli dostępu do osób, które poprzez wcześniejsze doświadczenia migracyjne posiadają zasób wiedzy przydatny do adaptacji w kraju docelowej emigracji, to są one narażone na szereg trudności (Sakson, 2008, s. 311). Dorośli często zmagają się z problemami zawodowymi. Dzieci zmuszone są do odnalezienia własnego miejsca w grupie rówieśniczej, szkole. Nowy świat bywa dla nich niezrozumiały i przerażający. Jeśli wyjazd zagraniczny nie zostanie odpowiednio przygotowany oraz zaplanowany, rodzina napotyka szereg przeszkód utrudniających jej funkcjonowanie w nowej przestrzeni.

Pobyt na emigracji dla większości rodzin związany jest z wydłużeniem czasu pracy. Nieobecność rodziców, którzy w swoim przekonaniu

pracują po to, aby zapewnić dziecku lepszą przyszłość oraz start życiowy, często ogranicza im możliwość opieki i właściwej uwagi nad potomstwem. Zabezpieczenie finansowe stawiane na piedestale życia rodzinnego, które jest zarazem wynikiem presji społecznej, powoduje, iż w domu rodzinnym brakuje miłości oraz wspólnego emocjonalnego obcowania. Niedostatek czasu na dialog wywołuje osłabienie więzi emocjonalnej, brak wiedzy o poszczególnych członkach rodziny oraz zaburzenia w procesie komunikacji (Kozubska, 2008, s. 169–170). A proces komunikacji interpersonalnej należy do istotnych uwarunkowań funkcjonowania rodziny, gdyż dokonuje się on na tle zachodzących interakcji osobowych i jest związany ze wspólnym zamieszkiwaniem, codziennym współżyciem, istnieniem więzi emocjonalnej między członkami rodziny (Harwas-Napierała, 2006, s. 221–222). W sytuacji pojawienia się nieprawidłowości w procesie komunikacji może dojść do załamywania się empatycznej komunikacji, czyli „w sytuacji dzielenia uczuć w rodzinie, kiedy dzieci są jeszcze małe, w okresie ich późniejszego rozwoju brak jest intymności we wzajemnych kontaktach uczuciowych” (Rembowski, 1989, s. 89–91). Jeśli atmosfera rodzinna cechuje się chłodnym emocjonalnym klimatem, gdzie każdy z członków dąży do własnych egzystencjalnych pragnień, to dziecko często czuje się odrzucone, walczy o swoją pozycję w rodzinie. Czasem chce zwrócić na siebie uwagę swym zachowaniem, nie zawsze pozytywnym (Borowiecka, 2005, s. 2–3).

Analizując funkcjonowanie dziecka bezpośrednio uczestniczącego w emigracji zarobkowej rodziców, należy zwrócić uwagę na rodzaj jego zachowań, które są typowe dla każdego etapu stresu akulturacyjnego. W tabeli 1 zaprezentowano zachowania dziecka przebywającego na emigracji.

Tabela 1. Stres akulturacyjny a zachowanie dziecka

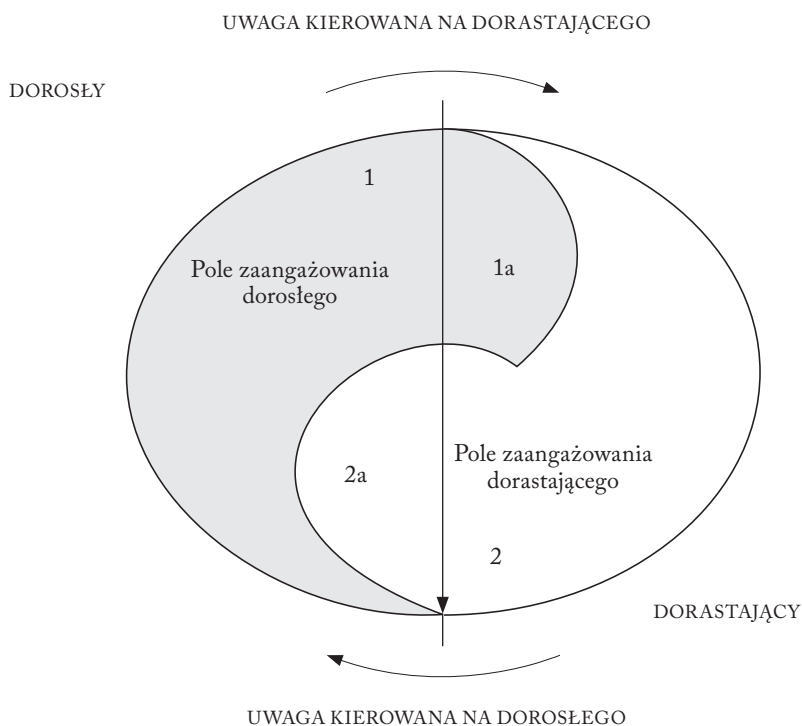
Etap stresu akulturacyjnego	Zachowanie dziecka
Miesiąc miodowy	Osoba jest zaciekawiona i pozytywnie nastawiona do odmienności kulturowej, nowość zachwyca, intryguje, wywołuje entuzjazm; z uczniami rozpoczynającymi naukę w nowej szkole jest inaczej – zmianie szkoły częściej towarzyszą obawy niż ciekawość; ten etap nie występuje u migrantów przymusowych.
Pierwsza faza szoku	Rzeczywistość okazuje się bardziej zaskakująca, odmienność bardziej przeszkadza i irytuje, niż cieszy; nieumiejętność rozszyfrowywania kodów społecznych przeszkadza i zaczyna powodować wewnętrzne niepokoje; codzienne nieporozumienia kulturowe powodują frustrację, zamykanie się w sobie, co może skutkować np. niechęcią do nawiązywania kontaktów.
Druga faza szoku	Funkcjonowanie w innym kręgu kulturowym jest wyczerpujące; osłabienie fizyczne i psychiczne może skutkować skłonnością do chorób; zmienia się ukierunkowanie złości i agresji z siebie samego na „nich”; dominuje przekonanie, że to członkowie społeczeństwa przyjmującego są wobec mnie niechętni; wybuchy złości i agresji przeciwko uczniom z grupy większościowej; na tym etapie dzieci najczęściej trafiają do specjalistów z objawami psychosomatycznymi, depresją, myślami suicydalnymi, obniżoną zdolnością poznawczą, spadkiem koncentracji.
Zrozumienie	Rozpoczyna się okres stabilizacji emocjonalnej i społecznej, uczeń zna już plusy i minusy funkcjonowania w nowej kulturze, odzyskuje poczucie kontroli; zyskuje zdrowy dystans do swojej i nowej kultury; powraca chęć do nawiązywania kontaktów społecznych; poprawia się kondycja psychofizyczna, zdolność koncentracji.
Kompetencja międzykulturowa	W wyniku doświadczeń wykształca się umiejętność zdrowego i efektywnego funkcjonowania w obu kontekstach kulturowych; wraca poczucie stabilności i bezpieczeństwa.

Źródło: Baumann K., (2014). *Psychologia dziecka migrującego w kontekście wielokulturowości – przykład Szwecji*. „Języki Obce w Szkole”, nr 3 (pobrano dnia 23.03.2015 z <http://jows.pl/sites/default/files/baumann.pdf>).

Każde dziecko w indywidualny sposób spostrzega emigrację zarobkową i w związku z tym przejawia określone rodzaje zachowań. Często jego reakcje są obrazem aktualnego stanu psychicznego. W początkowym etapie emigracji występuje zaciekawione i pozytywne nastawienie do odmienności kulturowej kraju przyjmującego, niestety szybko rzeczywistość zastana okazuje się zaskakująca, zaczyna powodować wewnętrzne niepokoje, co skutkuje niechęcią nawiązywania kontaktów z innymi ludźmi, w dalszej konsekwencji depresją, myślami samobójczymi. Gdy człowiek przezwycięży negatywne emocje, wówczas dochodzi do stabilizacji, względnego przystosowania się do otaczającej rzeczywistości i wykształca się umiejętność zdrowego i efektywnego funkcjonowania w obu kontekstach kulturowych.

Rozważając wpływ emigracji zarobkowej na rozwój dziecka, należy uwzględnić także czynniki towarzyszące, m.in. wiek dziecka. Szczególnie istotny w życiu młodego człowieka jest okres dorastania. Jakkolwiek przyjmuje się, że proces dojrzewania zaczyna się w 10–12 roku życia, a kończy około 18–20 roku życia (Brzezińska, Appelt, Ziółkowska, 2008, s. 233), to jednak stanowiska licznych autorów różnią się między sobą. Okres adolescencji najczęściej rozumiany jest jako faza przejściowa od dzieciństwa do dorosłości, zawierająca się w czasie od 10 do 23 roku życia. Okres między 10 a 15 rokiem życia określanymi jest mianem wczesnej adolescencji i dotyczy nabywania przez jednostkę zdolności do dawania nowego życia. Z kolei faza późnej adolescencji obejmuje okres od 16 do 20–23 roku życia, związana jest z nabywaniem przez człowieka zdolności do kształtowania swego życia (Obuchowska, 2000).

Współczesne badania wskazują (Bee, 1998), że okres dorastania wcale nie musi być burzliwy czy trudny. Rodzice niekoniecznie muszą tracić kontakt i wpływ na swoje dzieci. Ważne jest, aby więź emocjonalna, która łączy rodziców i dzieci, była dla obu stron satysfakcjonująca, dawała wsparcie, ale też stymulowała do rozwoju. Na podstawie ryciny 3 można zaobserwować symboliczny schemat tworzenia się więzi między rodzicem a dzieckiem.

Ryc. 3. Model budowania więzi dorosłego z dorastającym

Źródło: Bardziejewska M., (2004). *Okres dorastania – szanse rozwoju*, „Remedium”, nr 11 (129), s. 4–5.

Jeżeli rodzic chce być osobą znaczącą dla swojego dorastającego dziecka, czyli taką, której warto słuchać, szanować jej zasady, przestrzegać reguł, liczyć się z jej zdaniem (ryc. 3, obszar 2a), musi najpierw zaangażować się i zainteresować światem młodego człowieka (ryc. 3, obszar 1a). Z kolei zaangażowanie nie oznacza moralizowania, dawania rad czy strofowania, gdyż granica między dorosłym a dorastającym może stać się nieprzepuszczalna. Jeżeli natomiast dorosły będzie słuchał, zadawał pytania, starał się zrozumieć i dawał wskazówki adekwatne do sytuacji i momentu w rozwoju, w którym znajduje się dorastający, a nie tylko zgodne z jego przekonaniem, więź między nimi będzie silna, a kontakt bliski (Bardziejewska, 2004, s. 41).

W okresie dorastania istotna jest kwestia zaspokajania przez rodziców takich potrzeb dziecka jak potrzeba przynależności, kontaktu, akceptacji. Granice zależności od dorosłych powinien wyznaczać wiek dziecka i jego kompetencje. Im dziecko jest starsze, dojrzałsze, tym więcej przyzwolenia na samodzielność, niezależność winno otrzymać ze strony dorosłych opiekunów. Rodzice uwzględniający tę potrzebę uniezależniania się, odchodzenia dziecka przy zachowaniu z nim więzi, wspierają jego rozwój i przygotowują do życia społecznego. Jeśli nie jest przygotowane przez opiekunów do życia społecznego, trudno mu będzie integrować się z grupą, znaleźć w niej miejsce dla siebie, doświadczyć jej akceptacji i budować własną sieć wsparcia poza rodziną. Stopniowo, w miarę dorastania dziecka jest potrzebny kontakt z dalszymi członkami rodziny, z szerszym kręgiem osób, z rówieśnikami itp. Z czasem potrzeba kontaktów z grupą rówolatków zdominuje potrzebę obcowania z rodzicami. Aby dziecko mogło zaspokajać swoją potrzebę kontaktu z rówieśnikami w sposób prawidłowy, rodzice powinni pozwolić na odwiedziny kolegów, wiedzieć, jak układają się kontakty dziecka z kolegami i koleżankami, orientować się, czy potrafi dostrzegać potrzeby innych, czy umie dzielić się i współdziałać. Tylko stabilne otoczenie, przyzwalające na rozpoznawanie przez młodą osobę granic własnej autonomii, a jednocześnie wskazujące pewne stałe punkty, trwałe wartości, umożliwia dorastającemu zakończyć z powodzeniem proces formowania własnej tożsamości. Jeśli młody człowiek nie znajduje wsparcia w środowisku (np. rodzina, szkoła), dorastanie staje się wyjątkowo trudne i samotne (Ziółkowska, Wycisk, 2009).

Rozdział 2

Założenia badań własnych

1. Przedmiot i cele badań

Problematyka emigracji zarobkowej oraz towarzyszące jej zjawiska w postaci określonych skutków dla funkcjonowania całej rodziny coraz częściej znajdują się w centrum zainteresowań wielu badaczy.

Zjawisko migracji ludzkości, jak podkreśla Ryszard Bera (2008, s. 78), nie jest nowe. Zmieniają się jedynie jego przyczyny, które współcześnie determinowane są głównie przez procesy globalizacyjne oraz pozycję społeczno-ekonomiczną ludzi. Emigracja zarobkowa wiąże się nie tylko z wyjazdami pojedynczych osób, lecz całych rodzin. Decyzje emigracyjne nierzadko związane są z wieloma problemami wymagającymi rozwiązania. Szczególnie trudna wydaje się być sytuacja dzieci, które doświadczają czasowej rozłąki z rodzicami (rodzicem) lub które emigrują wspólnie z nimi do obcego kraju. Dziecięca percepcja sytuacji rodzinnej w obliczu decyzji o emigracji zarobkowej nie jest związana z poczuciem zabezpieczenia materialnego rodziny i godniejszymi warunkami życia, ale często identyfikowana jest jako sytuacja trudna dla funkcjonowania rodziny, związana z rozłąką jej członków lub stresem adaptacyjnym związanym z pobytem w kraju docelowej emigracji.

W literaturze przedmiotu sytuacja trudna określana jest jako taki układ zadań (celów), warunków działania i możliwości działającego podmiotu, w którym została naruszona równowaga między tymi elementami, prowadząca do powstania przeciążenia systemu psychicznego i pojawienia się ujemnych emocji. Sytuacje trudne polegają na tym,

iż zawsze zawierają czynniki zakłócające normalny tok aktywności człowieka, niosą ze sobą zagrożenia dla potrzeb, dążeń i wartości cenionych przez jednostkę. Ponadto wywołują przykre przeżycia emocjonalne i stany silnego napięcia psychicznego (Pilch, Lalak, 1999, s. 292).

Tomasz Tomaszewski podkreśla, iż sytuacja trudna ma miejsce wtedy, gdy „wewnętrzna równowaga sytuacji normalnej zostanie zachwiana tak, że normalny przebieg aktywności podstawowej zostanie zakłócony i prawdopodobieństwo realizacji zadania na poziomie normalnym stanie się mniejsze” (1978, s. 52).

Moment wyjazdu rodziców bądź całej rodziny poza granice kraju, niezależnie od przygotowania i istniejących argumentów, jest zawsze trudnym przeżyciem, zwłaszcza dla dzieci. Rodzice, którzy zamierzają opuścić dotychczasowe miejsce zamieszkania są zwykle tak zaabsorbowani praktyczną stroną wyjazdu, iż zapominają o psychologicznych następstwach, jakie dla ich dzieci niesie ze sobą emigracja. Dzieci, w odróżnieniu od rodziców nie mają wolnego wyboru co do kwestii terminu czy kraju emigracji. W przypadku długotrwałej migracji dzieci zwykle towarzyszą rodzicom i traktują to jako swój obowiązek. Natomiast jeśli wyjazd obejmuje kilka miesięcy, to z reguły pozostają z drugim rodzicem w kraju. Nie wszyscy rodzice są jednak świadomi, iż dziecko, które musi emigrować, odczuwa opuszczenie znanego mu środowiska życia jako krzywdę. Natomiast pozostawione w kraju zostaje narażone na utratę co najmniej jednego rodzica, co staje się dla niego trudnym przeżyciem, niewątpliwie wywierającym wpływ na jego psychikę (Kubitsky, 2012, s. 30–32).

Warto podkreślić, że emigracja zarobkowa coraz powszechniej wpływa na funkcjonowanie rodziny jako systemu, pojawia się bowiem sytuacja nieobecności rodzica-emigranta, która z czasem przyczynia się do zaburzenia funkcjonowania całego systemu rodzinnego (Durkalevych, 2012, s. 120). Ponadto rodzina, która zmienia swoje środowisko życia w wyniku emigracji, staje się obiektem nacisków pochodzących zarówno

z jej wnętrza (związanych ze zmianą relacji rodzinnych, np. nie wszyscy jej członkowie mogą akceptować decyzję o emigracji i w związku z tym wyrażają odmienne poglądy), jak i z zewnątrz (zła sytuacja materialna członków rodziny, która przesądza o wyjeździe zarobkowym poza granice kraju). Prawidłowo funkcjonująca rodzina posiada zdolności do dokonywania stałych przemian i umie zabezpieczyć swoją trwałość tak, aby pozostać tą samą rodziną pomimo występowania różnorodnych napięć i stresów, które mogą utrudniać jej funkcjonowanie. Z kolei brak reakcji na dokonujące się w rodzinie zmiany i desperackie decyzje jej członków dotyczące utrzymania starego porządku mogą prowadzić do patologicznego funkcjonowania rodziny.

Virginia Satir (2000, s. 127) zauważa, iż:

Każdy system składa się z pewnej ilości odrębnych elementów. Każdy z nich jest niezbędny i powiązany z pozostałymi w celu osiągnięcia określonego rezultatu. Elementy te nawzajem się stymulują. System posiada określony porządek i układ zdeterminowany przez działanie poszczególnych elementów, ich współdziałanie oraz przez fakt, że wzajemnie na siebie oddziałują. Dany system istnieje tylko wówczas, gdy obecne są wszystkie jego składniki.

Dlatego też wyjazd zagraniczny choćby jednego z rodziców lub zmiana warunków życia rodziny wpływają na funkcjonowanie systemu rodzinnego.

Analiza literatury przedmiotu stanowi podstawę do uznania, iż emigracja zarobkowa jednego/obojga rodziców lub całej rodziny jest sytuacją trudną, w której może dochodzić do zaburzenia funkcjonowania systemu rodzinnego.

Poruszana problematyka rodzin emigracyjnych znajduje się w obszarze zainteresowań wielu dyscyplin naukowych, takich jak pedagogika społeczna, socjologia, psychologia, co pozwala na przyjęcie procedury badawczej z zakresu metodologii nauk społecznych. W obrębie

metodologii nauk społecznych wyróżnia się dwa zasadnicze rodzaje badań: badania diagnostyczne oraz weryfikacyjne. Głównym celem badań diagnostycznych jest poszukiwanie i ustalenie istotnych cech czy zasad funkcjonowania określonego wycinka rzeczywistości, będącego przedmiotem poznawczych rozważań. Celem badań weryfikacyjnych jest sprawdzenie empiryczne, kontrola prawdziwości jednego twierdzenia lub całego zespołu ogólnych twierdzeń o związkach pomiędzy ogólnie zdefiniowanymi klasami zjawisk (Lipset, Trow, Coleman, 1965, s. 191).

Badania analizowane w rozprawie mają charakter diagnostyczny. Są zatem odmianą badań progresywnych, mających na celu diagnozę określonego stanu, zdarzenia bądź rzeczy w badaniu dotyczącym poszukiwania źródeł, okoliczności, przyczyn oraz uwarunkowań (Pilch, Bauman, 2001, s. 36–38).

Ponadto dla potrzeb procesu badawczego wykorzystano badania porównawcze, w których zmienną niezależną jest kryterium doboru porównywanych populacji. W schemacie porównawczym zestawia się próbki pobrane z ustalonych populacji, gdzie zmienną niezależną są te populacje, a zmienną zależną – cechy, pod względem których są porównywane (Konarzewski, 2000, s. 41–65).

Celem poznawczym badań jest uzyskanie wiedzy na temat funkcjonowania badanych rodzin w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców oraz edukacyjno-wychowawczego i emocjonalno-społecznego funkcjonowania dzieci.

Celem utylitarnym jest wskazanie praktycznej przydatności rezultatów badań dla skonstruowania propozycji działań pomocowych, terapeutycznych i edukacyjnych na rzecz dzieci i rodzin źle funkcjonujących w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców.

Jak wskazują statystyki (raport *Diagnoza społeczna 2009*), obecnie pojawia się coraz większa liczba rodzin, które decydują się na emigrację zarobkową. Głównym celem dla rodziny staje się uzyskanie środków materialnych dla polepszenia własnego statusu materialnego i stworzenia

optymalnych warunków rozwoju swoim dzieciom. W takim przypadku pojawia się ryzyko narażenia najsłabszych członków rodziny, czyli dzieci, na przeżycie trudnej adaptacji do nowej sytuacji.

2. Problemy i hipotezy badawcze

Przyjmując za przedmiot badań stan funkcjonowania rodziny i dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej jednego, obojga rodziców lub całej rodziny, sformułowano zasadnicze problemy badawcze.

Główny problem badawczy brzmi następująco: Jak wygląda funkcjonowanie rodziny oraz edukacyjno-wychowawcze i emocjonalno-społeczne funkcjonowanie dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka bądź całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem poza granice kraju?

Z problemu głównego wynikają następujące problemy szczegółowe:

1. Jak funkcjonuje rodzina pod względem:

- spójności (więzi emocjonalne między członkami rodziny),
- adaptacyjności (zdolność do zmian w strukturze, układzie ról, zasadach),
- wzajemnego zrozumienia w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka, całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem?

2. Jak funkcjonuje rodzina pod względem komunikacji między członkami rodziny (otwartość komunikacyjna, trudności w komunikacji) w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka, całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem?

3. Czy i w jakim stopniu w rodzinie pojawiają się patogenne role rodzinne w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka, całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem?

4. Czy i w jakim stopniu w rodzinie występują trudności rozwojowe (schematyzm działania, stagnacja, pesymizm życiowy, bezradność w sytuacji kryzysu) oraz przejawy dezintegracji (pojawienie się w rodzinie trudności niejednoczących jej, nasilających jej poczucie zagrożenia i poziom dysfunkcjonalności) w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka, całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem?

5. Czy i jakie są różnice w poczuciu funkcjonalności rodziny u dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej jednego rodzica, obojga rodziców bez dziecka, całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem?

6. Czy i w jakim stopniu u dzieci z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych występują problemy edukacyjno-wychowawcze dotyczące:

- osiągnięć szkolnych,
- motywacji do nauki,
- zachowań wykraczających poza normy społeczne.

7. Czy i w jakim stopniu u dzieci z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych występują problemy emocjonalno-społeczne?

8. Które czynniki społeczno-demograficzne (wiek dziecka, czas emigracji, typ rodziny emigracyjnej) różnicują funkcjonowanie rodziny i dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej rodzica/rodziców?

Hipoteza nie jest domysłem lub przypuszczeniem badacza, lecz wnioskiem logicznym z teorii, który odnosi się do dającego się zaobserwować stanu rzeczy. Głównym zadaniem hipotezy jest umożliwienie weryfikacji teorii (Konarzewski, 2000, s. 43). Zgodnie z Modelem Circumplex Davida H. Olsona, Candyce Russell, Douglasa Sprenkle'a, w polskiej literaturze nazywanym Modelem Olsona (Radochoński, 1987; Zwoliński, 1992; Margasiński, 1996; Plopa, 2008), jakość funkcjonowania systemu rodzinnego (poziom funkcjonalności rodziny) można ocenić za pomocą głównych wymiarów: spójność, adaptacyjność, komunikacja. Żaden system nie egzystuje w próżni, jest bowiem częścią innego szerszego systemu. Każda jednostka w systemie i na każdym poziomie

hierarchii funkcjonuje jako całość wobec jednostek podrzędnych i jako część w stosunku do jednostek nadrzędnych (Koestler, 1964). Każda zmiana w rodzinie jako systemie interakcji (np. dłuższy wyjazd członka rodziny) powoduje zmianę nie tylko całego systemu, ale również sytuacji wszystkich członków do niej należących. Poza granicami wewnętrznymi rodzina posiada także dość elastyczne granice zewnętrzne, a zatem reaguje na zmiany w otoczeniu (np. zmiana miejsca pobytu/zamieszkania rodziny). W obliczu emigracji zarobkowej rodziców zmiany dokonujące się w rodzinie zwykle najsilniej przeżywają dzieci jako najmniej dojrzałe i odporne jednostki (Walczak, Kozdrowicz, 2008; Danilewicz, 2010). To one są najbardziej zagrożone w doświadczaniu własnej podmiotowości w dysfunkcyjnym systemie rodzinnym. Dziecięca percepcja środowiska rodzinnego może znacznie odbiegać od percepcji rodziny w oczach innych jej członków i od obiektywnie istniejącej sytuacji rodzinnej (Mendecka, 2003). Dlatego też poziom funkcjonalności systemu rodzinnego w obliczu emigracji zarobkowej będzie w tej pracy analizowany na podstawie percepcji i subiektywnej oceny dzieci.

Zgodnie z Modelem Olsona ze względu na nasilenie spójności i adaptacyjności można podzielić rodziny na trzy podtypy:

- rodziny zrównoważone – cechujące się umiarkowanym poziomem spójności i adaptacyjności;
- rodziny pośrednie – charakteryzujące się wartościami skrajnymi w zakresie jednego z wymiarów spójności lub adaptacyjności;
- rodziny skrajne – charakteryzujące się wartościami skrajnymi w zakresie spójności i adaptacyjności (Margasiński, 1996).

Na podstawie literatury przedmiotu można zatem przypuszczać, że:

1. Emigracja ojca nie pociąga za sobą tak istotnych zmian w strukturze opieki i w funkcjonowaniu rodziny jak migracja matki. Jeżeli matka pełni ważną rolę w rodzinie, to w percepcji dzieci wyjazd zagraniczny ojca może nie powodować zakłóceń w funkcjonowaniu tejże rodziny. Rodzina skupiona wokół matki, która w swoisty sposób będzie próbować

integrować członków czasowo niekompletnej rodziny, rekompensować dziecku zerwany kontakt z ojcem oraz stwarzać warunki dla pogłębienia się więzi między nimi, jest w stanie prawidłowo funkcjonować pomimo czasowej nieobecności ojca.

2. Emigracja matki u ojca pozostającego z dziećmi rodzi poczucie pewnego dyskomfortu psychicznego wynikającego z przekonania, że to właśnie on przede wszystkim powinien być odpowiedzialny za bycie podstawowym „żywicielem” rodziny. Dodatkowo w opinii społecznej funkcjonuje przekonanie, że to ojciec powinien szukać pracy, także za granicą, jeśli zajdzie taka potrzeba. Sytuacja taka może doprowadzić do tego, iż w rodzinie doświadczającej czasowej nieobecności matki spowodowanej jej emigracją wystąpią problemy w zakresie prawidłowego funkcjonowania rodziny. Problemy te mogą wynikać z nieumiejętności przejścia przez ojca obowiązków matki i dotyczą m.in. organizacji opieki nad dziećmi, troski o dom oraz zaspokojenia potrzeb emocjonalnych dzieci. Rodzina, z której wyjechała matka, może przez dzieci być spostrzegana jako rodzina zaburzona, źle funkcjonująca.

3. Natomiast emigracja podwójna (gdy wyjeżdża matka i ojciec) zaburza poczucie stabilizacji i bezpieczeństwa u dziecka. Podwójne migracje, zwłaszcza jednoczesne, są bardzo niekorzystne dla rozwoju i funkcjonowania dziecka, gdyż zostaje ono pozbawione bezpośredniego kontaktu z rodzicami. Pozostawione pod opieką innych osób często odczuwa osamotnienie, niepokój, a czasem strach. Taka sytuacja wydaje się dziecku gorsza, niż gdy wyjeżdża z kraju wraz z rodzicami. Jednocześnie zaznaczyć należy, iż funkcjonuje ono nadal w środowisku mu znanym, pod opieką najczęściej dziadków lub wujostwa, którzy przejmują role rodzicielskie i starają się rekompensować braki wynikające z rozłąki z rodzicami. Niektóre dzieci wychowujące się w rodzinach emigracyjnych w miarę wydłużania się czasu pobytu rodziców na emigracji przyzwyczajają się do opiekunów zastępczych i nie odczuwają tak dotkliwie nieobecności rodziców.

4. Z kolei wyjazd dziecka wraz z rodzicami emigrującymi w celach zarobkowych do innego kraju może również okazać się sytuacją niekorzystną, gdyż życie i funkcjonowanie dziecka zostaje związane z pobytem w nowym, nieznanym środowisku. Pomimo iż struktura rodziny nie zostaje zaburzona, to jednak emigracja całej rodziny może powodować zaburzenia w funkcjonowaniu systemu rodzinnego¹, ponieważ radykalnie zmieniają się warunki życia w obcym kraju (obca kultura i język, brak znajomych i przyjaciół), a członkowie rodziny zostają narażeni na odczuwanie stresu adaptacyjnego. Ponadto emigracja dziecka nigdy nie jest jego dobrowolnym wyborem, lecz decyzją rodziców, którzy najczęściej z uwagi na chęć poprawy warunków materialnych rodziny decydują się na emigrację do innego kraju. Wychowanie dziecka jest dla rodziców trudnym procesem, a staje się ono jeszcze trudniejsze w sytuacji emigracji zarobkowej całej rodziny. Dziecko styka się z nową rzeczywistością społeczno-kulturową, co powoduje szereg problemów w funkcjonowaniu. Z daleka od krewnych, przyjaciół, znanego mu systemu wymagań, zasad społecznych czy przyzwyczajień musi odnaleźć się w nowych warunkach i sprostać oczekiwaniom rodziców, którzy często są przekonani, że dziecko rozumie i docenia ich poświęcenie oraz pracę. Prawidłowo funkcjonująca rodzina będzie wspierać swoich członków w każdej nowej sytuacji. Jednak rzeczywistość funkcjonowania rodzin emigrujących zarobkowo często pokazuje, iż zapracowani rodzice, wykonujący pracę zarobkową poniżej posiadanych kwalifikacji i wykształcenia, w godzinach wykraczających poza przyjęte normy czasu pracy, nie poświęcają wystarczającej uwagi dzieciom. W rezultacie dochodzi do osłabienia więzi emocjonalnej między członkami rodziny, trudności w przystosowaniu się do zaistniałych zmian oraz zakłóceń w komunikacji wewnątrzrodzinnej.

1 Pojęcie „cała rodzina” (czy rodzina w całości) użyte jest w najwęższym znaczeniu, jako rodzice i dziecko (dzieci) w przypadku pełnej rodziny, bądź jako jeden rodzic i dziecko (dzieci), gdy przed emigracją rodzina już była niepełna.

5. Brak rodzica w okresie tworzenia się więzi rodzinnych stanowiących wspólnotę rodzinną dziecka jest sytuacją wysokiego ryzyka. Dzieci w wieku wczesnoszkolnym radzą sobie gorzej z nieobecnością rodzica niż dzieci w wieku szkolnym.

6. Krytycznym okresem pobytu rodzica na emigracji może okazać się okres powyżej trzech lat. Pozostawanie przez dłuższy czas na emigracji sprzyja rozluźnieniu więzi emocjonalnej między członkami rodziny.

Biorąc pod uwagę nie w pełni spójne w literaturze wyniki badań nad skutkami emigracji zarobkowej dla funkcjonowania rodziny i jej członków oraz sformułowane w pracy problemy badawcze, postawiono następujące hipotezy:

Hipoteza główna: Rodziny i dzieci przebywające na emigracji w Holandii wykazują więcej trudności w prawidłowym funkcjonowaniu w porównaniu z rodzinami, w których jeden lub oboje rodzice emigrują, a dziecko pozostaje w Polsce.

Hipotezy szczegółowe:

1. W rodzinach przebywających na emigracji z dzieckiem w Holandii występuje wyższy poziom zaburzeń w funkcjonowaniu systemu rodzinnego pod względem spójności, adaptacyjności i wzajemnego zrozumienia niż w rodzinach emigrujących członków rodzin, którzy pozostawiają dzieci w Polsce.

2. We wszystkich typach rodzin emigracyjnych występują zakłócenia w komunikowaniu się dziecka z rodzicami.

3. Patogenne role rodzinne częściej występują w rodzinach obojga emigrujących rodziców niż w rodzinach, z których emigruje jeden z rodziców lub wyjeżdża cała rodzina.

4. Trudności rozwojowe (pesymizm życiowy, stagnacja, bezradność w sytuacji kryzysu) oraz przejawy dezintegracji systemu rodzinnego (pojawienie się w rodzinie trudności niejednoczących jej, nasilających jej poczucie zagrożenia i poziom dysfunkcjonalności) częściej pojawiają się w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii z uwagi

na przeżywanie stresu adaptacyjnego, niż w rodzinach, z których emigrują jeden bądź oboje rodzice, a dziecko pozostaje w kraju.

5. Poczucie funkcjonalności rodziny różni się u dzieci z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych: wyjechał jeden rodzic w celach zarobkowych, wyjechali oboje rodzice bez dziecka, wyjechała cała rodzina wraz z dzieckiem.

6. W rodzinach o niskim poziomie funkcjonalności w sytuacji emigracji zarobkowej częściej występują problemy edukacyjno-wychowawcze w funkcjonowaniu dzieci ujawniające się w:

- niższej motywacji do nauki,
- niższych ocenach szkolnych,
- zachowaniach wykraczających poza normy społeczne.

7. W rodzinach o niskim poziomie funkcjonalności w sytuacji emigracji zarobkowej rodzica/rodziców częściej występują problemy emocjonalno-społeczne w funkcjonowaniu dzieci ujawniające się w:

- przeżywaniu niepokoju,
- poczuciu osamotnienia,
- niskiej samoocenie,
- gorszym przystosowaniu społecznym.

8. Stopień funkcjonowania rodzin doświadczających emigracji zarobkowej różnicują zmienne społeczno-demograficzne takie jak: wiek dziecka, czas emigracji, typ rodziny emigracyjnej.

3. Zmienne i ich wskaźniki

Niezmiernie istotnym elementem każdej procedury badawczej jest określenie zmiennych i ich wskaźników. Każde badane zjawisko posiada zmienne, które w danej sytuacji badawczej należy odszukać, konieczne jest także nazwanie zespołu zmiennych tworzących jakiś fakt, zdarzenie lub proces (Pilch, Bauman 2001, s. 50).

Zmienne pozwalają badaczowi uświadomić sobie, przez jakie cechy będziemy poznawać dane zjawisko czy proces. Ustalenie zmiennych w badaniu wymagało przyjęcia tych cech, które określają funkcjonowanie rodziny i dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej. W przeprowadzonym badaniu wyodrębniono dwa zasadnicze rodzaje zmiennych: zmienne niezależne i zmienne zależne. Zmienne niezależne oznaczają prawdopodobne uwarunkowania (przyczyny) opisanego w hipotezie związku między emigracją zarobkową a funkcjonowaniem rodziny i dziecka. Natomiast zmienne zależne oznaczają prawdopodobne następstwa emigracji zarobkowej dla funkcjonowania rodziny i dziecka. Aby opisać zmienne, należy posłużyć się określonymi wartościami opisowymi – czyli wskaźnikami. W tabeli 2 przedstawiono omawiane zmienne i ich wskaźniki.

Tabela 2. Schemat zmiennych

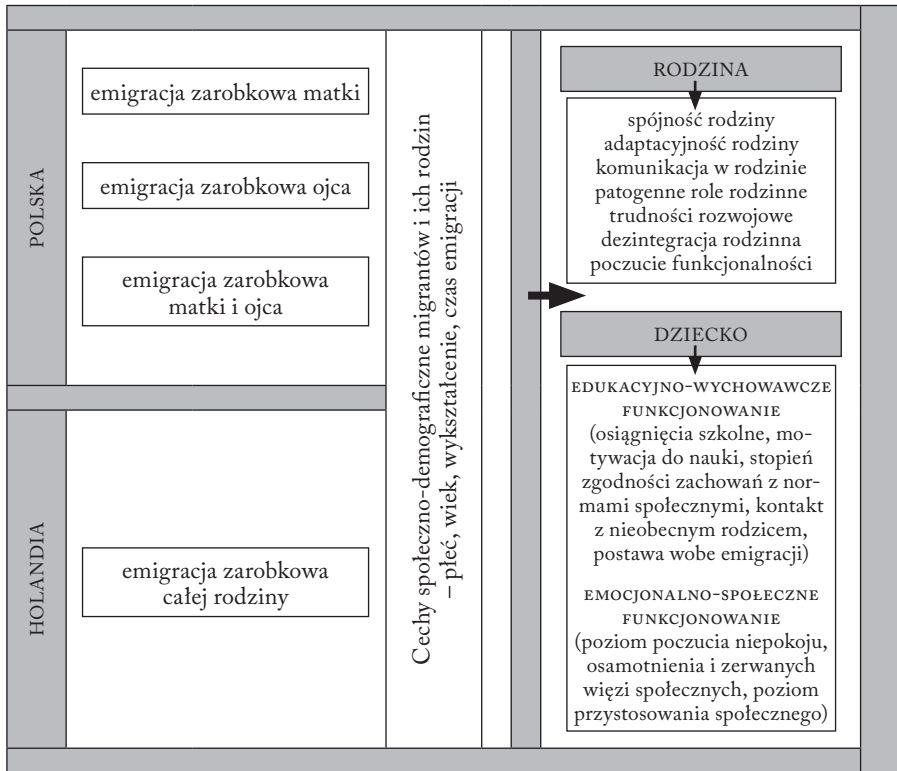
Rodzaje zmiennych	Wskaźniki zmiennych	Narzędzia badawcze
Zmienne zależne		
Funkcjonowanie systemu rodzinnego:		
Spójność rodziny	<ul style="list-style-type: none"> – niski poziom spójności (luźny system rodzinny) – poziom spójności pomiędzy niskim a umiarkowanym (odseparowany system rodzinny) – poziom spójności pomiędzy umiarkowanym a wysokim (połączony system rodzinny) – wysoki poziom spójności (zwały system rodzinny) 	„Profil rodziny” Z. Gasia
Adaptacyjność rodziny	<ul style="list-style-type: none"> – niski poziom adaptacyjności (sztywny system rodzinny) – poziom adaptacyjności pomiędzy niskim a umiarkowanym (ustrukturalizowany system rodzinny) 	„Profil rodziny” Z. Gasia

Rodzaje zmiennych	Wskaźniki zmiennych	Narzędzia badawcze
Zmienne zależne		
Funkcjonowanie systemu rodzinnego:		
	<ul style="list-style-type: none"> – poziom adaptacyjności pomiędzy umiarkowanym a wysokim (elastyczny system rodzinny) – wysoki poziom adaptacyjności (chaotyczny system rodzinny) 	
Komunikacja w rodzinie	<ul style="list-style-type: none"> – efektywna (wzajemne zrozumienie, otwartość, brak trudności w kontaktach) – nieefektywna (brak zrozumienia, niska otwartość, trudności w kontaktach) 	„Profil rodziny” Z. Gasia i „Skala komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi” G. Mendeckiej
Patogenne role rodzinne	<ul style="list-style-type: none"> – występują patogenne role rodzinne – nie występują patogenne role rodzinne 	„Profil rodziny” Z. Gasia
Trudności rozwojowe rodziny	<ul style="list-style-type: none"> – schematyzm działania – stagnacja – pesymizm życiowy – bezradność w sytuacjach kryzysowych 	„Profil rodziny” Z. Gasia
Dezintegracja rodziny	<ul style="list-style-type: none"> – poczucie zagrożenia – trudności w podejmowaniu decyzji – trudności w podejmowaniu działań 	„Profil rodziny” Z. Gasia
Poczucie funkcjonalności rodziny u dziecka	<ul style="list-style-type: none"> – wysoki poziom – średni poziom – niski poziom 	„Profil rodziny” Z. Gasia
Edukacyjno-wychowawcze funkcjonowanie dziecka:		
Osiągnięcia szkolne	<ul style="list-style-type: none"> – niskie (1,0–3,5) – przeciętne (3,6–4,1) – wysokie (4,2–5,6) 	Arkusz ocen szkolnych
Motywacja do nauki	<ul style="list-style-type: none"> – wysoka (pozytywna postawa dziecka wobec wymagań szkoły) – niska (negatywna postawa dziecka wobec wymagań szkoły) 	„Arkusz zachowania się ucznia” B. Markowskiej

Rodzaje zmiennych	Wskaźniki zmiennych	Narzędzia badawcze
Zmienne zależne		
Edukacyjno-wychowawcze funkcjonowanie dziecka:		
Zachowania naruszające normy społeczne	W ocenie nauczyciela uczeń jest: ekspansywny, krzykliwy, zarozumiały, agresywny, zbuntowany, drażliwy, podejrzliwy, nieopanowany, zazdrosny, niestały w przyjaźni	„Arkusz zachowania się ucznia” B. Markowskiej
Kontakt dziecka z nieobecnym rodzicem/rodzicami	– częsty – nieregularny – sporadyczny – brak	Autorski „Kwestionariusz wywiadu z rodzicami”
Postawa dziecka wobec wyjazdu zarobkowego rodzica/rodziców	– akceptacja – brak akceptacji – obojętność	Autorski „Kwestionariusz wywiadu z dzieckiem”
Emocjonalno-społeczne funkcjonowanie dziecka:		
Poczucie niepokoju	– wysoki poziom – niski poziom	„Skala jawnego niepokoju” J. Taylor
Poczucie osamotnienia i zerwania więzi społecznych	– wysoki poziom – niski poziom	„Skala UCLA” D. Russel, L. Peplau, C. Cutrony
Samoocena	– wysoki poziom – przeciętny poziom – niski poziom	„Skala samooceny SES” M. Rosenberga
Przystosowanie społeczne (popularność w grupie)	Pozycja na „Socjometrycznej skali akceptacji”: – przeciętna akceptacja – polaryzacja akceptacji – izolacja – odrzucenie – silna sympatia – przeciętna sympatia – polaryzacja sympatii – obojętność – antypatia	„Plebiscyt życzliwości i niechęci” (opracowanie M. Pilkiwicz)

Rodzaje zmiennych	Wskaźniki zmiennych	Narzędzia badawcze
Zmienne niezależne		
Emigracja zarobkowa rodziców:		
Osoby przebywające na emigracji	– jeden rodzic – oboje rodzice – cała rodzina	
Cechy społeczno-demograficzne:		
Wiek rodziców	– 25–35 lat – 35–45 lat – 45–55 lat – powyżej 55 lat	
Wiek badanego dziecka	– 10–15 lat (wczesna adolescencja) – 15–18 lat (późna adolescencja)	
Płeć badanego dziecka	– liczba dziewcząt – liczba chłopców	
Poziom wykształcenia matki i ojca	– podstawowe – zawodowe – średnie – wyższe	
Czas emigracji zarobkowej	– do 6 miesięcy – do 1 roku – ponad 1 rok do 3 lat – stały pobyt	
Struktura rodziny	– pełna – niepełna	

Rycina 4 prezentuje autorski model zawierający graficzną prezentację wielostronnych zależności i sprzężeń zwrotnych zachodzących między przyjętymi w badaniach zmiennymi. Jest on skrótowym obrazem rzeczywistości, utworzonym przez wyselekcjonowanie i wyabstrahowanie z określonej rzeczywistości pewnych jej istotnych elementów i zbudowanie z nich syntetycznej struktury (Zawadzka 1983, s. 22)

Ryc. 4. Graficzny model zmiennych (opracowanie własne)

Zaprezentowany model pokazuje, że emigracja zarobkowa jednego rodzica (ojca lub matki), obojga rodziców i pozostawienie dziecka w kraju lub całej rodziny wraz z dzieckiem, z uwzględnieniem cech społeczno-demograficznych migrantów, ma związek z funkcjonowaniem rodziny oraz dziecka.

Funkcjonowanie rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej rodziców odnosi się do takich obszarów jak: spójność, adaptacyjność, komunikacja, patogenne role rodzinne, trudności rozwojowe, dezintegracja rodzinna. Natomiast w odniesieniu do dzieci emigrantów istotne jest, jak funkcjonują one pod względem emocjonalno-społecznym oraz edukacyjno-wychowawczym.

Ukazany model zależności między zmiennymi jest modelem ogólnym i nie wyczerpuje wszystkich zależności, jakie zachodzą między omawianymi zmiennymi.

4. Procedura badań. Metody, techniki i narzędzia badań

Rozwiązanie problemu badawczego jest poprzedzone wyborem odpowiedniej metody badań. Metody badawcze to „pewien ogólny system reguł, dotyczący organizowania określonej działalności badawczej, tj. szereg operacji poznawczych i praktycznych, kolejność ich zastosowania, jak również specjalne środki i działania skierowane z góry na założony cel badawczy” (Pilch, 1995, s. 41).

W badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego oraz metodą porównawczą.

Badania porównawcze wymagają stworzenia grup reprezentujących wartości zmiennej niezależnej oraz zdefiniowania zmiennej zależnej tak, aby porównać jej rozkłady w grupach i wykryć związki między zmienną niezależną a zależną (Konarzewski, 2000, s. 65).

Stawiają one również przed badaczem szereg problemów m.in. takich jak:

- potrzeba zdefiniowania pojęć i terminów odnoszących się do porównywanych krajów,
- dobranie identycznych lub równoważnych wskaźników dla określonych pojęć w każdym z badanych krajów,
- sporządzenie właściwych wniosków teoretycznych z dokonywanych empirycznych porównań (Maszke, 2008, s. 167).

Spełnienie tych warunków wymaga uwzględnienia trzech faz przejściowych tj. charakterystycznych dla tej dziedziny badań pedagogicznych:

- deskrypcji odnoszącej się do opisu zjawisk analizowanych porównawczo,

- interpretacji, czyli tłumaczenia zjawisk analizowanych porównawczo,
- jukstapozycji, czyli zestawienia informacji o tym samym zjawisku różnych układów rzeczywistości (Frątczak, 1994, s. 43; Wiloch, 1970, s. 85).

Analizie porównawczej poddano badania przeprowadzone w polskiej próbie (dzieci zamieszkujące w gminie Andrychów – województwo małopolskie) i w próbie holenderskiej (dzieci przybývające z rodzicami na emigracji w mieście Haga i Breda).

W badaniach zastosowano następujące techniki badawcze: wywiad, test socjometryczny, skale ocen oraz analizę dokumentów tj. arkusze ocen.

Wykorzystano następujące narzędzia badawcze:

Autorski „Kwestionariusz wywiadu z dzieckiem”, który składa się z 24 pytań opracowanych i ułożonych celowo, koncentrujących się głównie wokół problematyki dotyczącej oceny przez dziecko jego obecnej sytuacji rodzinnej, będącej konsekwencją wyjazdu zarobkowego rodzica, rodziców bądź całej rodziny.

Poddano analizie następujące kwestie:

- stopień zadowolenia dziecka z miejsca zamieszkania,
- stopień zadowolenia ojca/matki z pracy zawodowej,
- potrzeby i obowiązki dziecka w rodzinie,
- osoba w rodzinie, do której dziecko najczęściej się zwraca i z którą rozmawia, gdy ma problem,
- wartości cenione przez matkę/ojca,
- zachowania dziecka nieakceptowane przez matkę/ojca,
- liczba kolegów/koleżanek, kontakty z rówieśnikami, stopień przynależności do grupy rówieśniczej, stopień podobieństwa zainteresowań i potrzeb dziecka do zainteresowań i potrzeb rówieśników,
- podziwiane przez dziecko cechy matki/ojca,
- częstotliwość odczuwania osamotnienia przez dziecko,
- aktywność dziecka w czasie wolnym,
- zakres zmian, które chciałoby dziecko wprowadzić w rodzinie.

Konstruując pytania w kwestionariuszu, autorka starała się, aby pytania:

- były jasno i trafnie sformułowane, nie sugerowały odpowiedzi dziecku,
- były dostosowane do stopnia poinformowania respondenta oraz poziomu jego wiedzy,
- nie dotyczyły zdarzeń zbyt odległych w czasie,
- były sformułowane w języku zbliżonym do języka używanego przez badane dzieci,
- przez swoją kolejność i liczbę stanowiły dla badanego dziecka względną całość.

W kwestionariuszu użyto pytań otwartych, które pozostawiły respondentowi całkowitą swobodę wypowiedzi na poruszany temat, oraz pytań zamkniętych, przewidujących założone warianty wypowiedzi. Na końcu kwestionariusza wywiadu poproszono respondentów o dokończenie siedmiu zdań własnymi skojarzeniami.

Kwestionariusz wywiadu zawierał również metryczkę, uwzględniającą między innymi takie zmienne niezależne jak: wiek, płeć, rodzaj szkoły/klasy, do której uczęszcza respondent, miejsce zamieszkania, wykształcenie rodziców.

Wywiady według opracowanego kwestionariusza przeprowadzono na terenie szkół.

Autorski „Kwestionariusz wywiadu z rodzicami” składający się z 25 pytań również opracowanych celowo, które dotyczyły następujących kwestii:

- struktura, skład rodziny, członek rodziny, który sprawuje opiekę nad dzieckiem,
- osoba podejmująca zatrudnienie poza granicami kraju,
- czas pobytu na emigracji, częstotliwość powrotów do Polski,
- motywacja leżąca u podłoża decyzji o emigracji zarobkowej,
- częstotliwość kontaktów rodzica emigranta z dzieckiem,
- zachowania dzieci po odwiedzinach rodzica emigranta,

- potrzeby dziecka, które sygnalizuje wobec nieobecnego rodzica,
- sfera życia rodzinnego, w której dochodzi do dezorganizacji z powodu nieobecności rodzica,
- stopień akceptacji przez dziecko obecnej sytuacji rodzinnej,
- stopień odczuwania przez dziecko osamotnienia po rozłące z rodzicem (rodzicami),
- zmiany w zachowaniu dziecka, wynikające z rozłąki z nieobecnym rodzicem,
- problemy wychowawcze występujące u dzieci, z którymi nie radzi sobie rodzic,
- grono przyjaciół dziecka i poczucie zadowolenia dziecka z posiadanych przyjaciół,
- osoba, wobec której dziecko odczuwa silną więź emocjonalną,
- sposoby radzenia sobie przez dziecko z sytuacją braku kontaktu z rodzicem,
- wpływ emigracji zarobkowej na życie rodziny,
- osoba czy instytucja, u których rodzic pozostający w kraju szuka wsparcia w rozwiązywaniu trudnych problemów rodzinnych.

Konstruując pytania w kwestionariuszu, przestrzegano następujących warunków:

- pytania były jasno i trafnie sformułowane, nie sugerowały odpowiedzi respondenta,
- dostosowano je do stopnia poinformowania respondenta oraz poziomu jego wiedzy,
- nie dotyczyły one zdarzeń zbyt odległych w czasie,
- język użyty w kwestionariuszu badań był zbliżony do języka osób badanych,
- kolejność i liczba pytań stanowiła dla badanego względną całość.

W kwestionariuszu użyto pytań otwartych, które pozostawiły respondentowi całkowitą swobodę wypowiedzi na poruszany temat, oraz pytań zamkniętych, przewidujących założone warianty wypowiedzi.

Kwestionariusz wywiadu zawierał również metryczkę, uwzględniającą między innymi takie zmienne niezależne jak: wiek, płeć i wykształcenie rodziców, liczba dzieci oraz wiek dzieci.

Wywiad został przeprowadzony z rodzicami na terenie szkół według opracowanego kwestionariusza.

„Arkusz zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej. Jest to narzędzie badawcze skierowane do nauczycieli i służące do wyłonienia dzieci z różnymi trudnościami oraz wstępnego określenia charakteru tych trudności. Narzędzie służy do charakterystyki osobowości dziecka i do oceny jego przystosowania do grupy i wymagań szkolnych. Pod względem formalnym jest złożone z czterech części odnoszących się do czynnikowej skali ocen.

Część I zawiera instrukcję dla wypełniającego, charakterystykę ucznia obejmującą rejestr 48 cech, odnoszących się do ogólnego poziomu powodzenia dziecka w życiu szkolnym, związanego z osiągnięciami w nauce oraz kontaktami społecznymi. Część tę wypełnia nauczyciel, dokonując oceny na podstawie pięciostopniowej skali: nigdy, rzadko, przeciętnie, często, zawsze. Wypełniający powinien bardzo dobrze znać dziecko, nie pozostawać z nim w konflikcie. Ocena powinna być dokonana w oparciu o obserwację.

Część II zawiera krótką charakterystykę środowiska rodzinnego ucznia, w szczególności zaś informacje o takich jego cechach, jak: struktura i skład rodziny, sytuacja materialna rodziny, atmosfera wychowawcza, opieka nad dzieckiem, współpraca rodziców ze szkołą.

Część III to dane o stanie fizycznym i zdrowotnym ucznia, które powinny być wypełniane przez lekarza.

Część IV stanowi z kolei zestawienie zbiorcze i jest przeznaczone wyłącznie dla diagnosty. Składa się na nie tabela czynnikowa, będąca podstawą wyliczania czterech skal:

- „motywacja do nauki szkolnej”,
- „zachowanie się antyspołeczne”,

- „przyhamowanie”,
- „uspołecznienie” (Markowska, Szafraniec, 1977, s. 172–173).

W badaniach własnych wykorzystano część drugą i czwartą „Arkusza” z uwzględnieniem wyłącznie dwóch skal: „motywacja do nauki szkolnej” oraz „zachowanie się antyspołeczne”.

Badana „Arkuszem zachowania się ucznia” motywacja do nauki szkolnej obejmuje cechy określające pozytywną postawę dziecka wobec wymagań szkoły m.in. takich, jak: pilność, dbałość o pomoce do nauki, wytrwałość, uwaga na lekcji, ambicja, pamięć o tym, co jest zadawane, odpowiedzialność, refleksyjność, czystość, samokrytycyzm, samodzielność w pracy oraz aktywność intelektualna.

Z kolei skala „zachowanie się antyspołeczne” obejmuje cechy dziecka określające negatywną postawę wobec innych osób oraz wymagań szkoły, takie jak: zachowania agresywne (agresja słowna i fizyczna), ekspan sywność, krzykliwość, zarozumiałość, przeciwstawianie się, drażliwość, upór, podejrzliwość, brak opanowania, zazdrość, nieśmiałość w przyjaźni.

W każdej ze skal czynnikowych sumuje się punkty, które są oceną odpowiednich cech. Wartości maksymalne w skalach wynoszą 60 punktów. Uzyskanym wynikiem surowym odpowiadają określone wartości znormalizowane, które pozwalają na dokonanie oceny danego czynnika w kategoriach:

- wyniki bardzo wysokie,
- wysokie,
- przeciętne,
- niskie,
- bardzo niskie.

„Profil rodziny” Zbigniewa Gasia². Inwentarz służy do określenia pozytywnych i negatywnych wymiarów funkcjonowania systemu

2 Zastosowana w badaniach wersja narzędzia jest dostępna w następujących opracowaniach: 1) Gaś Z., (1994). *Uzależnienia. Skuteczność programów*

rodzinnego z punktu widzenia każdego z jego członków. Podstawą teoretyczną inwentarza jest Model Circumplex opracowany przez zespół pod kierunkiem Davida H. Olsona. Model ten zakłada, iż rodzina jest systemem funkcjonującym w oparciu o trzy wymiary: spójność, adaptacyjność i czynnik zmiany drugorzędowej. Różne nasilenie każdego z wymienionych wymiarów oraz ich wzajemne konfiguracje sprawiają, że każdy system rodzinny funkcjonuje w niepowtarzalny sposób, osiągając różne poziomy prawidłowości lub zaburzeń. Dokładną charakterystykę Modelu Circumplex przedstawiono w rozdziale teoretycznym niniejszej pracy.

Inwentarz składa się łącznie z 86 twierdzeń, tworzących sześć skal, z których trzy dotyczą pozytywnych wymiarów funkcjonowania systemu rodzinnego tj. spójność rodziny, adaptacyjność, wzajemne zrozumienie, natomiast kolejne trzy odnoszą się do trudności, jakie przeżywa rodzina i są nimi: role rodzinne, trudności rozwojowe, dezintegracja rodzinna. „Profil rodziny” pozwala również na obliczenie wskaźnika poczucia funkcjonalności rodziny, który dostarcza informacji o indywidualnym poczuciu funkcjonalności badanej rodziny.

Skala „spójność rodziny” obejmuje podstawowe przejawy życia rodzinnego, które odnoszą się do przeżywania poczucia wspólnoty, bliskości emocjonalnej, łatwości kontaktowania się oraz uzewnętrzniania swoich myśli, emocji i posiadania zwartego systemu wartości, a także przekonań.

Skala „adaptacyjność” obejmuje pozycje testowe charakteryzujące wymiar adaptacyjności z Modelu Circumplex, które określają taki zakres funkcjonowania rodziny, jak: „konstruktywność” w radzeniu sobie z problemami rodzinnymi, współdziałanie w pokonywaniu trudności, umiejętności negocjowania w sytuacjach konfliktu interesów, wzajemne

profilaktycznych. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne; Gaś Z., (2004). *Badanie zapotrzebowania na profilaktykę w szkole. Poradnik dla szkolnych liderów profilaktyki*. Lublin: Fundacja „Masz Szansę”.

uzupełnianie się i wymienianie w pozytywnych rolach rodzinnych i obowiązkach, posiadanie wspólnych zainteresowań i rozrywek, zdolność analizowania minionych zdarzeń.

Skala „wzajemne zrozumienie” ujmuje te elementy funkcjonowania rodziny, które są bliskie wymiarowi komunikacji w modelu Davida H. Olsona, czyli swoistą empatię rodzinną, wzajemne zrozumienie motywów i postępowania poszczególnych członków rodziny, otwartość na cudze komunikaty czy adekwatność wzajemnej percepcji.

Skala „role rodzinne” nie odnosi się do ról pełnionych w tradycyjnym ujęciu (roli matki, ojca, dziecka), ale dostarcza informacji o rolach patogennych o charakterze wzajemnie powiązanych tożsamości (rola prześladowcy i ofiary). Skala ta pozwala nie tylko na określenie nasilenia tej tendencji, ale również na jakościową identyfikację ról i ukazanie ich komplementarności.

Z kolei skala „trudności rozwojowe” służy do pomiaru trudności rozwojowych rodziny wynikających ze schematyzmu działania, stagnacji, życiowego pesymizmu oraz bezradności w kryzysowych sytuacjach.

Skala „dezintegracja rodzinna” pozwala na określenie poziomu trudności rodziny w zintegrowanym przeciwstawianiu się kryzysom. Trudności te sprawiają, że sytuacje kryzysowe nie integrują rodziny i nie dają jej szansy na budowanie poczucia własnej siły i zaradności, lecz nasilają jej poczucie zagrożenia i poziom dysfunkcjonalności.

Wskaźnik „poczucie funkcjonalności” dostarcza informacji o poczuciu funkcjonalności (dobre funkcjonowanie) rodziny, odczuwalnym przez każdego z jej członków.

Inwentarz „Profil rodziny” wypełniany jest indywidualnie przez poszczególnych członków rodziny, uzyskane wyniki wskazują nie tylko na indywidualną percepcję rodziny, ale także na istniejące współzależności w ramach systemu rodzinnego. W badaniach własnych inwentarz wypełniały dzieci, ponieważ one najczęściej ponoszą konsekwencje zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny.

Respondenci odnoszą się do każdego z twierdzeń, wybierając opcję: prawda, fałsz lub nie wiem. Za każdą odpowiedź diagnostyczną w wymienionych skalach badany otrzymuje dwa punkty, odpowiedź niezdecydowana oceniana jest jednym punktem.

„Skala komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi” (Parent–Adolescent Communication Scale)³ to narzędzie badawcze opracowane przez Howarda Barnes a i Davida H. Olson a w 1982 roku. Stosowane przez wielu polskich naukowców, m.in. Mieczysława Radochońskiego (1987), Grażynę Mendecką (2003). Skala PACS składa się z 20 itemów przeznaczonych do oceny pozytywnych i negatywnych aspektów komunikowania się w rodzinie, które reprezentowane są przez dwie podskalne umożliwiające pomiar otwartości i trudności komunikacyjnych.

Skala składa się z 20 twierdzeń, na które badany odpowiada przy użyciu pięciostopniowej skali (od 1 – całkowicie się nie zgadza do 5 – całkowicie się zgadza) z uwzględnieniem, w jakim stopniu dane twierdzenie odnosi się do matki, a w jakim stopniu dotyczy ojca. Ogólny rezultat oblicza się poprzez zsumowanie wyników w podskalach. Im wyższy wynik uzyska badany w skali otwartości, tym bardziej otwarcie komunikuje się z rodzicami. W przypadku skali trudności komunikacyjnych, im wynik liczbowy jest mniejszy, tym mniej jest trudności w trakcie komunikacji dzieci z rodzicami. Pytania skali dotyczą takiej problematyki jak: umiejętność słuchania przez innych, zdolność do okazywania uczuć, poziom otwartości i zaufania, selektywność w przekazywaniu informacji.

3 „Skala komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi” nie wymaga od badacza specjalistycznej wiedzy z zakresu psychologii, bowiem większość prac pedagogicznych poświęconych rodzinie porusza problem komunikacji między członkami rodziny. Skala dostępna jest w następujących publikacjach: 1) Mendecka G., (2003). *Środowisko rodzinne w percepcji osób aktywnych twórczo*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej; 2) Margasiński A., (1996). *Analiza psychologiczna systemów rodzinnych z chorobą alkoholową*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Badania właściwości psychometrycznych skali PACS wykazały, iż jest to metoda o wysokiej rzetelności. Współczynniki zgodności wewnętrznej wynoszą 0,88 dla całej skali oraz 0,87 dla podskali otwartości i 0,78 dla podskali trudności komunikacyjnych (Mendecka, 2003, s. 127–128; por. także Margasiński, 1996, 2010).

„Plebiscyt życzliwości i niechęci”, opracowany na gruncie polskim przez Janusza Korczaka, umożliwia wgląd w całokształt stosunków społecznych w klasie szkolnej, a także ułatwia zidentyfikowanie osób, które potrzebują pomocy, są nielubiane i nieakceptowane. Stosując „Plebiscyt życzliwości i niechęci”, posługujemy się skalą pięciostopniową. Osobom badanym poleca się umieszczenie przy każdym nazwisku jednego z pięciu wymienionych znaków graficznych odpowiednio do odczuwanej sympatii lub antypatii (bardzo lubię ++, lubię +, jest mi obojętny 0, raczej nie lubię –, nie lubię --) do każdego z członków danej grupy (Łobocki, 2004, s. 250–251).

Status dziecka w grupie rówieśniczej określić można za pomocą następujących kategorii: odrzucenie, izolacja, polaryzacja akceptacji, przeciętna akceptacja oraz akceptacja. Spośród licznych opracowań materiału badawczego uzyskanego poprzez zastosowanie tej techniki badawczej najwłaściwszym jest sposób zaproponowany przez Marka Pilkiewicza (1969). Autor zakłada, iż na pozycję każdego członka grupy składa się sympatia i antypatia pozostałych członków. Ogólna pozycja jednostki jest kombinacją wskaźnika sympatii i wskaźnika antypatii, które oblicza się w następujący sposób:

- wskaźnik sympatii = $1x$ (% „++”) + $0,5x$ (% „+”),
- wskaźnik antypatii = $1x$ (% „--”) + $0,5x$ (% „-”).

Każdy członek grupy na podstawie obliczonego wskaźnika sympatii i antypatii zajmuje określone miejsce na skali sympatii i skali antypatii. Zastosowanie metody socjometrycznej w badaniach, niezależnie od rodzaju techniki, wymaga od badającego poprawnego użycia instrukcji poprzedzającej zgłoszenie swych wyborów. Zaznacza się zarówno

wybory pozytywne, jak i negatywne dotyczące członków danej grupy i nie pomija się wśród nich osób aktualnie nieobecnych. Otrzymany materiał badawczy wymaga wnikliwej analizy ilościowej (Pilkiewicz, 1969, s. 251).

„Skala samooceny SES” Morrisa Rosenberga⁴ jest jedną z najbardziej popularnych na świecie metod badania tej zmiennej. Jest to narzędzie pozwalające mierzyć ogólny poziom samooceny, czyli przekonania o własnej wartości, ujmowanej w samoopisie i traktowanej jako stała właściwość osoby. Rosenberg, definiując samoocenę, wychodzi z założenia, że ludzie prezentują różne postawy wobec rozlicznych obiektów, a własne ja jest jednym z tych obiektów. Samoocena jest zatem pozytywną lub negatywną postawą wobec ja, czyli rodzajem globalnej oceny siebie. Autor zakłada, że wysoka samoocena to przekonanie, że jest się „wystarczająco dobrym”, wartościowym człowiekiem. Natomiast niska samoocena oznacza niezadowolenie z siebie, czyli swojego rodzaju odrzucenie własnego ja (Rosenberg, 1965, s. 30–31; Dzwonkowska, Lachowicz-Tabaczek, Łaguna, 2008, s. 7). „Skala samooceny SES” przeznaczona jest do badania młodzieży oraz dorosłych. Arkusz testowy składa się z 10 twierdzeń umieszczonych w tabeli, w której badane osoby udzielają odpowiedzi na czterostopniowej skali (od „zdecydowanie zgadzam się” do „zdecydowanie nie zgadzam się”). Badanie skalą SES można przeprowadzić grupowo lub indywidualnie. Czas udzielania odpowiedzi nie jest ograniczony, zwykle wynosi od dwóch do pięciu minut. Za każdą odpowiedź badany uzyskuje od jednego do czterech punktów. Przy przyjętym sposobie odpowiedzi odwracane są te twierdzenia, które sformułowane są pozytywnie, tak aby wyższa wartość punktowa była przyznawana za odpowiedzi wyrażające wyższy poziom samooceny. Wynikiem jest

4 Oryginalna wersja skali została udostępniona do stosowania wyłącznie w celach badawczych przez fundację imienia jej autora: The Morris Rosenberg Foundation c/o Dept. of Sociology University of Maryland.

suma punktów, stanowiąca wskaźnik ogólnego poziomu samooceny. Aby ocenić, czy uzyskany przez badanego wynik jest niski czy wysoki, potrzebne jest odwołanie się do norm, które uwzględniają wiek i płeć badanej osoby. Uzyskanie wysokiego wyniku w kwestionariuszu świadczy o wysokiej samoocenie. W badaniach posłużono się polską adaptacją Skali SES Morissa Rosenberga w opracowaniu Ireny Dzwonkowskiej, Kingi Lachowicz-Tabaczek oraz Marioli Łaguny (2008, s. 31–62).

Skala jawnego niepokoju „Jaki jesteś?” Elżbiety Skrzypek i Mieczysława Choynowskiego⁵ służy do pomiaru lęku jako cechy. W jej skład wchodzi pozycje odnoszące się do dwóch głównych komponentów lęku: lęku poznawczego – objawiającego się w postaci różnorodnych zmartwień oraz negatywnych przekonań na swój temat – i emocjonalno-fizjologicznego, odnoszącego się do ujemnych emocji powiązanych z reakcjami ze strony autonomicznego układu nerwowego. Skala pozwala na całościowe ujęcie lęku jako zjawiska, które w sposób stały zakłóca funkcjonowanie dziecka w szerokim zakresie sytuacji życiowych. Wymienione narzędzie badawcze składa się z 50 pytań, na które dziecko musi odpowiedzieć, zakreślając kółkiem odpowiedź „tak” lub „nie”. Pytania odnoszą się do dwóch skal szczegółowych: „neurotyczność” i „kłamstwo”. Pierwsza z nich mierzy skłonność badanego do przeżywania niepokoju, obaw i lęków wraz z towarzyszącymi objawami psychosomatycznymi. W ramach tej skali są diagnozowane wszystkie odpowiedzi „tak”. Natomiast skala kłamstwa pozwala badającemu zorientować się, na ile badany odpowiada w sposób szczerzy. Wysoki wynik w tej skali stawia pod znakiem zapytania prawdziwość wyniku uzyskanego w drugiej skali (neurotyczność), która jest podstawową zmienną podlegającą pomiarowi.

5 Informację na temat niniejszego narzędzia badawczego można odnaleźć w następującej publikacji: Zwierzyńska E., Matuszewski A., (2007). *Skala Jawnego Niepokoju Jaki Jesteś? Elżbiety Skrzypek, Mieczysława Choynowskiego. Podręcznik*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.

Badanie skalą odbywa się głównie indywidualnie, możliwe jest również przeprowadzenie tego badania w grupie. Wtedy jednak należy zadbać o to, aby badani dobrze zrozumieli instrukcję oraz aby nie porozumiewali się ze sobą. Czas badania skalą nie jest ograniczony i w przybliżeniu może wynieść 15 minut dla starszych badanych, natomiast 25 minut dla młodszych. W skali neurotyczności można otrzymać ogółem od 0 do 40 punktów, natomiast w skali kłamstwa od 0 do 9 punktów.

Interpretacja formalna wyników skali „Jaki jesteś?” dokonywana jest na podstawie norm zróżnicowanych ze względu na płeć, które uzyskane zostały na podstawie próby normalizacyjnej (Zwierzyńska, Matuszewski 2008, s. 8–9).

„Skala UCLA” (UCLA Loneliness Scale), autorstwa Dana Russela, Letitii Peplau, Carolyn Cutrony⁶, jest jedną z najpopularniejszych skal do badania pomiaru satysfakcji lub dysatisfakcji z jakości i ilości relacji z innymi, świadczącego o poczuciu osamotnienia.

W związku z różnorodnością wariantów zapisu wyników skali w pracy przyjęto propozycję Józefa Rembowskiego. „Skala UCLA” to skala wielowymiarowa, składająca się z 20 itemów, z których 10 odnosi się do twierdzeń negatywnie sformułowanych, opisujących brak satysfakcji z kontaktów społecznych, z kolei pozostałe 10 to zdania sformułowane pozytywnie, które mierzą satysfakcję związaną z relacjami interpersonalnymi. Skala umożliwi pomiar stopnia satysfakcji związanej z relacjami interpersonalnymi. Itemy „Skali UCLA” tworzą trzy podskale:

6 Józef Rembowski w badaniach własnych wykorzystywał różne wersje skali i wyjaśniał sposób jej korzystania. Niezbędne informacje dotyczące niniejszego narzędzia badawczego autor przedstawił w następujących publikacjach: 1) Rembowski J., (1989). *Poczucie osamotnienia w świetle teorii i niektórych technik pomiaru*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 4, s. 3–11; 2) Rembowski J., (1991). *Przyczynki do zjawiska samotności*, „Problemy Rodziny”, nr 4 (178), s. 1–16; 3) Rembowski J., (1991a). *Psychologiczne badania nad samotnością*. „Psychologia Wychowawcza”, nr 5, s. 409–418; 4) Rembowski J., (1992). *Samotność*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

- „brak kontaktu” – skala zawiera 10 twierdzeń, które opisują negatywny stan relacji interpersonalnych; uzyskanie wysokiego wyniku w tej skali oznacza nasilenie poczucia samotności, odrzucenia, opuszczenia;
- „poczucie zerwania więzi społecznych” – skala zawiera cztery twierdzenia o pozytywnej treści, które odzwierciedlają poziom poczucia samotności poprzez pryzmat społecznego kontaktu z osobami z najbliższego otoczenia; uzyskanie wysokiego wyniku w tej skali wskazuje na utrzymywanie przez badanego więzi z innymi osobami, poczucie zrozumienia i bliskości, natomiast uzyskanie niskiego wyniku świadczy o poczuciu zerwania więzi z otoczeniem;
- „przynależność do grupy” – skala składająca się z sześciu twierdzeń (cztery o pozytywnej treści oraz dwa o negatywnej); uzyskanie wysokiego wyniku świadczy o poczuciu przynależności do grupy, natomiast niski wynik wskazuje na nasilone poczucie samotności; wszystkie pytania w podskalach zawierają cztery rodzaje odpowiedzi: całkowicie prawdziwe, częściowo prawdziwe, raczej nieprawdziwe, całkowicie nieprawdziwe, a odpowiedziom tym przypisuje się punkty od jednego do czterech; wyniki otrzymuje się na podstawie średnich podzielonych przez liczbę itemów w każdej z podskal (1–2 oznacza wynik niski, zaś 2 – wysoki) (Kaleta, 2011; Rembowski, 1991).

Należy podkreślić, iż wymienione narzędzia badawcze są narzędziami rzetelnymi o potwierdzonej trafności teoretycznej. Z powodzeniem były stosowane przez różnych badaczy (Gaś, 1994; Margasiński, 1996; Mendecka, 2003; Łaguna, 2007; Dołęga, 2003; Rembowski, 1989). W badaniach skutków emigracji zarobkowej dla rodzin i dzieci autorzy (por. Danilewicz, 2006, 1995; Walczak, 2008) w większości stosowali badania sondażowe, brakując natomiast danych empirycznych uzyskanych na podstawie wystandaryzowanych narzędzi badawczych.

5. Organizacja i przebieg badań

Badania przeprowadzono wśród dzieci przebywających z rodzinami na emigracji w Holandii oraz dzieci mieszkających w Polsce, pochodzących z rodzin, z których jeden lub oboje rodzice emigrują w celach zarobkowych (gmina Andrychów, województwo małopolskie).

Badana próba liczy 200 uczniów z terenu gminy Andrychów i 120 uczniów pochodzenia polskiego uczęszczających na zajęcia do Szkolnego Punktu Konsultacyjnego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Hadze oraz zamieszkujących w mieście Breda.

Specyfika podjętego problemu uzasadnia celowy dobór próby badawczej. Obejmować ona będzie przypadki następujące:

- dziecko wychowuje się w rodzinie, z której jeden z rodziców przebywa na emigracji w celach zarobkowych,
- dziecko wychowuje się w rodzinie, z której oboje rodzice przebywają na emigracji,
- dziecko wychowuje się i przebywa wraz z rodziną na emigracji w Holandii.

Badania na terenie kraju zdecydowano się przeprowadzić na terenie województwa małopolskiego w gminie Andrychów z dwóch powodów.

Pierwszym powodem jest specyfika emigracji zarobkowych w województwie małopolskim. Badania CBOS – Centrum Badania Opinii Społecznej (raport *Praca Polaków za granicą. Komunikat z badań*, 2007) wskazują, iż województwo małopolskie jest jednym z województw, obok województwa podlaskiego, lubelskiego, dolnośląskiego, podkarpackiego oraz kujawsko-pomorskiego, z których najwięcej osób emigruje. Ponadto dane Małopolskiego Kuratora Oświaty w Krakowie (raport *Diagnoza działań podejmowanych w szkołach wobec uczniów, których rodzice przebywają za granicą*, 2009) wskazują, iż za granicą przebywają rodzice ponad 36 tys. dzieci kształcących się w małopolskich szkołach, co stanowi około 8 proc. ogółu wszystkich dzieci w województwie, podlegających

obowiązkowi szkolnemu lub obowiązkowi nauki. Znaczna liczba badanych ($N = 29\ 000$) doświadcza nieobecności ojca, rzadziej nieobecności matki ($N = 5\ 000$). Odsetek dzieci, których rodzice przebywają za granicą w celach zarobkowych, nie wykazuje znaczących różnic w określonych typach szkół (6–8 proc.). Wraz z wiekiem wzrasta udział procentowy uczniów doświadczających nieobecności obojga rodziców (od 0,2 proc. dzieci w przedszkolach do 0,5 proc. uczniów w szkołach ponadgimnazjalnych). Znaczące różnice uwidaczniają się, gdy uwzględniony zostaje podział położenia terytorialnego szkół. Z mniejszych miejscowości wyjeżdża dwa razy więcej rodziców niż z większych. Odsetek uczniów, których rodzice emigrują w obszarze działania Delegatury w Wadowicach, wynosi 6 proc. ogółu uczniów (w obszarze tym położona jest gmina Andrychów, na terenie której planowany jest drugi etap badań).

Drugim powodem jest zdobyte przez autorkę doświadczenie podczas pracy w Ośrodku Pomocy Społecznej w Andrychowie i prowadzonych badań ankietowych na terenie szkół w gminie Andrychów. Głównym celem tych badań było określenie skali zjawiska emigracji zarobkowej oraz konsekwencji rozłąki z rodzicami dla dzieci. Badania przeprowadzone kwestionariuszem ankiety skierowanej do pedagogów wszystkich szkół gminy Andrychów ujawniły następujące zjawiska:

- spośród 15 zdiagnozowanych szkół w gminie Andrychów we wszystkich występuje zjawisko emigracji zarobkowych w rodzinach uczniów,
- w roku szkolnym 2008/2009 do szkół podstawowych i gimnazjów na terenie gminy Andrychów uczęszczało łącznie 5681 uczniów z czego 382 uczniów pochodziło z rodzin migracyjnych (stanowili oni 6,72 proc. całej populacji),
- największy odsetek uczniów z terenu gminy Andrychów, których rodzice wyjechali do pracy za granicę, odnotowano na terenie miejskim,
- spośród ogółu dzieci pochodzących z rodzin migracyjnych najliczniej reprezentowani byli uczniowie ze szkół podstawowych (57 proc.),

następnie szkół gimnazjalnych (24 proc.), zaś najrzadziej ze szkół ponadgimnazjalnych (19 proc.),

- na terenie gminy Andrychów 95 proc. dzieci z rodzin, w których występuje zjawisko emigracji zarobkowej, jest pod opieką jednego z rodziców, a 5 proc. doświadcza braku obecności obojga rodziców,
- w sytuacji wyjazdu obojga rodziców opiekę nad dzieckiem najczęściej przejmują dziadkowie (90 proc.), rzadziej pełnoletnie rodzeństwo (8 proc.) i wujkowie (2 proc.),
- pedagodzy szkolni zaobserwowali szereg niepokojących zjawisk w zachowaniu dzieci rodziców emigrujących zarobkowo w celu poprawienia sytuacji materialnej: 1) rozłąka dziecka z rodzicami ma negatywny wpływ na jego zachowanie, pojawiają się problemy wychowawcze; 2) rodziny wymagają wsparcia ze strony różnych instytucji; 3) długotrwała nieobecność rodziców w procesie wychowania dziecka często prowadzi do demoralizacji oraz zaburzeń nerwicowych u dzieci; 4) najwięcej problemów pojawia się w rodzinach w sytuacji wyjazdu zarobkowego matki, bowiem ojcowie nie zawsze potrafią poradzić sobie z nowymi obowiązkami; 5) pierwszymi symptomami dłuższej nieobecności rodziców w domu są problemy z nauką oraz problemy emocjonalne; 6) dzieci wyrażają gotowość powielania wzorów pracy zarobkowej rodziców i w przyszłości zamierzają wyjechać poza granice kraju.

Zaprezentowane rezultaty w pełni uzasadniają decyzję o wyborze gminy Andrychów jako terenu do przeprowadzenia szczegółowych badań nad funkcjonowaniem rodzin i dzieci z rodzin, w których występuje zjawisko emigracji zarobkowej.

Badania na próbie holenderskiej zostały przeprowadzone w 2009 roku, zaś badania na próbie polskiej zostały zrealizowane w okresie od stycznia do marca 2011 roku. Osoby badane pochodziły z terenu gminy Andrychów (Polska) oraz z Hagi i Bredy (Holandia). Przed rozpoczęciem badań poinformowano placówki oświatowe tj. szkoły podstawowe, gimnazja o celach i przedmiocie badań, zapewniając również

o dobrowolności i anonimowości. Badania przeprowadzono na terenie 11 polskich szkół oraz w Szkolnym Punkcie Konsultacyjnym przy Ambasadzie Rzeczypospolitej w Hadze (Holandia). Wśród badanych osób byli uczniowie (N = 320) oraz rodzice (N = 131). Badania przebiegały w sposób indywidualny. Badani wypełniali kwestionariusze na terenie szkół. Ewentualne wątpliwości związane z wypełnieniem kwestionariuszy wyjaśniane były przez pedagogów lub autorkę badań. Zarówno uczniowie z Polski, jak i Holandii wypełniali następujące kwestionariusze bądź odpowiadali na postawione w nich pytania:

- autorski „Kwestionariusz wywiadu z dzieckiem”,
- „Profil rodziny”,
- „Skala komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi”,
- „Skala samooceny SES” Morrisa Rosenberga,
- Skala jawnego niepokoju „Jaki jesteś?” Elżbiety Skrzypek i Mieczysława Choynowskiego,
- „Skala UCLA” Dana Russela, Letitii Peplau, Carolyn Cutrony,
- „Plebiscyt życzliwości i niechęci” – to narzędzie badawcze zostało wykorzystane tylko w próbie polskiej. Nie udało się go zastosować w próbie holenderskiej.

Skompletowanie materiału badawczego wymagało również uzyskania określonej wiedzy od rodziców, z którymi przeprowadzono wywiady. Informacje uzyskano jedynie w polskiej próbie. Planowano również przeprowadzenie wywiadu z rodzicami wg autorskiego „Kwestionariusza wywiadu z rodzicami”. Z powodu trudności, jakie pojawiły się w dostarczeniu do rodziców pracujących w różnych miejscowościach na terenie Holandii, realizacja tej części badań nie była możliwa. Jednak biorąc pod uwagę ilość znaczących informacji o stanie funkcjonowania rodziny w sytuacji emigracji zarobkowej, jakich dostarczają wywiady z rodzicami, nie zrezygnowano z nich w badaniach na terenie Polski (N = 131).

Materiał badawczy został uzupełniony informacjami od nauczycieli, którzy wypełniali „Arkusze zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej.

Badania przebiegały w spokojnej atmosferze, dzieci i rodzice, a także nauczyciele chętnie podjęli się udzielania odpowiedzi na zadawane pytania.

Organizacja badań wymagała ich realizacji w dwóch etapach:

- etap I: diagnoza funkcjonalności systemu rodzinnego w percepcji dzieci z rodzin, które wyjechały poza granice kraju, z których wyjechali rodzice, pozostawiając dziecko w kraju, bądź wyjechał jeden rodzic (matka lub ojciec), a dziecko zostało w kraju;
- etap II: diagnoza funkcjonowania dydaktyczno-wychowawczego i emocjonalno-społecznego dzieci z rodzin, które wraz z dziećmi wyjechały w celach zarobkowych poza granice kraju, bądź które pozostały w kraju, a wyjechali oboje rodzice bądź jedno z nich.

6. Charakterystyka badanych zbiorowości

W celu opisania i zdiagnozowania dziecięcej percepcji funkcjonowania rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej w badaniach udział wzięły dwie zbiorowości badanych tj. 320 dzieci oraz 131 rodziców/opiekunów pozostających z nimi w Polsce.

W charakterystyce społeczno-demograficznej respondentów uwzględniono podstawowe informacje odnoszące się do takich zagadnień jak: typ rodziny emigracyjnej, płeć, wiek, miejsce zamieszkania, wykształcenie dziecka oraz rodziców, struktura rodziny, czas emigracji.

Odnosząc emigrację zarobkową do rodziny, ważne stało się wyróżnienie emigracji poszczególnych jej członków. W literaturze przedmiotu odnajdujemy różnorodne sposoby definiowania i analizowania struktury rodziny emigracyjnej. Wioleta Danilewicz (2006, s. 99–100) zalicza rodziny, w których rodzice przebywają za granicą, do grupy rodzin czasowo niepełnych, wśród których wyodrębnia następujące typy rodzin:

- rodziny czasowo niepełne z powodu zarobkowego pobytu jednego rodzica za granicą (ojca lub matki),

- rodziny czasowo niepełne z powodu zarobkowego pobytu obojga rodziców za granicą równocześnie,
- rodziny czasowo niepełne z powodu zamiennych wyjazdów obojga rodziców,
- rodziny stale niepełne przed wyjazdem rodzica,
- rodziny stale niepełne na skutek rozvodu lub porzucenia w trakcie migracji zagranicznej.

Badania własne dotyczą czterech grup rodzin (typów rodzin emigracyjnych), w których wyróżnia się emigrację ojca, emigrację matki, emigrację obojga rodziców (w tym samym okresie) oraz emigrację całej rodziny.

Tabela 3. Typy badanych rodzin emigracyjnych

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Liczebność		Procent	
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	72	200	22,5	62,5
	Rodzina, w której emigruje ojciec	73		22,8	
	Rodzina, w której emigrują rodzice	55		17,2	
HOLANDIA	Rodzina, która wyemigrowała w całości	120	120	37,5	37,5
OGÓŁEM		320		100	

Źródło: obliczenia własne.

W próbie polskiej badani najczęściej pochodzili z rodzin, w których emigrowali ojcowie (22,8 proc.) lub matki (22,5 proc.). Natomiast mniej liczna jest grupa dzieci, które doświadczają emigracji zarobkowej obojga rodziców (17,2 proc.). W próbie holenderskiej rodzina w całości przebywała na emigracji.

Badaną zbiorowość stanowi 320 dzieci, w tym 170 dziewcząt i 150 chłopców. Są to uczniowie szkół podstawowych i gimnazjalnych z terenu Polski oraz uczniowie Szkolnego Punktu Konsultacyjnego w Hadze (Holandia), a także dzieci skupione wokół parafii w mieście Breda. Szczegółowe dane przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Rozkład liczebności badanych ze względu na płeć

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej		Płeć dziecka		OGÓŁEM
			Dziewczęta	Chłopcy	
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	N	38	34	72
		%	52,8%	47,2%	100,0%
	Rodzina, w której emigruje ojciec	N	38	35	73
		%	52,1%	47,9%	100,0%
	Rodzina, w której emigrują rodzice	N	32	23	55
		%	58,2%	41,8%	100,0%
HOLANDIA	Rodzina, która wyemigrowała w całości	N	62	58	120
		%	51,7%	48,3%	100,0%
OGÓŁEM	N		170	150	320
	%		53,1%	46,9%	100,0%

Źródło: obliczenia własne.

Dane dotyczące płci badanych dzieci wskazują na bardzo nieznaczną przewagę dziewcząt (53,1 proc.) w ogólnej liczbie badanych. Wyniki analiz badawczych wykazały ponadto, iż dziewczęta najliczniej reprezentowane są w rodzinach, w których emigrują oboje rodzice (58,2 proc.), natomiast najmniej w rodzinach, które wyemigrowały do Holandii

(51,7 proc.). Inna sytuacja wystąpiła natomiast w przypadku chłopców. Najczęściej pochodzili oni z rodzin przebywających na emigracji w Holandii (48,3 proc.) oraz z rodzin, w których emigruje ojciec (47,9 proc.). W rodzinach, w których na emigrację zdecydowali się oboje rodzice, chłopcy stanowili najmniej liczną grupę badanych.

Test proporcji ($Z = 1,12$; $p > 0,1$) wskazuje, że różnica w liczebności obu płci w całej badanej grupie dzieci jest nieistotna statystycznie. Natomiast na podstawie testu niezależności ($\chi^2 = 0,67$, $p > 0,1$) można stwierdzić, że w populacji nie ma zależności między płcią a typem rodziny emigracyjnej. Dane dotyczące płci badanych dzieci wskazują na bardzo nieznaczną przewagę udziału dziewcząt (53,1 proc.) w ogólnej liczbie badanych.

Dokonując analizy danych empirycznych dotyczących respondentów, warto zwrócić uwagę na wiek dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej rodziców.

Tabela 5. Statystyki opisowe dla rozkładu wieku

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	Minimum	Maksimum
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	72	13,1	1,3	10	15
	Rodzina, w której emigruje ojciec	73	13,2	1,6	10	16
	Rodzina, w której emigrują rodzice	55	13,1	1,7	10	16
HOLANDIA	Rodzina, która wyemigrowała w całości	120	14,7	1,1	13	16

Źródło: obliczenia własne.

Średnia wieku badanych dzieci w rodzinach, w których emigruje matka, wynosi w przybliżeniu 13,14. Natomiast w przypadku emigracji ojca 13,16, obojga rodziców 13,11, całej rodziny 14,70. Najmłodszy badani są w wieku 10 lat (pięcioro dzieci – 1,6 proc.), czyli u progu adolescencji, i pochodzą z trzech typów rodzin: emigruje matka, emigruje ojciec, emigrują oboje rodzice. Wiek najstarszych respondentów wynosi 16 lat i, podobnie jak w sytuacji najmłodszych respondentów, najczęściej należą oni do rodzin, z których w celach zarobkowych wyjechał ojciec, oboje rodzice bądź cała rodzina.

Ze względu na wiek można w badanej grupie wyróżnić siedem grup dzieci:

- 10-letnie – 5 osób (1,6 proc.),
- 11-letnie – 34 osoby (10,6 proc.),
- 12-letnie – 30 osób (9,4 proc.),
- 13-letnie – 59 osób (18,4 proc.),
- 14-letnie – 78 osób (24,4 proc.),
- 15-letnie – 75 osób (23,4 proc.),
- 16-letnie – 39 osób (12,2 proc.).

Wiek większości respondentów odpowiada wczesnej adolescencji. Wśród dzieci badanych w Polsce najliczniejszą grupę stanowią dzieci w wieku 14 lat (24 proc.), a najmniej liczną grupę stanowią dzieci w wieku 10 i 16 lat. Natomiast w próbie holenderskiej najliczniej reprezentowane są dzieci w wieku 15 lat (30 proc.), a najmniej liczna jest grupa 13-latków. Dokładne dane zaprezentowano w tabeli 6.

Tabela 6. Wiek dziecka a miejsce pobytu

Wiek badanego dziecka/ucznia		Badana próba		OGÓŁEM N = 320
		POLSKA	HOLANDIA	
		N = 200	N = 120	
10 lat	N	5	-	5
	%	2,5%	0%	1,6%
11 lat	N	34	-	34
	%	17%	0%	10,6%
12 lat	N	30	-	30
	%	15%	0%	9,4%
13 lat	N	39	20	59
	%	19,5%	16,7%	18,4%
14 lat	N	48	30	78
	%	24%	25%	24,4%
15 lat	N	39	36	75
	%	19,5%	30%	23,4%
16 lat	N	5	34	39
	%	2,5%	28,3%	12,2%
OGÓŁEM	N	200	120	320
	%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

Za pomocą jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA stwierdzono istotne zróżnicowanie wieku badanych dzieci względem typu rodziny emigracyjnej ($F = 32,648$; $p < 0,001$). Następnie w świetle testu Scheffégo ustalono, że rodziny, które w całości wyemigrowały do Holandii, stanowią grupę jednorodną, inną niż pozostałe badane rodziny ze względu na wiek dzieci. W rodzinach tych badano istotnie starsze

dzieci niż w pozostałych typach rodzin, w których dzieci przebywają w Polsce. Bliższe dane zaprezentowano w tabeli 7.

Tabela 7. Zróźnicowanie wieku badanych dzieci w świetle testu Scheffégo

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Liczebność	Podzbiór dla alfa = 0,05	
			1	2
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	72	13,14	-
	Rodzina, w której emigruje ojciec	73	13,16	-
	Rodzina, w której emigrują rodzice	55	13,11	-
HOLANDIA	Rodzina, która emigruje w całości	120	-	14,70
Istotność		-	0,996	1,000

Źródło: obliczenia własne.

Decyzja o emigracji zarobkowej często związana jest z miejscem zamieszkania przyszłego emigranta. Literatura przedmiotu dostarcza wiele teorii migracji zagranicznych, wyjaśniających przyczyny podejmowania decyzji związanych z wyjazdem zagranicznym. Emigracja zarobkowa zazwyczaj wynika z obiektywnych warunków panujących w ojczyźnie, jak i w krajach imigracyjnych. Jedną z teorii wyjaśnia zjawisko emigracji w kontekście czynników wypychających i przyciągających (*push-pull factors*). Do pierwszej grupy zaliczane są między innymi takie czynniki jak: bezrobocie, niepełne zatrudnienie, brak możliwości utrzymania rodziny, zamieszkiwanie na terenach peryferyjnych. Natomiast w drugiej grupie wymieniane są czynniki związane z możliwością otrzymywania pracy, uzyskania wysokiego wynagrodzenia w kraju imigracji (Jończy, 2003). Dlatego też zamieszkiwanie na terenach peryferyjnych w Polsce może stanowić główny powód emigracji. Test proporcji ($Z = 3,2$; $p <$

0,001) pozwala stwierdzić, że udział dzieci mieszkających na wsi jest wśród rodzin emigracyjnych istotnie statystycznie większy niż 50 proc. Bliższe dane przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Rozkład liczebności badanych dzieci ze względu na miejsce zamieszkania w Polsce

Typ rodziny emigracyjnej		Miejsce zamieszkania		OGÓŁEM
		Wieś	Miasto	
Rodzina, w której emigruje matka	N	40	32	72
	%	55,6%	44,4%	100,0%
Rodzina, w której emigruje ojciec	N	46	27	73
	%	63,0%	37,0%	100,0%
Rodzina, w której emigrują rodzice	N	32	23	55
	%	58,2%	41,8%	100,0%
OGÓŁEM	N	118	82	200
	%	59,0%	41,0%	100,0%

Źródło: obliczenia własne.

Respondenci mieszkający na terenach wiejskich najliczniej reprezentują rodziny, w których emigruje ojciec. Natomiast w przypadku badanych z terenów miejskich dominującą grupę stanowią dzieci pochodzące z rodzin, w których emigruje matka. Test niezależności chi kwadrat ($\chi^2 = 0,85$; $p > 0,1$) pozwala stwierdzić, że nie ma zależności między miejscem zamieszkania dziecka w Polsce a typem rodziny emigracyjnej.

Wykształcenie to kolejna cecha usytuowania społecznego migrantów. Jest to zmienna, która w znacznym stopniu wpływa na poziom życia, określając status społeczny jednostek. Wykształcenie rodziców uznawane jest za jeden z istotnych czynników determinujących funkcjonowanie rodziny. Poziom wykształcenia dorosłych członków rodziny warunkuje pozycję, prestiż społeczny, styl życia rodziny, a także formę uczestnictwa

w kulturze (Nikitorowicz, 1992, s. 160). Wyniki dotyczące tej zmiennej prezentuje tabela 9.

Tabela 9. Rozkład liczebności badanych rodzin ze względu na wykształcenie ojca

Typ rodziny emigracyjnej		Wykształcenie ojca				OGÓŁEM
		podstawowe	zawodowe	średnie	wyższe	
Rodzina, w której emigruje matka	N	7	36	24	1	68
	%	10,3%	52,9%	35,3%	1,5%	100,0%
Rodzina, w której emigruje ojciec	N	9	31	25	4	69
	%	13,0%	44,9%	36,2%	5,8%	100,0%
Rodzina, w której emigrują rodzice	N	4	27	19	2	52
	%	7,7%	51,9%	36,5%	3,8%	100,0%
Rodzina, która wyemigrowała w całości	N	14	55	34	11	114
	%	12,3%	48,2%	29,8%	9,6%	100,0%
OGÓŁEM	N	34	149	102	18	303
	%	11,2%	49,2%	33,7%	5,9%	100,0%

Źródło: obliczenia własne.

Analizując wykształcenie ojców, zarówno dziewczynek, jak i chłopców, okazuje się, że ich największa liczba posiada wykształcenie zawodowe. Dominująca grupa ojców legitymujących się tym wykształceniem pochodzi z rodzin, w których decyzję o emigracji podejmują matka (52,9 proc.) bądź oboje rodzice (51,9 proc.). Wyniki badań wskazują również na liczną grupę respondentów posiadających wykształcenie średnie, a należących do rodzin, gdzie emigrują ojciec (36,2 proc.), oboje rodzice (36,5 proc.) oraz matka (35,3 proc.). Warto zauważyć, iż najmniej licznie reprezentowani są ojcowie legitymujący się wykształceniem wyższym

(5,9 proc.). Dużo częściej są oni członkami rodzin, które w całości wyemigrowały do Holandii (9,6 proc.). Znikomy udział mają wśród rodzin, w których emigruje tylko matka.

Natomiast wśród matek dominuje wykształcenie średnie. Kobiety posiadające to wykształcenie mają największy udział w rodzinach, które wyemigrowały do Holandii. Najmniej liczną grupę badanych stanowią matki legitymujące się podstawowym wykształceniem i to właśnie one często decydują się na wyjazd zarobkowy. Kobiet z podstawowym wykształceniem jest procentowo najwięcej (15,3 proc.) wśród rodzin, w których matka sama emigruje.

Tabela 10. Rozkład liczebności badanych rodzin ze względu na wykształcenie matki

Typ rodziny emigracyjnej		Wykształcenie matki				OGÓŁEM
		podstawowe	zawodowe	średnie	wyższe	
Rodzina, w której emigruje matka	N	11	21	28	12	72
	%	15,3%	29,2%	38,9%	16,7%	100,0%
Rodzina, w której emigruje ojciec	N	8	24	25	15	72
	%	11,1%	33,3%	34,7%	20,8%	100,0%
Rodzina, w której emigrują oboje rodzice	N	4	21	19	11	55
	%	7,3%	38,2%	34,5%	20,0%	100,0%
Rodzina, która wyemigrowała w całości	N	6	40	60	14	120
	%	5,0%	33,3%	50,0%	11,7%	100,0%
OGÓŁEM	N	29	106	132	52	319
	%	9,1%	33,2%	41,4%	16,3%	100,0%

Źródło: obliczenia własne.

Zróznicowany jest poziom wykształcenia rodziców uczestniczących w badaniu. W grupie matek najliczniej reprezentowane są kobiety

posiadające średnie wykształcenie (41,4 proc.), najmniej liczną grupę stanowią kobiety z wykształceniem podstawowym (9,1 proc.). Natomiast w grupie ojców najliczniej reprezentowani są mężczyźni z wykształceniem zawodowym (49,2 proc.), a najmniej liczna jest reprezentacja ojców posiadających wykształcenie wyższe (5,9 proc.).

W badaniach dotyczących dziecięcej percepcji funkcjonowania rodzin doświadczających emigracji zarobkowej istotne jest określenie trwałości struktury rodzinnej. W rezultacie analizy wyników badań stwierdzono, że rodziny pełne mają największy udział w grupie rodzin w całości emigrujących do Holandii (95 proc. wszystkich rodzin w Holandii). Natomiast najmniejszy udział rodzin pełnych jest w grupie rodzin, w których oboje rodzice wyjechali i zostawili dziecko w kraju. Dane te mogą być mylące, ponieważ dzieci często nie są zorientowane w pełni, czy nieobecni rodzice powrócą do rodziny z emigracji. Najmłodszy członkowie rodziny często spostrzegają rodzinę w kategoriach rodziny niepełnej. Dokładne dane prezentuje tabela 11.

Tabela 11. Struktura badanych rodzin

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej		Struktura rodziny		OGÓŁEM
			Pełna	Niepełna	
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	N	32	40	72
		%	44,4%	55,6%	100,0%
	Rodzina, w której emigruje ojciec	N	27	46	73
		%	37,0%	63,0%	100,0%
	Rodzina, w której emigrują rodzice	N	14	41	55
		%	25,5%	74,5%	100,0%
HOLANDIA	Rodzina, która wyemigrowała w całości	N	114	6	120
		%	95,0%	5,0%	100,0%
OGÓŁEM		N	187	133	320
		%	58,4%	41,6%	100,0%

Źródło: obliczenia własne.

Charakteryzując zjawisko emigracji zarobkowej rodziców, należy poddać analizie również czas pobytu rodzica, rodziców lub rodziny za granicą.

Bartłomiej Walczak (2008, s. 10) przedstawił cztery przedziały czasowej nieobecności rodzica-migranta, które determinują życie rodzinne: do dwóch miesięcy (nieobecność nieznacząca), od dwóch do sześciu miesięcy (niewielki wpływ na socjalizację, może dojść do nieznaczającego osłabienia więzi rodzinnych), od sześciu miesięcy do roku (nieobecność migrantów istotnie wpływa na socjalizację i wyraźnie zaburza więzi), powyżej roku (w rodzinie w skutek nieobecności migrantów może dojść do znaczącej restrukturyzacji rodziny oraz znaczącego zaburzenia więzi). Dla potrzeb badań własnych przyjęłam następujące okresy emigracji rodzica, rodziców lub całej rodziny:

- okres od miesiąca do sześciu miesięcy,
- okres od sześciu miesięcy do roku,
- okres od roku do trzech lat,
- stały pobyt za granicą.

Tabela 12. Czas pobytu rodzica/rodziców/rodziny za granicą

Czas pobytu rodzica/rodziców/ rodziny za granicą		Badana próba		OGÓŁEM N = 320
		HOLANDIA	POLSKA	
		N = 120	N = 200	
od 1 miesiąca do 6 miesięcy	N	3	26	29
	%	2,5%	13,0%	9,1%
od 6 miesięcy do 1 roku	N	9	60	69
	%	7,5%	30,0%	21,6%
od 1 roku do 3 lat	N	54	108	162
	%	45,0%	54,0%	50,6%

Czas pobytu rodzica/rodziców/ rodziny za granicą		Badana próba		OGÓŁEM N = 320
		HOLANDIA	POLSKA	
		N = 120	N = 200	
stały pobyt za granicą	N	54	6	60
	%	45,0%	3,0%	18,8%
OGÓŁEM	N	120	200	320
	%	100,0%	100,0%	100,0%

Źródło: obliczenia własne.

Zależność pomiędzy czasem emigracji a miejscem pobytu dziecka sprawdzono testem niezależności χ^2 . Otrzymana wartość testu ($\chi^2 = 98,5$; $p < 0,001$) dowodzi istotnego związku między czasem emigracji a miejscem pobytu dziecka. Badane dzieci przebywające w Polsce najczęściej doświadczają nieobecności rodziców-emigrantów w okresie od roku do trzech lat (54 proc.) oraz od sześciu miesięcy do roku (30 proc.). Procent dzieci pozostawionych w Polsce, których rodzice wyjechali na stałe, jest znikomy (3 proc.). Natomiast analiza rezultatów badań próby holenderskiej wskazuje, iż większość rodzin emigrujących do Holandii pozostaje tam na stałe.

Grupę rodziców/opiekunów pozostających z dziećmi w Polsce stanowiło 131 osób. Z uwagi na trudność w dotarciu do rodziców zamieszkujących w Holandii, w badaniach własnych uwzględniono charakterystykę respondentów pochodzących z polskiej próby. W tabeli 13 zaprezentowano dane dotyczące liczby badanych z uwzględnieniem kategorii osób udzielających informacji.

Tabela 13. Osoba udzielająca informacji

Osoba udzielająca wywiadu:		Typ rodziny emigracyjnej			Ogółem
		Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	
Matka	N	-	103	-	103
	%	-	99%	-	78,6%
Ojciec	N	14	-	-	14
	%	87,5%	-	-	10,7%
Opiekun dziecka	N	2	1	11	14
	%	12,5%	1%	100%	10,7%
OGÓŁEM	N	16	104	11	131
	%	100 %	100 %	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

Wśród osób najliczniej udzielających informacji były matki, które w wyniku emigracji zarobkowej męża pozostawały z dzieckiem w kraju, mniej odpowiedzi pochodziło od ojców i zastępczych opiekunów. Grupa matek reprezentowana była przez 103 osoby i była większa niż grupa docelowa dzieci pochodzących z rodzin emigrujących ojców (73 rodziny). Z uwagi na zainteresowanie rodziców pozostających z dziećmi w Polsce, szczególnie ze strony matek, badaniami nad funkcjonowaniem dziecka i rodziny w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców zebrano i opracowano materiał badawczy pochodzący z tak licznej grupy respondentów. W tabeli 14 przedstawiono dane dotyczące wieku i wykształcenia rodzica/opiekuna pozostającego z dzieckiem w Polsce.

Tabela 14. Statystyki opisowe dla rozkładu wieku, wykształcenia osoby pozostającej z dzieckiem w Polsce

Osoba udzielająca wywiadu:	matka	ojciec	opiekun dziecka	OGÓŁEM	
Liczebność	103	14	14	131	
Średni wiek	39,5	42	37,6	39,6	
Odchylenie standardowe wieku	6,8	6,7	14,5	8	
Wykształcenie (% w ramach danego typu rodziny)	podstawowe	17,5%	7,1%	0%	14,5%
	zawodowe	23,3%	21,4%	71,4%	28,2%
	średnie	8,7%	0%	7,1%	7,6%
	wyższe	50,5%	71,4%	21,4%	49,6%

Źródło: obliczenia własne.

W grupie matek przebywających z dziećmi w Polsce średnia wieku wynosiła 39,5 roku, z kolei w grupie ojców 42 lata, a w przypadku opiekunów zastępczych 39,6 roku. Ponad połowa matek zajmujących się dziećmi oraz 71,4 proc. ojców posiadało wykształcenie wyższe, natomiast wśród zastępczych opiekunów dzieci 71,4 proc. respondentów legitymowało się wykształceniem zawodowym.

Charakterystyka badanej zbiorowości dostarcza określonych informacji o cechach społeczno-demograficznych emigrujących rodziców i dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodziców lub całej rodziny.

Grupę badawczą dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodziców bądź rodziny różnicują trzy zmienne tj.:

- typ rodziny emigracyjnej,
- wiek dziecka,
- czas pobytu emigranta poza krajem.

Typ rodziny emigracyjnej wiąże się z podziałem badanej zbiorowości na cztery grupy:

- rodzina, w której emigruje matka – badani (dzieci) pochodzą z rodzin, w których emigruje matka i które zamieszkują w Polsce. Stanowią oni liczbę 72 respondentów;
- rodzina, w której emigruje ojciec – to z kolei grupa badanych (dzieci) stanowiąca liczbę 72 osób, które pochodzą z rodzin, w których emigruje ojciec i które zamieszkują w Polsce;
- rodzina, w której emigrują rodzice – badane osoby (dzieci) pochodzą z rodzin, w których oboje rodzice podjęli decyzję o emigracji. Zamieszkują oni w Polsce i stanowią grupę liczącą 55 osób;
- rodzina, która w całości emigruje (wspólnie z dzieckiem) – to grupa osób (dzieci), które zamieszkują w Holandii. Pochodzą one z rodzin, które w całości wyemigrowały i stanowią grupę liczącą 120 osób.

Analiza wyników badań dotyczących wieku dziecka wykazała istotne statystycznie różnice w odniesieniu do typu rodziny, z której pochodziły dzieci. Średnia wieku dzieci pochodzących z rodzin, które w całości wyemigrowały do Holandii, różniła się w porównaniu do średniej wieku dzieci pochodzących z pozostałych typów:

- średni wiek dziecka w rodzinie, która w całości wyemigrowała do Holandii wynosi 14,70 roku,
- średni wiek dziecka przebywającego w rodzinie w Polsce (rodzina emigrującego ojca, matki, obojga rodziców) wynosi około 13,16 roku.

Ponadto wyniki badań potwierdziły, iż istnieje związek między czasem emigracji a miejscem pobytu dziecka. Dzieci przebywające w Polsce najczęściej doświadczają nieobecności rodziców-emigrantów w okresie:

- od miesiąca do sześciu miesięcy,
- od sześciu miesięcy do roku.

Natomiast przebywające w Holandii najczęściej pozostają tam na stałe.

Rozdział 3

Wybrane obszary funkcjonowania rodzin emigracyjnych

1. Poziom spójności badanych rodzin¹

Analiza poziomu funkcjonowania rodzin doświadczających emigracji zarobkowej wymaga rzetelnej diagnozy podstawowych wymiarów funkcjonowania systemu rodzinnego. Dla pokazania sytuacji dzieci emigrujących zarobkowo rodziców najważniejsze jest scharakteryzowanie funkcjonowania rodziny w percepcji dzieci, która może znacznie odbiegać od percepcji innych członków rodziny i od obiektywnie istniejącej sytuacji rodzinnej (Mendecka, 2003, s. 96).

W celu poznania, w jaki sposób funkcjonują badane rodziny, w zależności od tego, które z rodziców wyjechało zarobkowo poza granice kraju, czy wyjechała cała rodzina, z kim pozostało dziecko i jak długo trwa rozłąka z rodzicem/rodzicami, jak radzi sobie rodzina ze zmianą warunków życia, ważne jest ukierunkowanie własnych obserwacji na identyfikację mocnych i słabych stron rodziny, stymulację jej procesów rozwojowych oraz usprawnienie umiejętności radzenia sobie z określonymi trudnościami życiowymi (Gaś, 2004, s. 221). Celom

1 Badania własne zostały zaprezentowane również w następującym artykule: Sordyl-Lipnicka B., Pufal-Struzik I., (2019). *Praca zarobkowa rodziców poza granicami kraju a poziom spójności rodziny*, [w:] T. Rostowska, A. Lewandowska-Walter (red.). *Psychospołeczne konteksty relacji rodzinnych*. Warszawa: Difin.

tym służy inwentarz „Profil rodziny” opracowany przez Zbigniewa Gasia i bazujący na koncepcji Davida H. Olsona (Model Cirumplex) opisującej podstawowe wymiary życia rodzinnego. Model zakłada, że rodzina jest systemem funkcjonującym w oparciu o trzy podstawowe wymiary: spójność, adaptacyjność i komunikacja. Różne nasilenie każdego z poszczególnych wymiarów sprawia, iż każdy system rodzinny jest niepowtarzalny, a jego funkcjonowanie osiąga różny poziom prawidłowości lub zaburzeń. Zrównoważone poziomy spójności i adaptacyjności najbardziej sprzyjają zdrowemu funkcjonowaniu rodziny, podczas gdy niezrównoważone (bardzo niskie oraz bardzo wysokie) są związane z problemami w funkcjonowaniu rodziny (Margasiński, 2010, s. 177).

Prezentacja rezultatów badań inwentarzem „Profil rodziny” zostanie przedstawiona w oparciu o dane surowe i dotyczyć będzie badanych rodzin, które w tej pracy podzielone zostały na cztery typy. Podziału dokonano ze względu na to, które z rodziców wyjechało w celach zarobkowych. Pierwsze trzy typy stanowią próbę polską: (1) rodzina, w której emigruje matka; (2) rodzina, w której emigruje ojciec; (3) rodzina, w której emigrują rodzice. Ostatni typ rodziny stanowi próbę holenderską (4), jest to rodzina, która wyemigrowała w całości do Holandii. Otrzymane wyniki zaprezentowano w zestawieniach tabelarycznych oraz na wykresach. Obliczeń dokonano za pomocą pakietu statystycznego SPSS.

Spójność jest tą cechą funkcjonowania systemu rodzinnego, która odnosi się do więzi emocjonalnej łączącej poszczególnych członków rodziny, a także indywidualnego poczucia niezależności od własnej rodziny. Ponadto charakteryzują ją takie zmienne, jak: granice między jednostkami i systemami, działające koalicje, czas i przestrzeń życiowa, kontakty towarzyskie oraz sposoby podejmowania decyzji. Poprzez więź emocjonalną określa się całokształt specyficznych zachowań i związanych z nimi procesów psychicznych, które tworzą i podtrzymują

dwustronną relację międzyludzką, czyniąc ją osobistą i względnie trwałą (Greszty, 2000, s. 60). Na tworzenie się więzi emocjonalnej między członkami rodziny wskazują następujące zachowania: wzajemna wymiana myśli i informacji, dawanie i przyjmowanie emocjonalnego oparcia, wzajemne udzielanie sobie pomocy, a także werbalne i niewerbalne wyrażanie uczuć. Podkreślić należy, iż więź emocjonalna może mieć zarówno wymiar obiektywny, jak i subiektywny. Dla dziecka ważniejszy jest subiektywny wymiar więzi z rodzicami, czyli to, jak ową więź dziecko przeżywa i odczuwa (Gajewska, 2006, s. 74).

Dzieci żyjące w rodzinach emigracyjnych mogą spotykać się z licznymi sytuacjami mającymi wpływ na więź emocjonalną z rodzicami. Czasowa nieobecność jednego z rodziców lub ich obojga, pobyt z rodziną na emigracji, adaptacja do odmiennych warunków życia, funkcjonowanie w nowym środowisku to niektóre z licznych czynników mogących oddziaływać na spostrzeganie przez dziecko więzi emocjonalnej w rodzinie.

W skali „spójność” (w inwentarzu „Profil rodziny”) badane dzieci miały możliwość określić podstawowe przejawy życia rodzinnego, które umożliwiają członkom rodziny przeżywanie poczucia bliskości emocjonalnej, sprzyjają łatwości kontaktowania się i uzewnętrzniania swoich myśli oraz emocji, a także posiadania przez rodzinę zwartego systemu wartości i przekonań. Badane dzieci mogły uzyskać w omawianej skali od 0 do 40 punktów. Im wyższy wynik uzyskany przez badanego w omawianej skali, tym silniejsze poczucie bliskości z rodziną.

Analiza rezultatów badań wskazuje, iż w percepcji dziecka rodziny emigracyjne prezentują przeciętny poziom spójności. W tabeli 15 zaprezentowano statystyki opisowe dla wymienionej zmiennej.

Tabela 15. Statystyki opisowe dla wyników w skali „spójność”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					Dolna granica	Górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	24,3	8,4	22,4	26,3
	Emigruje ojciec	73	25,4	8,9	23,4	27,4
	Emigrują rodzice	55	24,1	9,0	21,8	26,5
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	19,0	10,7	17,1	20,9
OGÓŁEM		320	22,5	9,9	21,5	23,6

Źródło: obliczenia własne.

Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej matki, ojca lub obojga rodziców określają spójność rodziny w kategoriach umiarkowanych wartości. W percepcji dzieci z rodzin, które w całości wyemigrowały do Holandii, spójność rodziny mieści się w granicach wartości przeciętnych, ale jest najniższa wśród wszystkich badanych typów rodzin.

Przy pomocy jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA zbadano różnice w średnim poziomie spójności między badanymi typami rodzin. Analiza wykazała istotne statystycznie różnice między rodzinami ($F = 9,13$; $p < 0,001$). W następnej kolejności, przy pomocy jednego z testów post hoc tj. testu Scheffégo, zbadano istotność różnic średnich dla skali „spójność” między poszczególnymi typami rodzin.

Tabela 16. Istotność różnic w spójności badanych rodzin (wyniki testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,9268	0,9995	0,0031
	Emigruje ojciec	0,9268	-	0,9035	0,0002
	Emigrują rodzice	0,9995	0,9035	-	0,0128
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,0031	0,0002	0,0128	-

Źródło: obliczenia własne.

Zaprezentowane w tabeli 16 rezultaty analizy pozwalają stwierdzić, że w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii, są istotnie niższe wartości średnich dla skali „spójność” w porównaniu z pozostałymi typami rodzin. Taka sytuacja może wynikać z kilku czynników, które zostaną omówione w dalszej części pracy.

W tabeli 17 przedstawiono rozkład wyników dotyczących poziomu spójności ze względu na typ rodziny emigracyjnej.

Całą zbiorowość badanych charakteryzuje przeciętny poziom spójności, najczęściej obserwowany w rodzinach, w których emigruje matka lub rodzice. Natomiast w rodzinach, które zdecydowały się w całości wyemigrować poza granice kraju można zauważyć niski poziom spójności. Do niskiego poziomu spójności klasyfikuje się aż 38,3 proc. rodzin emigrujących w całości w porównaniu z 13–16-procentowym udziałem w przypadku pozostałych wyróżnionych typów rodzin emigracyjnych. Rodziny o niskim poziomie spójności najczęściej są przykładem systemów luźnych lub odseparowanych, które charakteryzuje brak więzi emocjonalnej między członkami rodziny. Wysoki poziom spójności stwierdzono u 22,2 proc. badanych rodzin, w tym najwyższy obserwuje

się w rodzinach, w których emigruje ojciec (28,8 proc.). W rodzinach tych najczęściej matka sprawuje opiekę nad dziećmi. Więż emocjonalna łącząca członków tej rodziny jest bardzo silna. Oznacza to, że matka próbuje rekompensować dziecku brak ojca poprzez wzmocnienie emocjonalnej więzi z nim. W takich rodzinach dzieci są w stanie sprostać problemom wynikającym z nieobecności ojca.

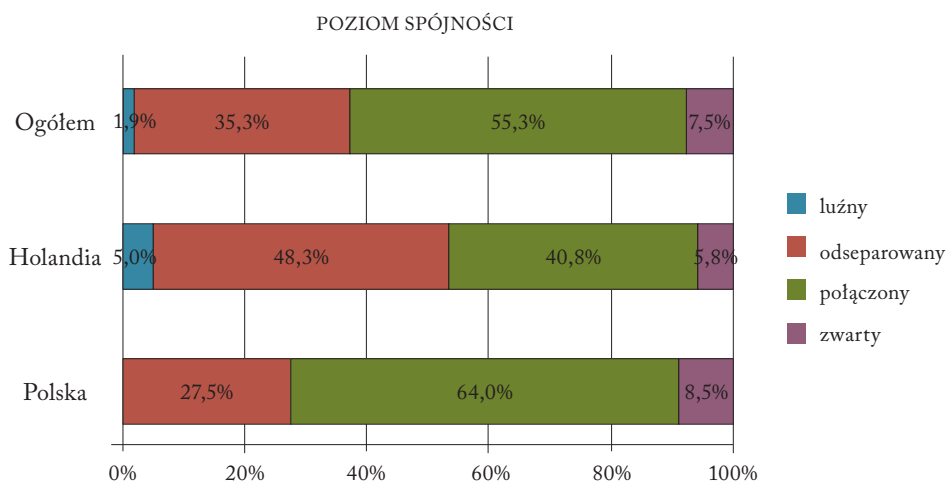
Tabela 17. Poziom spójności w badanych typach rodzin emigracyjnych

Spójność rodziny		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	niski	N	9	10	9	46	74
		%	12,5%	13,7%	16,4%	38,3%	23,1%
	przeciętny	N	47	42	33	53	175
		%	65,3%	57,5%	60,0%	44,2%	54,7%
	wysoki	N	16	21	13	21	71
		%	22,2%	28,8%	23,6%	17,5%	22,2%
OGÓŁEM		N	72	73	55	120	320
		%	100%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

Poziom nasilenia spójności odnosi się również do czterech rodzajów systemów rodzinnych (wg Olsona): systemu luźnego, odseparowanego, połączonego oraz zwartego, za pomocą których można określić, czy dana rodzina jest rodziną prawidłowo funkcjonującą lub wykazującą

pewne dysfunkcje. Rycina 5 prezentuje procentowy rozkład dla danych rodzajów systemów rodzinnych.

Ryc. 5. Rodzaje systemów rodzinnych usytuowanych w skali „spójność”

W próbie polskiej dzieci najczęściej spostrzegają swoją rodzinę jako system połączony, który charakteryzuje się umiarkowaną bądź silną więzią emocjonalną. Jego granice zewnętrzne pozostają częściowo otwarte, natomiast wewnętrzne stają się w pełni otwarte. W takim typie rodziny ważny jest czas wspólnie ze sobą spędzony, a czas spędzany indywidualnie jest dozwolony tylko z ważnych powodów. Są utrzymywane regularne kontakty z przyjaciółmi rodziny, liczba przyjaciół indywidualnych jest niewielka. Rodzina jest włączona w indywidualne zainteresowania i podejmowane decyzje dotyczące jej spraw.

Natomiast w próbie holenderskiej badane dzieci najczęściej rodzinę określały jako system odseparowany, czyli taki, w którym więź emocjonalna między członkami jest osłabiona. Granice zewnętrzne i wewnętrzne systemu rodzinnego są częściowo otwarte. Dla członków rodziny jednakowo ważny staje się czas wspólnie spędzony, jak również czas przebywania w samotności. Większość decyzji w rodzinie

podejmowana jest indywidualnie, sporadycznie zdarza się podejmować je wspólnie.

Warto zauważyć, iż zarówno w próbie polskiej, jak i holenderskiej rodziny najczęściej są systemami zrównoważonymi, prawidłowo funkcjonującymi. Spostrzegany przez dziecko poziom spójności rodziny osiąga średnie nasilenie.

Każdy system rodzinny jest odpowiedzialny za jakość oraz poziom więzi emocjonalnej między członkami rodziny. Dbałość o spójność rodziny wymaga od jej członków także przyjęcia odpowiednich strategii oraz umiejętności niezbędnych do rozwiązania pojawiających się trudności. Nie tylko rodzice wpływają na dzieci, ale i dzieci wpływają na rodziców. Ponadto takie czynniki jak wiek dziecka, okres emigracji czy określony typ rodziny emigracyjnej mogą kształtować poziom spójności rodziny.

Rezultaty badań w całej zbiorowości nie ujawniają istotnej korelacji między wiekiem dziecka a poziomem spostrzeganej spójności rodziny (współczynnik korelacji rang Spearmana = -0,054, $p = 0,337$). Natomiast po uwzględnieniu (dodatkowo) rodzaju rodziny emigracyjnej (w zależności od osoby/osób emigrujących), okazuje się, iż istotną statystycznie korelację obserwujemy w rodzinach, w których emigrują rodzice (współczynnik korelacji rang Spearmana = -0,390, $p = 0,003$) i w tych, które w całości wyemigrowały do Holandii (współczynnik korelacji rang Spearmana = 0,459; $p < 0,001$). Jednak charakter zależności jest inny. Im starsze jest dziecko pozostawione w Polsce przez oboje rodziców, tym niższy poziom spójności. Natomiast wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywających na emigracji wspólnie z rodziną wzrasta w ich ocenie poziom spójności rodziny.

Tabela 18. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem spójności w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		rho	p	Tau	P	r	p
POLSKA	Emigruje matka	-0,135	0,257	-0,094	0,293	-0,133	0,265
	Emigruje ojciec	0,076	0,525	0,058	0,509	0,070	0,557
	Emigrują rodzice	-0,390	0,003	-0,263	0,010	-0,382	0,004
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,459	< 0,001	0,350	< 0,001	0,452	< 0,001
OGÓŁEM		-0,054	0,337	-0,034	0,412	-0,080	0,151

Źródło: obliczenia własne.

Innym czynnikiem mogącym mieć wpływ na kształtowanie się spójności rodziny jest czas emigracji zarobkowej rodzica/rodziców. W niniejszych badaniach przyjęto cztery okresy emigracji, które mogły różnicować funkcjonowanie rodziny w zakresie spójności, tj. od jednego do sześciu miesięcy, od sześciu miesięcy do roku, od roku do trzech lat oraz stały pobyt.

Rezultaty jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA wskazują na brak istotnych statystycznie różnic w poziomie spójności między rodzinami różniącymi się jedynie czasem pobytu za granicą ($F = 1,45$; $p = 0,23$), pomijając przy tym całkowicie podział na cztery wyróżnione typy rodzin emigracyjnych (jw.). Natomiast na podstawie rezultatów badań uwzględniających również typ rodziny (kto wyjechał zarobkowo) można zauważyć, że wartość średnich dla poziomu spójności okazała się najwyższa w rodzinach, w których matka zdecydowała się

na emigrację. Uwzględniając dodatkowo podział ze względu na czas emigracji w każdym typie rodziny, okazuje się, że najwyższa średnia dotyczy rodzin, w których emigruje ojciec, co nie oznacza, że po rozłącze musi tak zostać. Mamy tylko trzy rodziny z matką emigrującą na stałe i średnia w nich jest wysoka. Pozostałe rodziny z matką emigrującą mają dużo niższą średnią i w efekcie średnia jest niższa niż u rodzin z emigrującym ojcem, najniższa natomiast dla rodzin przebywających w Holandii przez okres od miesiąca do sześciu miesięcy. Taką sytuację jednak obserwuje się w niewielkiej liczbie badanych rodzin. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 19.

Tabela 19. Różnice w poziomie spójności pomiędzy rodzajami rodzin migracyjnych z uwzględnieniem okresu pobytu osoby wyjeżdżającej za granicę

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu rodzica/rodziców za granicą	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	23,7	7,8	17,7	29,6
		6 miesięcy–1 rok	25	23,6	8,6	20,0	27,2
		1 rok–3 lata	35	24,2	8,4	22,2	26,1
		Stały pobyt	3	34,3	4,7	22,6	46,1
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	17,3	11,2	5,6	29,1
		6 miesięcy–1 rok	21	25,8	8,4	22,0	29,6
		1 rok–3 lata	43	26,1	8,7	24,2	28,1
		Stały pobyt	3	28,7	5,5	15,0	42,3

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu rodzica/rodziców za granicą	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granicą
POLSKA	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	24,1	9,9	17,5	30,7
		6 miesięcy–1 rok	14	27,3	8,7	22,2	32,3
		1 rok–3 lata	30	22,7	8,7	19,4	25,9
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	9,0	5,0	-3,4	21,4
		6 miesięcy–1 rok	9	16,3	12,4	6,8	25,9
		1 rok–3 lata	54	19,4	11,0	17,4	21,3
		Stały pobyt	54	19,6	10,1	17,7	21,6

Źródło: obliczenia własne.

Wartość wyniku dla poziomu spójności w rodzinach, w których emigrują matki, wskazuje zatem, iż między członkami rodziny istnieje umiarkowana bądź silna więź emocjonalna. Opiekę nad pozostającymi dziećmi sprawuje ojciec lub inny zastępczy opiekun. Taki system rodzinny najczęściej ma częściowo otwarte zewnętrzne granice, a wewnętrzne zostają w pełni otwarte. W rodzinie pojawia się bardzo silna koalicja między małżonkami, pomimo iż są oni przestrzennie rozdzieleni. Wszyscy członkowie rodziny maksymalnie dużo czasu spędzają ze sobą, zanika ich przestrzeń prywatna, sporadycznie zdarzają się sytuacje, w których

członkowie rodzin przebywają w samotności. Większość decyzji życiowych zarówno w sprawach osobistych, jak i rodzinnych podejmowana jest wspólnie, do wyjątków należą decyzje indywidualne. Wspólnie realizowane są również indywidualne zainteresowania oraz rekreacja i wypoczynek. Rodziny emigrujących matek najczęściej są systemami połączonymi, które zalicza się do systemów pośrednich, czyli wskazujących na pojawienie się pierwszych przejawów dysfunkcjonalności.

W przypadku rodzin, które w całości wyemigrowały do Holandii, okazuje się, że początkowy okres emigracji od miesiąca do sześciu miesięcy niekorzystnie wpływa na spójność rodziny. Sytuacja ta najczęściej powiązana jest ze stresem akulturacyjnym, doświadczanym przez emigrantów zwłaszcza w początkowym etapie procesu emigracyjnego.

2. Poziom adaptacyjności badanych rodzin

Adaptacyjność rodziny to zdolność systemu rodzinnego do reagowania na stres rozwojowy (lub sytuacyjny) przez zmianę struktury władzy, wymianę ról oraz modyfikacje zasad rodzinnych. W prawidłowo funkcjonującej rodzinie istotne jest zachowywanie równowagi pomiędzy zdolnością do wprowadzania zmian, a utrzymaniem stanu dotychczasowego. Adaptacyjność rodziny charakteryzują także takie zmienne, jak: sposób wyrażania opinii, stosowana kontrola, panująca w rodzinie dyscyplina, podejmowane działania negocjacyjne, pełnione przez członków rodziny role, zasady życia rodzinnego oraz specyfika sprzężenia zwrotnego (Gaś, 2004, s. 223).

Rezultaty analiz badawczych wskazują, iż średnia wartość wyników w skali „adaptacyjność” wynosi 22,5 punktu na 34 punkty możliwe do uzyskania. Oznacza to, iż w percepcji dziecka rodzina emigracyjna spostrzegana jest jako system charakteryzujący się przeciętnymi zdolnościami w zakresie wprowadzania zmian. Tabela 20 przedstawia

szczegółowe dane dotyczące spostrzeganego przez badane dzieci poziomu adaptacyjności poszczególnych rodzin.

Tabela 20. Statystyki opisowe dla skali „adaptacyjność”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	25,4	7,4	23,7	27,1
	Emigruje ojciec	73	24,8	7,9	23,0	26,6
	Emigrują rodzice	55	24,0	9,8	21,5	26,6
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	18,7	9,9	16,9	20,5
OGÓŁEM		320	22,5	9,4	21,5	23,5

Źródło: obliczenia własne.

Umiejętność dokonywania przez rodzinę zmian w strukturze władzy, wymiany ról, modyfikacji zasad rodzinnych wyżej jest oceniana przez dzieci pozostające w Polsce w porównaniu z dziećmi przebywającymi w Holandii. Rodziny emigrujące w całości wykazują trudności w omawianym zakresie.

Rezultaty analizy wariancji ANOVA wskazują statystyczną istotność różnic między średnimi poziomami adaptacyjności w czterech typach rodzin emigracyjnych ($F = 11,8$; $p < 0,001$). Wykorzystując test post hoc Scheffégo, przeprowadzono dokładniejsze badanie różnic pomiędzy średnimi w poszczególnych grupach. Tabela 21 prezentuje wartości p testów porównujących pary średnich.

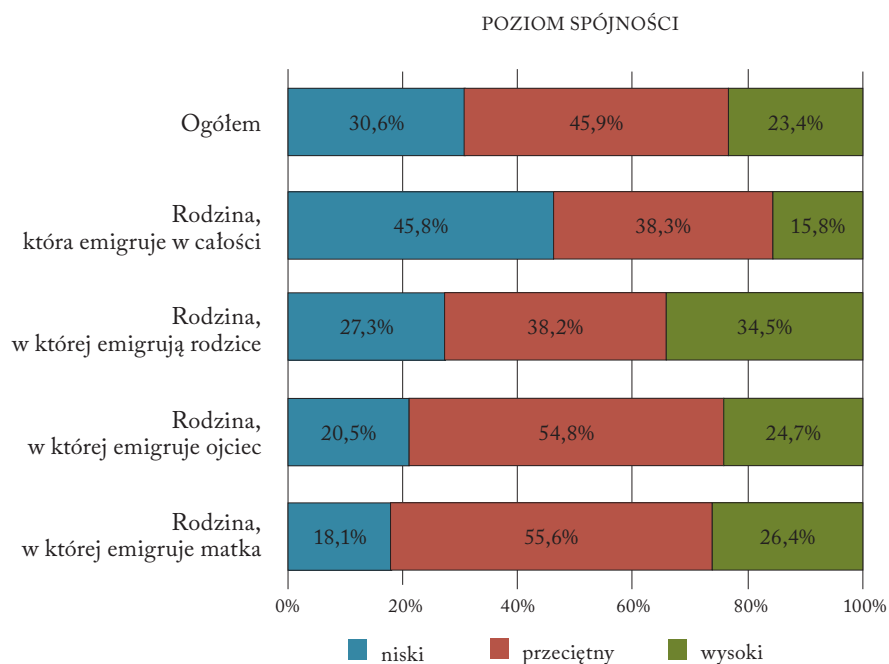
Tabela 21. Istotność różnic średnich w skali „adaptacyjność” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,9815	0,8667	0,00002
	Emigruje ojciec	0,9815	-	0,9747	0,0002
	Emigrują oboje rodzice	0,8667	0,9747	-	0,0045
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,00002	0,0002	0,0045	-

Źródło: obliczenia własne.

Istotnie statystycznie różnice w adaptacyjności obserwuje się pomiędzy rodzinami emigrującymi w całości do Holandii a pozostałymi rodzajami rodzin. Oznacza to, że poziom adaptacyjności w rodzinach w próbie holenderskiej jest istotnie niższy niż w trzech pozostałych typach rodzin, w których dzieci pozostają w Polsce. Badania zatem dowodzą, iż rodziny, w których dzieci pozostają w Polsce, stanowią w zakresie poziomu adaptacyjności względnie jednorodną grupę, odmienną w porównaniu z rodzinami, które przebywają w Holandii.

Niemniej jednak w całej zbiorowości przeważają rodziny, które charakteryzują się przeciętnym poziomem adaptacyjności (45,9 proc.). Największy udział rodzin z umiarkowanym poziomem adaptacyjności jest wśród rodzin, w których decyzję o emigracji podejmuje tylko jeden z rodziców, matka (55,6 proc.) lub ojciec (54,8 proc.), a dziecko pozostaje w Polsce, pod opieką drugiego z rodziców lub innego opiekuna. Natomiast rodziny, w których emigrują wszyscy członkowie, częściej niż w przypadku pozostałych rodzajów rodzin charakteryzuje niski poziom adaptacyjności (45,8 proc.). Szczegółowe dane prezentuje rycina 6.

Ryc. 6. Poziom adaptacyjności określonych typów rodzin emigracyjnych

Autorzy Modelu Cirumplex wymieniają cztery rodzaje systemów zróżnicowanych pod względem poziomu adaptacyjności: sztywne, ustrukturalizowane, elastyczne i chaotyczne. Każdy z nich charakteryzuje się odmienną specyfiką funkcjonowania. Podobnie jak w przypadku spójności również w odniesieniu do adaptacyjności zakłada się, iż centralne poziomy, tj. systemy ustrukturalizowane oraz elastyczne, sprzyjają lepszemu funkcjonowaniu rodziny emigrującej niż skrajne poziomy odpowiadające systemom sztywnym i chaotycznym typowym dla rodzin dysfunkcyjnych.

Tabela 22. Rodzaje systemów rodzinnych usytuowanych w skali „adaptacyjność”

Rodzaje systemu rodzinnego:	Poziom adaptacyjności (w stenach)	Procent wśród dzieci przebywających w Polsce		Procent wśród dzieci przebywających w Holandii		Procent ogółem	
Sztywny	1	0,0%	1,0%	0,8%	4,2%	0,3%	2,2%
	2	1,0%		3,3%		1,9%	
Ustrukturalizowany	3	4,5%	37,5%	15,8%	59,2%	8,8%	45,6%
	4	16,0%		25,8%		19,7%	
	5	17,0%		17,5%		17,2%	
Elastyczny	6	21,5%	38,5%	16,7%	25,8%	19,7%	33,8%
	7	12,0%		4,2%		9,1%	
	8	5,0%		5,0%		5,0%	
Chaotyczny	9	8,0%	23,0%	4,2%	10,8%	6,6%	18,4%
	10	15,0%		6,7%		11,9%	
OGÓŁEM		100%		100%		100%	

Źródło: obliczenia własne.

Wyniki badań zaprezentowane w tabeli 22 wskazują, iż w badanym wymiarze najwięcej badanych rodzin emigracyjnych (zarówno w próbie polskiej, jak i holenderskiej) usytuowanych jest w obszarze systemów ustrukturalizowanych (45,6 proc.) i elastycznych (33,8 proc.). Posiadają one właściwości bardziej korzystne dla rozwoju psychospołecznego dziecka. Systemy ustrukturalizowane osiągają umiarkowanie niski poziom adaptacyjności, charakteryzują się stanowczym sposobem wyrażania opinii oraz egalitarnym lub demokratycznym stylem kontrolowania. Władza w rodzinie dzielona jest między rodzicami. W sytuacjach stresowych, w obliczu zmian zachodzących w rodzinie członkowie rodziny chcą sprostać pojawiającym się wymaganiom. Podejmowane są wówczas negocjacje rodzinne, które mają prowadzić do konstruktywnego rozwiązywania problemów. Członkowie rodzin potrafią wymieniać się rolami

lub wspólnie je wypełniać. Zasady życia rodzinnego ulegają względnym zmianom. Nadal dominują zasady ukryte, występują jednak tendencje do ich ujawniania. W relacjach rodzinnych zauważa się sprzężenia zwrotne o charakterze negatywnym.

Podobne właściwości posiadają systemy elastyczne, prezentujące umiarkowanie wysoki poziom zdolności adaptacyjnych. Dla takich rodzin charakterystyczny jest egalitarny styl kontrolowania. Rodzina dobrze radzi sobie z rozwiązywaniem problemów, a jej członkowie potrafią się zastępować w pełnionych funkcjach. Pewnym ograniczeniem tego systemu jest zbyt mała liczba jawnych zasad obowiązujących członków rodziny, co prowadzi do tworzenia się dodatkowych norm postępowania, których przestrzeganie jest wymuszane siłą. W relacjach wewnątrzrodzinnych widoczne są sprzężenia zwrotne o charakterze pozytywnym (Gaś, 2004, s. 223). Wymienione systemy rodzinne są systemami prawidłowo funkcjonującymi.

Najniższy procent badanych rodzin emigracyjnych należy do systemów osiągających skrajne poziomy adaptacyjności. Są to systemy chaotyczne (18,4 proc.) i sztywne (2,2 proc.). Sztywne systemy charakteryzuje pasywny oraz agresywny styl wyrażania opinii, autorytatywna kontrola i kierowanie, osłabione umiejętności rozwiązywania problemów, stereotypowy sposób wypełniania ról rodzinnych oraz sztywność zasad. Rodziny przebywające w całości na emigracji (próba holenderska) częściej prezentują skrajne funkcjonowanie charakterystyczne dla systemów rodzinnych sztywnych (4,2 proc. w stosunku do 1 proc. w próbie polskiej).

Natomiast chaotyczne systemy rodzinne charakteryzują się pasywnymi i agresywnymi stylami wyrażania opinii oraz brakiem lub łagodną kontrolą. Między członkami rodziny toczą się nieustanne negocjacje, które nie sprzyjają rozwiązywaniu pojawiających się problemów. Role rodzinne oraz obowiązujące w rodzinie zasady ulegają ciągłym zmianom. Dużo zasad ma ukryty charakter, nieliczne są jawne. Rodzin

prezentujących systemy chaotyczne jest więcej w próbie polskiej (23 proc. w stosunku do 10,8 proc. w próbie holenderskiej).

Podobnie jak w przypadku spójności również w odniesieniu do adaptacyjności rodziny można zakładać, iż takie czynniki jak wiek dziecka, czas emigracji oraz typ rodziny (w zależności od tego, kto wyjeżdża) mogą wpływać na ocenę zdolności rodzin do dokonywania zmian.

Analizując całą zbiorowość rodzin emigracyjnych pod kątem wieku dziecka i poziomu adaptacyjności rodziny, możemy stwierdzić bardzo słabą, ale istotną statystycznie ujemną korelację między tymi zmiennymi.

Tabela 23. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem adaptacyjności w zależności od rodzaju rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		rho	P	Tau	P	r	p
POLSKA	Emigruje matka	-0,079	0,509	-0,060	0,508	-0,080	0,505
	Emigruje ojciec	-0,002	0,984	-0,003	0,977	-0,010	0,932
	Emigrują rodzice	-0,479	< 0,001	-0,377	< 0,001	-0,500	< 0,001
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,449	< 0,001	0,354	< 0,001	0,435	< 0,001
OGÓŁEM		-0,120	0,031	-0,088	0,034	-0,144	0,010

Źródło: obliczenia własne.

Rezultaty analizy ujawniają przy tym dużą różnicę w charakterze korelacji wieku dziecka i poziomu adaptacyjności rodziny między rodzinami, które emigrują w całości, i rodzinami, w których dziecko zostało w Polsce. W rodzinach emigrujących wraz z dzieckiem obserwujemy, że wraz ze wzrostem wieku dziecka rośnie poziom adaptacyjności

(istotna statystycznie umiarkowana dodatnia korelacja). Natomiast w rodzinach, w których dzieci pozostają w Polsce, zależność jest przeciwna, im starsze dziecko, tym niższy poziom adaptacyjności, przy czym tylko w rodzinach, w których oboje rodzice wyjechali w celach zarobkowych, współczynnik korelacji jest istotny statystycznie.

Za pomocą analizy wariancji ANOVA zbadano również występowanie różnic w średnim poziomie adaptacyjności rodzin w zależności od czasu spędzonego na emigracji ($F = 5,03$; $p = 0,002$) i stwierdzono, że różnice te są istotne statystycznie. Następnie zastosowano test Scheffégo, który wskazał, że rodziny przebywające za granicą od sześciu miesięcy do roku i rodziny emigrujące na stałe istotnie różnią się między sobą pod względem średniego poziomu adaptacyjności ($p = 0,002$). W rezultacie procedury pozwalającej na wyodrębnienie dwóch jednolitych – pod względem średniego poziomu adaptacyjności – grup w całej zbiorowości rysuje się podział, w którym jedną grupę stanowią rodziny, w których emigracja trwa rok, a drugą te, w których emigracja jest stała.

Tabela 24. Istotność różnic średnich w skali „adaptacyjność” między poszczególnymi typami rodzin z uwzględnieniem czasu emigracji (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	22,4	25,2	22,7	18,9
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,6004	0,9987	0,4224
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,6004	-	0,3241	0,0022
Od 1 roku do 3 lat	0,9987	0,3241	-	0,0598
Stały pobyt	0,4224	0,0022	0,0598	-

Źródło: obliczenia własne.

Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodziców w okresie jednego roku wyżej oceniają swoją rodzinę pod kątem zdolności

dokonywania zmian wewnątrz systemu, niż ma to miejsce w przypadku dzieci, których rodzice na stałe emigrują poza granice kraju.

Interesujące są również wyniki analizy uwzględniającej typ rodziny emigracyjnej oraz czas emigracji, jednak odnoszą się do niewielkiej liczby rodzin. Na ich podstawie można zauważyć, iż wśród rodzin emigracyjnych są takie, które osiągają bardzo wysokie i bardzo niskie wyniki w skali „adaptacyjność”. Można zatem założyć, iż skrajne poziomy adaptacyjności są charakterystyczne dla rodzin, które nie są w stanie samodzielnie rozwiązywać własnych problemów.

Tabela 25. Różnice w poziomach adaptacyjności pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem okresu pobytu za granicą osób emigrujących

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu rodzica/rodziców za granicą	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						Dolna granica	Górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	26,7	6,6	21,6	31,8
		6 miesięcy–1 rok	25	25,5	8,0	22,2	28,8
		1 rok–3 lata	35	24,4	7,1	22,4	26,3
		Stały pobyt	3	33,0	4,6	21,6	44,4
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	19,5	12,4	6,4	32,6
		6 miesięcy–1 rok	21	26,0	6,3	23,1	28,8
		1 rok–3 lata	43	24,9	7,8	23,0	26,9
		Stały pobyt	3	25,0	9,5	1,3	48,7
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	21,3	9,0	15,2	27,3
		6 miesięcy–1 rok	14	29,6	6,1	26,1	33,2
		1 rok–3 lata	30	22,4	10,6	18,5	26,4
		Stały pobyt	0	-	-	-	-

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu rodzica/rodziców za granicą	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						Dolna granica	Górna granica
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	19,7	5,0	7,2	32,2
		6 miesięcy–1 rok	9	15,8	10,4	7,8	23,7
		1 rok–3 lata	54	20,1	9,7	18,1	22,0
		Stały pobyt	54	17,8	10,3	15,9	19,7

Źródło: obliczenia własne.

Rodziny, w których matka wyjechała w celach zarobkowych na okres powyżej trzech lat, osiągają najwyższe wyniki w skali „adaptacyjność”. Średnia dla tych rodzin wynosi 33 punkty w porównaniu z 22 punktami osiąganymi średnio w całej próbie. W percepcji badanych dzieci takie rodziny są systemami chaotycznymi, posiadającym dość ograniczone umiejętności w zakresie rozwiązywania problemów. Pozostający z dziećmi rodzic często zmienia reguły i zasady postępowania, na jakich dotychczas opierali się członkowie rodziny. Role rodzinne ulegają diametralnym zmianom. Ojcowie lub inni opiekunowie muszą przejąć szereg obowiązków i zadań emigrującej matki. W takiej sytuacji mogą wystąpić liczne problemy w organizacji życia rodzinnego oraz realizowaniu funkcji rodziny.

Natomiast w ocenie dzieci adaptacyjność na poziomie od umiarkowanego do niskiego najczęściej dotyczy rodzin w całości przebywających w Holandii, a okres pozostawania na emigracji najczęściej wynosi od sześciu miesięcy do roku. Rodzina taka najczęściej jest systemem ustrukturalizowanym, charakteryzującym się stanowczym sposobem wyrażania opinii oraz istnieniem stałego przywódcy i demokratycznym sposobem kontrolowania. Członkowie rodziny są w stanie rozwiązać pojawiające się problemy. Role rodzinne są sporadycznie dzielone lub

zmieniane. Zasady rodzinne są względnie stałe, jednak w sprzężeniach zwrotnych przejawiają pętle negatywne. Na podstawie wyników badań można wnioskować, że w percepcji dziecka rodzina przebywająca na emigracji doświadcza stresu sytuacyjnego, który powoduje, iż nieco osłabiają się zdolności rodziny do reagowania na zmiany.

3. Poziom wzajemnego zrozumienia i komunikacji w badanych rodzinach

Dodatkowym wymiarem funkcjonowania rodzin, obok spójności i adaptacyjności, jest komunikacja rodzinna, która pełni ważną rolę regulacyjną. Funkcjonalny system rodzinny musi opierać się na właściwych relacjach panujących między członkami rodziny. Pozytywnym relacjom w rodzinie sprzyja swoista empatia rodzinna. Prawidłowo funkcjonująca rodzina jest w stanie zrozumieć motywy postępowania swoich członków oraz w sposób otwarty przyjmować ich komunikaty.

W inwentarzu „Profil rodziny” Zbigniewa Gasia skala „wzajemne zrozumienie” dotyczy tych elementów funkcjonowania rodziny, które wskazują na istnienie swoistej empatii rodzinnej, wzajemnego rozumienia motywów i postępowania poszczególnych członków rodziny, otwartości na cudze komunikaty czy adekwatności wzajemnej percepcji (Gaś, 2004, s. 235).

Badane dzieci oceniają rodzinę pod względem wzajemnego zrozumienia na poziomie średnim (18,8 punktów na 28 możliwych punktów) przy odchyleniu standardowym wynoszącym 6,1 punktów, co świadczy o niskim wyniku w omawianej skali „wzajemne zrozumienie”. Podobnie jak w przypadku skali „spójność” i „adaptacyjność”, także w skali „wzajemne zrozumienie” rodziny, które w całości wyemigrowały do Holandii, uzyskały niższy wynik w porównaniu do rodzin, w których dziecko pozostało w Polsce. Szczegółowe dane przedstawia tabela 26.

Tabela 26. Statystyki opisowe dla skali „wzajemne zrozumienie”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					Dolna granica	Górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	20,6	4,2	19,6	21,6
	Emigruje ojciec	73	20,0	5,9	18,6	21,3
	Emigrują rodzice	55	20,2	5,6	18,7	21,7
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	16,3	6,6	15,1	17,5
OGÓŁEM		320	18,8	6,1	21,5	19,4

Źródło: obliczenia własne.

Rezultaty analizy wariancji ANOVA potwierdzają obserwacje dotyczące występowania różnic między średnimi wynikami w skali „wzajemne zrozumienie” w zależności od typu rodziny emigracyjnej ($F = 11,7$; $p < 0,001$). Na podstawie testu Scheffégo można stwierdzić, że rodziny emigrujące w całości istotnie statystycznie różnią się od pozostałych typów rodziny pod względem stopnia wzajemnego zrozumienia. Podział całej zbiorowości na dwie grupy, z których jedną tworzą te rodziny, w których dziecko pozostaje w Polsce, a drugą rodziny, w których dziecko przebywa w Holandii, najlepiej różnicuje badaną zbiorowość pod względem średnich wartości w skali „wzajemne zrozumienie” i wskazuje na istnienie swoistej empatii rodzinnej, wzajemnego rozumienia motywów oraz postępowania poszczególnych członków rodziny.

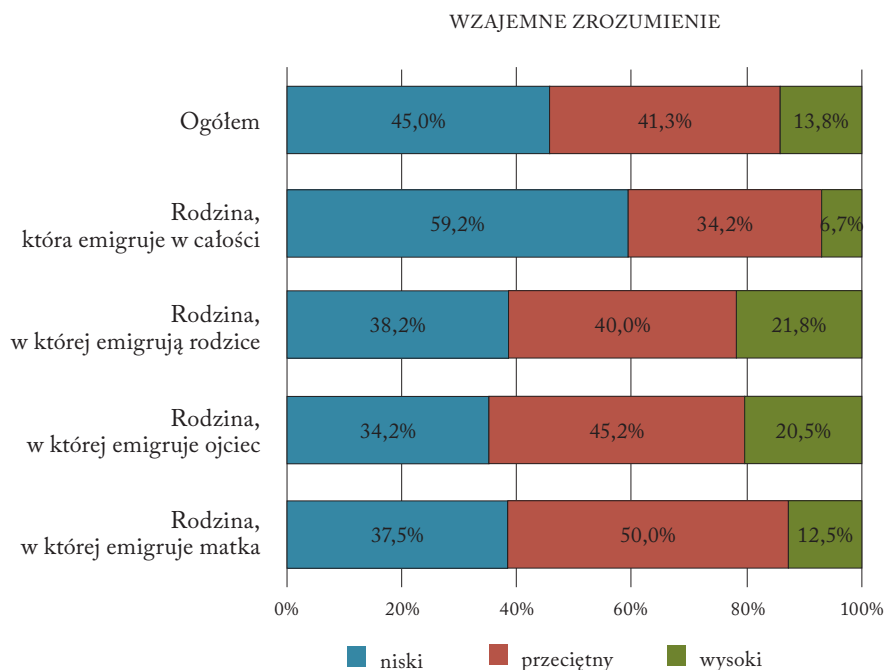
Tabela 27. Istotność różnic średnich w skali „wzajemne zrozumienie” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,9407	0,9855	0,00003
	Emigruje ojciec	0,9407	-	0,9979	0,0005
	Emigrują oboje rodzice	0,9855	0,9979	-	0,0009
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,00003	0,0005	0,0009	-

Źródło: obliczenia własne.

Efektywne komunikowanie pozwala na utrzymanie systemów rodzinnych na zrównoważonym poziomie w zakresie spójności i adaptacyjności. Tego rodzaju komunikacja wymaga od członków rodziny wyrażania i przesyłania względnie zrozumiałych, spójnych komunikatów oraz pozytywnego nastawienia komunikujących się ze sobą osób. Natomiast wysyłanie komunikatów niespójnych, sprzecznych wewnętrznie, brak empatii oraz umiejętności podtrzymywania komunikacji utrudnia rodzinie utrzymanie się na zrównoważonych poziomach spójności i adaptacyjności.

Skala „wzajemne zrozumienie” posłużyła do określenia poziomu komunikacji we wszystkich typach rodzin emigracyjnych. Wyniki w skali pozwalają ustalić, czy poziom komunikacji jest niski, przeciętny czy wysoki. Szczegółowe dane prezentuje rycina 7.

Ryc. 7. Poziom wzajemnego zrozumienia wg typu rodziny emigracyjnej

Rezultaty analizy wskazują, że bardzo mało jest rodzin, które badane dzieci oceniły wysoko w skali „wzajemne zrozumienie” (14 proc.). W całej badanej próbie przeważają rodziny o niskim poziomie wzajemnego zrozumienia (45 proc. całej zbiorowości). Na taki wynik mają wpływ przede wszystkim rodziny emigrujące w całości, wśród których procentowy udział rodzin o niskim poziomie wzajemnego zrozumienia wynosi prawie 60 proc.

Badania zatem pokazują, iż rodziny przebywające w Holandii przejawiają szereg trudności w zakresie wzajemnego zrozumienia. Sytuacja taka może wynikać z kilku czynników. Jak zaobserwowano we wcześniejszych analizach, rodziny te osiągają również poziom od umiarkowanego do niskiego w zakresie spójności i adaptacyjności, co z kolei przekłada się na określony wzorzec komunikacji. Zgodnie z systemowym modelem rodziny Davida H. Olsona można odnieść sposób komunikowania się

w rodzinie emigrującej w całości do „struktury sztywnej” lub „emocjonalnego oddzielenia”. W przypadku komunikacji odpowiadającej „strukturze sztywnej” rodzina rzadko prowadzi negocjacje, obowiązują sztywne wzorce porozumiewania się, zauważa się tendencje członków rodziny do zdobywania przewagi nad innymi, a porozumiewanie nosi znamiona przesadnej odpowiedzialności i nadmiernej zależności. Z kolei „emocjonalne oddzielenie” powoduje, iż członkowie wymienionej rodziny zachowują między sobą znaczny dystans emocjonalny, jednocześnie tworząc sztuczne bariery między osobami w zakresie posiadanych celów i potrzeb. W rodzinie ma miejsce odtrącanie i oskarżanie innych, silna również jest relatywność emocjonalna objawiająca się lękiem, złością czy poczuciem winy.

Problemy w zakresie wzajemnego zrozumienia między członkami rodziny widoczne są również w rodzinach, w których emigrują oboje rodzice, oraz w rodzinach, w których emigruje matka. Przestrzenna nieobecność rodziców powoduje, iż żywe interakcje w rodzinie zastępowane są poprzez wykorzystanie środków masowego przekazu np. Internetu czy telefonu komórkowego. Nie jest możliwy bezpośredni kontakt między członkami interakcji. Dlatego też w przekazie określonych komunikatów mogą pojawiać się nieścisłości, zafałszowania i blokady utrudniające efektywną komunikację między dzieckiem a rodzicami.

W całej zbiorowości obserwujemy również bardzo słabą korelację między wiekiem dziecka a poziomem komunikacji. Przy poziomie istotności większym od 0,05 jedynie współczynnik korelacji liniowej R-Pearsona można uznać za istotnie różny od zera. Wskazuje on, że tylko 1,4 proc. zmienności jednej cechy może być wyjaśnione zmiennością drugiej cechy, a zależność ta jest odwrotnie proporcjonalna.

Bardzo słabą ujemną korelację między wiekiem dziecka a poziomem wzajemnego zrozumienia obserwujemy w rodzinach, w których emigruje tylko jeden rodzic. Nie można jej uznać za istotną. Natomiast w sytuacji, kiedy emigrują oboje rodzice, a dziecko zostaje w Polsce, związek wieku dziecka i poziomu wzajemnego zrozumienia okazał

się istotny. Im starsze dziecko, tym niżej ocenia poziom komunikacji w swojej rodzinie.

Charakter zależności między wiekiem dziecka, a wzajemnym zrozumieniem w rodzinie jest natomiast inny w tych rodzinach, w których dziecko emigruje wspólnie z rodzicami. Współczynniki korelacji przyjmują umiarkowane istotne statystycznie dodatnie wartości, co oznacza, że wraz z wiekiem dziecka w jego ocenie rośnie także poziom wzajemnego zrozumienia w rodzinie. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 28.

Tabela 28. Współczynniki korelacji między wiekiem dziecka a poziomem wzajemnego zrozumienia w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>rho</i>	<i>P</i>	<i>Tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
POLSKA	Emigruje matka	-0,185	0,120	-0,140	0,123	-0,185	0,120
	Emigruje ojciec	-0,076	0,524	-0,053	0,549	-0,109	0,358
	Emigrują rodzice	-0,358	0,007	-0,257	0,012	-0,344	0,010
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,496	< 0,001	0,375	< 0,001	0,481	< 0,001
OGÓŁEM		-0,109	0,052	-0,078	0,060	-0,127	0,023

Źródło: obliczenia własne.

Badane rodziny istotnie statystycznie różnią się również pod względem wzajemnego zrozumienia w zależności od tego, jak długo pozostają na emigracji ($F = 8,01$; $p < 0,001$). Test Scheffégo wskazuje istotność różnic między rodziną, której członkowie emigrują za granicę na stałe, i rodziną, w której emigracja trwa od sześciu miesięcy do trzech lat. Różnice zaprezentowano w tabeli 29.

Tabela 29. Czas emigracji a poziom wzajemnego zrozumienia w rodzinie (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	18,5	20	19,5	15,5
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,7405	0,8787	0,1616
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,7405	-	0,9553	0,0004
Od 1 roku do 3 lat	0,8787	0,9553	-	0,0002
Stały pobyt	0,1616	0,0004	0,0002	-

Źródło: obliczenia własne.

Członkowie rodzin, którzy przebywają poza granicami kraju od sześciu miesięcy do trzech lat, w ocenie badanych dzieci zdecydowanie lepiej rozumieją motyw swojego postępowania i są otwarci na cudze komunikaty, niż ci, którzy emigrują na stałe. Na wynik ten ma wpływ przede wszystkim grupa rodzin, które przebywają w Holandii na stałe.

W związku z potrzebą zdobycia dodatkowych informacji dotyczących ważnego dla funkcjonowania całej rodziny procesu komunikacji badanych dzieci z osobami znaczącymi w systemie rodzinnym, czyli z ojcem i matką, w badaniach zastosowano „Skalę komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi”, która umożliwia dokonanie pomiaru otwartości i trudności komunikacyjnych.

Badane dzieci w różnorodny sposób oceniają otwartość i trudności komunikacyjne w odniesieniu do interakcji z ojcem i matką. W tabeli 30 zaprezentowano podstawowe statystyki opisowe dla następujących zmiennych: otwartość – matka, otwartość – ojciec, trudności – matka, trudności – ojciec.

Tabela 30. Statystyki opisowe dla otwartości i trudności w komunikacji dziecka z matką i ojcem z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Cecha	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
Otwartość – matka	Emigruje matka	72	37,2	8,7	35,2	39,2
	Emigruje ojciec	72	38,3	8,0	36,4	40,1
	Emigrują rodzice	55	36,4	10,5	33,6	39,2
	Emigruje cała rodzina do Holandii	120	37,2	8,2	35,7	38,6
OGÓŁEM		319	37,3	8,7	36,3	38,2
Otwartość – ojciec	Emigruje matka	69	35,8	7,9	34,0	37,7
	Emigruje ojciec	70	37,4	8,6	35,4	39,4
	Emigrują rodzice	53	36,7	9,0	34,3	39,1
	Emigruje cała rodzina do Holandii	114	35,0	10,6	33,0	36,9
OGÓŁEM		306	36,0	9,3	35,0	37,1
Trudności – matka	Emigruje matka	72	25,2	7,1	23,5	26,8
	Emigruje ojciec	72	25,6	7,1	23,9	27,2
	Emigrują rodzice	55	26,7	8,8	24,4	29,0
	Emigruje cała rodzina do Holandii	120	27,8	8,6	26,3	29,3
OGÓŁEM		319	26,5	8,0	25,6	27,4
Trudności – ojciec	Emigruje matka	69	26,5	7,5	24,7	28,2
	Emigruje ojciec	70	26,4	6,8	24,8	27,9
	Emigrują rodzice	53	26,4	7,9	24,3	28,5
	Emigruje cała rodzina do Holandii	114	28,7	7,8	27,3	30,1
OGÓŁEM		306	27,3	7,6	26,4	28,1

Źródło: obliczenia własne.

* Niektórzy z respondentów pochodzili z rodzin niepełnych i identyfikowali omawiane cechy wyłącznie z rodzicem, z którym mieszkali.

Na podstawie tych danych można zaobserwować, iż w zakresie otwartości w komunikacji dziecka zarówno z matką, jak i z ojcem wyniki osiągają umiarkowane wartości. Natomiast niższe wartości (im niższy wynik w tej skali, tym mniejsze trudności) zauważa się w odniesieniu do trudności komunikacyjnych. Zatem w percepcji badanych dzieci komunikacja z ojcem i matką najczęściej nie przybiera znamion zaburzeń. Przekazywane komunikaty charakteryzuje względna otwartość.

Analiza wariancji ANOVA nie wykazała istotnych statystycznie różnic w średnich dla poziomu otwartości czy trudności w komunikacji dzieci i rodziców wśród określonych typów rodzin emigracyjnych. Tabele 31, 32, 33, 34 prezentują szczegółowe dane.

Tabela 31. Poziom otwartości w komunikacji dzieci z matką z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Otwartość w komunikacji z matką		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	Niski	N	3	0	6	3	12
		%	4,17%	0,00%	10,91%	2,50%	3,76%
	Przeciętny	N	35	39	28	75	177
		%	48,61%	54,17%	50,91%	62,50%	55,49%
	Wysoki	N	34	33	21	42	130
		%	47,22%	45,83%	38,18%	35,00%	40,75%
OGÓŁEM		N	1	72	55	120	319
		%	100%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

* Niektórzy z respondentów pochodzili z rodzin niepełnych i identyfikowali omawiane cechy wyłącznie z rodzicem, z którym mieszkali.

W całej zbiorowości badanych dominuje przeciętny poziom w zakresie otwartości w komunikacji dzieci i matek. Jednocześnie z analizy materiału empirycznego wynika, iż znaczna część badanych, pochodzących z rodzin emigrujących matek (47,22 proc.) oraz ojców (45,83 proc.), określa otwartość w kontakcie z matką na poziomie wysokim. Natomiast relatywnie mniejszy poziom otwartości w komunikacji dziecka z matką występuje w rodzinach, w których emigrują jednocześnie oboje rodzice, a dziecko pozostaje w Polsce z zastępczymi opiekunami.

Rezultaty analizy wskazują, że dominuje także przeciętny poziom trudności w komunikacji dzieci z matką w całej badanej zbiorowości. Bliższe dane przedstawia tabela 32.

Tabela 32. Poziom trudności w komunikacji dzieci z matkami z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Trudności w komunikacji z matką		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	Niski	N	19	17	12	26	74
		%	26,39%	23,61%	21,82%	21,67%	23,20%
	Przeciętny	N	50	55	39	85	229
		%	69,44%	76,39%	70,91%	70,83%	71,79%
	Wysoki	N	3	0	4	9	16
		%	4,17%	0,00%	7,27%	7,50%	5,02%
OGÓŁEM		N	72	72	55	120	319
		%	%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

* Niektórzy z respondentów pochodzili z rodzin niepełnych i identyfikowali omawiane cechy wyłącznie z rodzicem, z którym mieszkali.

Warto zauważyć, iż około 23 proc. dzieci z wszystkich typów rodzin emigracyjnych nisko ocenia trudności w komunikacji z matką: największy udział wśród dzieci pochodzących z rodzin emigracyjnych matek (26,39 proc.), nieco niższy w próbie holenderskiej (21,67 proc.).

Obserwuje się z kolei niewielki procent respondentów wskazujących na wysoki poziom trudności w komunikacji z matką, szczególnie w rodzinach obojga emigrujących rodziców oraz w rodzinach przebywających w Holandii. Dla efektywnej komunikacji ważne bowiem jest, aby poziom trudności osiągał niższe wartości, odwrotnie niż w przypadku otwartości w komunikacji.

Jeśli chodzi o poziom otwartości w komunikacji dziecka z ojcem, można zauważyć, iż badaną zbiorowość charakteryzuje przeciętny poziom. Bliższe dane prezentuje tabela 33.

Tabela 33. Poziom otwartości w komunikacji dzieci z ojcami z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Otwartość w komunikacji z ojcem		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	Niski	N	2	1	2	11	16
		%	2,90%	1,43%	3,77%	9,65%	5,23%
	Przeciętny	N	45	38	31	58	172
		%	65,22%	54,29%	58,49%	50,88%	56,21%
	Wysoki	N	22	31	20	45	118
		%	31,88%	44,29%	37,74%	39,47%	38,56%
OGÓŁEM		N	69	70	53	114	306
		%	%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

* Niektórzy z respondentów pochodzili z rodzin niepełnych i identyfikowali omawiane cechy wyłącznie z rodzicem, z którym mieszkali.

Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej matki najczęściej określają poziom otwartości w komunikacji z ojcem jako przeciętny. Natomiast niewielki procent badanych charakteryzuje poziom otwartości w interakcjach z ojcem jako niski. Z kolei wysoki poziom otwartości w komunikacji z ojcem prezentują dzieci pochodzące z rodzin, w których to właśnie on emigruje. Sytuacja taka może wynikać z faktu, iż w kontakcie (np. przez Internet lub telefon komórkowy) z nieobecnym ojcem, dziecku jest łatwiej przedstawić własne problemy, niż rozmawiać na ten temat z pozostającą z nim matką. Dziecko odczuwa silną potrzebę bliskości z nieobecnym rodzicem i chce mu przekazać swoje myśli i przeżycia, dlatego też charakter przekazywanych komunikatów jest najczęściej otwarty.

Zaobserwowano, iż w odniesieniu do trudności pojawiających się w komunikacji dziecka z ojcem, podobnie jak było w komunikacji z matką, poziom trudności komunikacyjnych jest przeciętny.

Tabela 34. Poziom trudności w komunikacji badanych dzieci z ojcami z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Trudności w komunikacji z ojcem		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	Niski	N	10	12	10	16	48
		%	14,49%	17,14%	18,87%	14,04%	15,69%
	Przeciętny	N	55	57	40	90	242
		%	79,71%	81,43%	75,47%	78,95%	79,08%
	Wysoki	N	4	1	3	8	16
		%	5,80%	1,43%	5,66%	7,02%	5,23%
OGÓŁEM		N	69	70	53	114	306
		%	100%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

* Niektórzy z respondentów pochodzili z rodzin niepełnych i identyfikowali omawiane cechy wyłącznie z rodzicem, z którym mieszkali.

Rezultaty szczegółowej analizy poziomu trudności komunikacyjnych dziecka z ojcem w zależności od typu rodziny emigracyjnej pokazują, że niski poziom trudności w interakcjach z ojcem występuje w rodzinach, gdzie wyemigrowali oboje rodzice, oraz w rodzinie przebywającej w całości na emigracji. Z kolei najwyższy poziom trudności odnosi się do rodzin, z których emigruje ojciec, i tych, które pozostają wspólnie z dzieckiem na emigracji.

W dalszej analizie jakości komunikacji (otwartość i trudności komunikacyjne) uwzględniono dodatkową zmienną – wiek. Rezultaty badań wskazują na istnienie ujemnej umiarkowanej, ale istotnej statystycznie korelacji między wiekiem dziecka a poziomem otwartości w komunikacji z matką i ojcem. Szczegółowe dane zawiera tabela 35.

Tabela 35. Współczynniki korelacji dla wieku dziecka i poziomu otwartości w komunikacji z matką oraz ojcem

Skala	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>Rbo</i>	<i>p</i>	<i>Tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Otwartość – matka	Emigruje matka	-0,148	0,216	-0,106	0,237	-0,162	0,172
	Emigruje ojciec	-0,088	0,462	-0,05	0,571	-0,069	0,567
	Emigrują rodzice	-0,339	0,011	-0,246	0,016	-0,361	0,007
	Emigruje cała rodzina do Holandii	-0,16	0,081	-0,125	0,077	-0,174	0,058
OGÓŁEM		-0,165	0,003	-0,12	0,004	-0,17	0,002
Otwartość – ojciec	Emigruje matka	-0,389	< 0,001	-0,289	0,002	-0,35	0,003
	Emigruje ojciec	-0,266	0,026	-0,185	0,039	-0,282	0,018
	Emigrują rodzice	-0,429	0,001	-0,318	0,002	-0,429	0,001
	Emigruje cała rodzina do Holandii	-0,295	0,001	-0,225	0,002	-0,309	< 0,001
OGÓŁEM		-0,305	< 0,001	-0,225	< 0,001	-0,321	< 0,001

Źródło: obliczenia własne.

W każdym typie rodzin emigracyjnych obserwuje się ujemne korelacje między wiekiem dziecka a poziomem otwartości w komunikacji z matką i ojcem, co dowodzi, iż wraz ze wzrostem wieku dziecka spada poziom otwartości w relacjach z rodzicami. Ze szczegółowej analizy uzyskanych danych empirycznych wynika, że korelacja między wiekiem dziecka a poziomem otwartości w komunikacji z matką jest istotna statystycznie w grupie rodzin, z których wyjechali rodzice, z kolei w przypadku interakcji z ojcem – w każdym typie rodzin emigracyjnych. Zaznaczyć należy, iż relacje między dziećmi a emigrującymi rodzicami najczęściej są utrzymywane poprzez masowe środki przekazu (Internet lub telefon komórkowy), co niejednokrotnie łagodzi skutki powstającej tęsknoty za nieobecnymi członkami rodziny.

Wyniki badań wskazują również na istnienie w całej zbiorowości rodzin emigracyjnych słabej dodatniej, ale nieistotnej korelacji między wiekiem dziecka a trudnościami w komunikacji z matką i ojcem. Można zatem przyjąć, iż wiek dziecka nie wpływa na pojawienie się zakłóceń w jego relacjach z rodzicami. Tabela 36 prezentuje szczegółowe dane.

Tabela 36. Współczynniki korelacji dla wieku dziecka i poziomu trudności w komunikacji z matką oraz ojcem w poszczególnych typach rodzin

Skala	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>R_{ho}</i>	<i>p</i>	<i>Tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
Trudności – matka	Emigruje matka	0,13	0,277	0,099	0,27	0,142	0,234
	Emigruje ojciec	0,151	0,205	0,114	0,199	0,163	0,171
	Emigrują rodzice	0,135	0,324	0,088	0,384	0,079	0,565
	Emigruje cała rodzina do Holandii	-0,068	0,458	-0,053	0,457	-0,038	0,679
OGÓŁEM		0,11	0,05	0,081	0,053	0,123	0,028

Skala	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>Rho</i>	<i>p</i>	<i>Tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
Trudności – ojciec	Emigruje matka	0,203	0,095	0,151	0,1	0,228	0,059
	Emigruje ojciec	-0,105	0,388	-0,075	0,405	-0,11	0,366
	Emigrują rodzice	0,155	0,268	0,105	0,311	0,105	0,453
	Emigruje cała rodzina do Holandii	-0,08	0,402	-0,62	0,4	-0,044	0,64
OGÓŁEM		0,081	0,157	0,06	0,164	0,099	0,084

Źródło: obliczenia własne.

Analiza zależności między poziomem otwartości i trudności w procesie komunikacji dziecka z ojcem i matką a okresem trwania emigracji nie wskazuje na istnienie istotnych różnic między średnimi dla otwartości w komunikacji z ojcem ($F = 1,27$; $p = 0,2849$) i z matką ($F = 0,88$; $p = 0,4516$) w grupach rodzin podzielonych ze względu na czas pobytu na emigracji. Natomiast analiza nasilenia trudności w komunikowaniu się dziecka z ojcem i matką pokazuje, iż badane rodziny istotnie statystycznie różnią się pod tym względem. Na podstawie testu Scheffégo można stwierdzić, iż rodziny emigrujące na stałe oraz te, w których emigracja trwa od roku do trzech lat, istotnie statystycznie różnią się pod względem trudności w komunikacji dziecka z matką. Tabela 37 przedstawia szczegółowe dane.

Tabela 37. Czas emigracji a poziom trudności w komunikacji dziecka z matką (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	25,2	26,5	25,7	29,3
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,9084	0,9918	0,1696
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,9084	-	0,9228	0,2830
Od 1 roku do 3 lat	0,9918	0,9228	-	0,0356
Stały pobyt	0,1696	0,2830	0,0356	-

Źródło: obliczenia własne.

Biorąc pod uwagę trudności pojawiające się w komunikacji dziecka z ojcem, zaobserwowano, iż w badanej zbiorowości, podobnie jak w przypadku występowania trudności w komunikacji z matką, rysuje się obraz dwóch grup. Pierwsza odnosi się do rodzin charakteryzujących się niższą częstotliwością występowania trudności w komunikacji dziecka z ojcem, w których emigracja trwa poniżej sześciu miesięcy. Z kolei druga odnosi się do rodzin wykazujących wyższe natężenie tej cechy, w których emigracja trwa powyżej sześciu miesięcy.

Tabela 38. Czas emigracji a poziom trudności w komunikacji dziecka z matką (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	25,0	27,6	26,6	29,8
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,4652	0,7584	0,0486
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,4652	-	0,8284	0,4605
Od 1 roku do 3 lat	0,7584	0,8284	-	0,0545
Stały pobyt	0,0486	0,4605	0,0545	-

Źródło: obliczenia własne.

Okazuje się, że członkowie rodziny wraz z wydłużającym się okresem pozostawania na emigracji przejawiają mniejsze umiejętności w zakresie skutecznych metod porozumiewania się między sobą.

4. Przejawy dysfunkcjonalności w zakresie ról rodzinnych w badanych rodzinach

W rodzinie emigracyjnej, jak w każdej innej, możliwe jest występowanie patogennych ról rodzinnych, czyli takich, które mogą świadczyć o istnieniu dysfunkcjonalnego systemu rodzinnego. Pojęcie „rola rodzinna” używane jest najczęściej w celu opisanego wzorów zachowań lub wyobrażeń o nich, jakie podejmuje się w sytuacjach społecznych związanych z funkcjonowaniem rodziny. W systemie rodzinnym można wyodrębnić wiele ról, które są udziałem poszczególnych członków rodziny. Istotny wpływ na jakość życia rodzinnego może mieć przejmowanie przez członków rodziny nieodpowiednich wzorów zachowania oraz wykształcenie błędnego obrazu roli (Rostowska, 2009, s. 142–143).

Praca zawodowa podejmowana przez rodziców poza miejscem zamieszkania dziecka może często doprowadzać do zmian w zakresie struktury organizacji i funkcjonowania rodziny. W rodzinach doświadczających emigracji zarobkowej zarówno dzieci, jak i rodzice mogą odczuwać nieprawidłowości w obszarze realizacji ról rodzinnych.

Skala „role rodzinne”, którą zawiera inwentarz „Profil rodziny” Zbigniewa Gasia pozwala na określenie występowania w rodzinie ról patogennych o charakterze wzajemnie powiązanych tożsamości, które świadczą o dysfunkcjonalności systemu rodzinnego. Tabela 39 prezentuje statystyki opisowe dla danej skali.

Tabela 39. Statystyki opisowe dla skali „role rodzinne”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					Dolna granica	Górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	21,6	10,0	19,3	23,9
	Emigruje ojciec	73	21,8	10,7	19,3	24,2
	Emigrują rodzice	55	24,1	10,3	21,4	26,8
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	21,5	9,8	19,7	23,2
OGÓŁEM		320	22,0	10,1	21,5	23,1

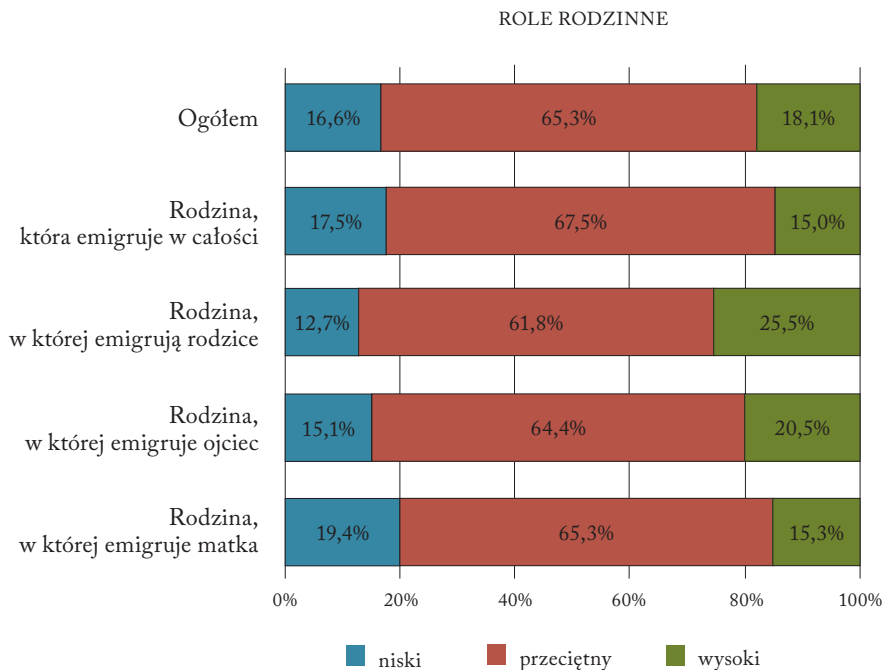
Źródło: obliczenia własne.

We wszystkich typach rodzin emigracyjnych w ocenie badanych dzieci występuje umiarkowana ilość patogennych ról rodzinnych. Najwyższą tendencję do występowania takich ról obserwuje się w rodzinach, w których emigrują oboje rodzice, a dziecko pozostaje pod opieką innych osób.

Rezultaty analizy wariancji ANOVA nie wskazują na istotność różnic pomiędzy poszczególnymi typami rodzin emigracyjnych w omawianym obszarze ($F = 0,93$; $p = 0,4256$). Warto jednak podkreślić, iż w percepcji dziecka nieobecność obojga rodziców spowodowana emigracją zarobkową prowadzi do zmian w zakresie realizacji ról rodzinnych. Dziecko zauważa, iż role te ulegają ciągłym zmianom. Podejmujący pracę zarobkową poza miejscem zamieszkania rodzice często pragną zrekompensować dziecku swoją nieobecność poprzez zbyt dużą liberalizację procesu wychowania i stawianych wymagań. Sytuacja taka sprzyja

kształtowaniu się u dziecka błędnego obrazu realizowanych ról rodzinnych i kształtowaniu się niewłaściwych warunków dla jego rozwoju.

W percepcji badanych dzieci rodzina może wykazywać niski, umiarkowany bądź wysoki poziom patogennych ról rodzinnych. Rycina 8 prezentuje szczegółowe dane.

Ryc. 8. Poziom patogennych ról rodzinnych z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Warto zauważyć, iż we wszystkich typach rodzin emigracyjnych dominuje przeciętny poziom patogennych ról rodzinnych. Nieznaczne różnice uwidaczniają się w rodzinach, w których decyzję o emigracji podjęli jednocześnie oboje rodzice, a dziecko pozostało w Polsce pod opieką innych osób.

W całej próbie badawczej nie ma istotnych korelacji między wiekiem dziecka a występowaniem patogennych ról rodzinnych w ocenie badanych dzieci. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 40.

Tabela 40. Współczynniki korelacji między wiekiem a wynikami w skali „patogenne role rodzinne” w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		rho	p	tau	P	r	p
POLSKA	Emigruje matka	0,158	0,186	0,123	0,168	0,131	0,273
	Emigruje ojciec	0,179	0,130	0,132	0,128	0,199	0,091
	Emigrują rodzice	0,068	0,623	0,052	0,608	0,034	0,806
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	-0,169	0,064	-0,129	0,064	-0,165	0,072
OGÓŁEM		0,000	0,994	0,002	0,966	0,018	0,747

Źródło: obliczenia własne.

Za pomocą analizy wariancji ANOVA zbadano również występowanie różnic w średnim poziomie patogennych ról rodzinnych występujących w poszczególnych typach rodzin emigracyjnych w zależności od czasu spędzonego na emigracji. Nie stwierdzono jednak istotnych różnic w tym zakresie ($F = 0,49$; $p = 0,6844$). W rodzinie, z której rodzice wyjeżdżają równocześnie, a sytuacja ta powtarza się przez okres trzech lat, dzieci spostrzegają większą ilość patogennych ról rodzinnych niż dzieci, które w podobnym okresie doświadczają emigracji matki, ojca, a także całej rodziny. Szczegółowe dane zawiera tabela 41.

Tabela 41. Różnice w poziomie patogennych ról rodzinnych pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem ich okresu pobytu na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	\bar{X}	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	24,7	9,3	17,5	31,8
		6 miesięcy–1 rok	25	20,7	10,9	16,2	25,2
		1 rok–3 lata	35	21,5	9,8	19,6	23,4
		Stały pobyt	3	20,7	9,7	-3,5	44,8
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	24,0	12,8	10,6	37,4
		6 miesięcy–1 rok	21	21,0	10,2	16,4	25,7
		1 rok–3 lata	43	22,0	11,1	20,1	23,9
		Stały pobyt	3	18,7	4,2	8,3	29,0
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	21,3	9,7	14,7	27,8
		6 miesięcy–1 rok	14	23,1	10,5	17,0	29,2
		1 rok–3 lata	30	25,6	10,4	21,7	29,5
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	15,7	6,7	-0,9	32,2
		6 miesięcy–1 rok	9	18,8	8,9	11,9	25,6
		1 rok–3 lata	54	22,2	10,1	20,3	24,1
		Stały pobyt	54	21,6	9,9	19,6	23,5

Źródło: obliczenia własne.

Nieobecność obojga rodziców w życiu dziecka spowodowana emigracją zarobkową trwającą trzy lata ma znaczący wpływ na postrzeganie przez niego ról rodzinnych. Pozostawione pod opieką innych osób dziecko musi na nowo odnaleźć swoje miejsce w rodzinie, a także realizować niektóre role rodziców.

5. Poziom trudności rozwojowych w badanych rodzinach

Emigracja zarobkowa całych rodzin lub niektórych członków rodziny może być odczuwana przez dzieci jako sytuacja trudna lub kryzysowa. Niewątpliwie już sam okres podejmowania decyzji o wyjeździe zarobkowym może powodować stres, a nawet wiele negatywnych emocji u najmłodszych członków rodziny. To, w jaki sposób dana rodzina poradzi sobie z tą sytuacją, zależy jest od działań podejmowanych na rzecz rozwiązania pojawiających problemów.

Skala „trudności rozwojowe” w inwentarzu „Profil rodziny” służy do pomiaru poczucia trudności rozwojowych rodziny manifestujących się w schematyzmie działania, stagnacji, pesymizmie życiowym i bezradności w sytuacji kryzysu. W tabeli 42 przedstawiono statystyki opisowe dla wyników uzyskanych w omawianej skali. Maksymalna liczba punktów możliwych do uzyskania w tej skali wynosiła 18.

Tabela 42. Statystyki opisowe dla skali „trudności rozwojowe”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	72	7,1	4,4	6,1	8,1
	Emigruje ojciec	73	5,7	4,1	4,7	6,6
	Emigrują rodzice	55	6,9	4,3	5,8	8,0
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	8,3	4,8	7,4	9,1
OGÓŁEM		320	7,2	4,5	6,7	7,7

Źródło: obliczenia własne.

W percepcji badanych dzieci rodziny emigracyjne najczęściej mają umiarkowany (przeciętny) poziom trudności rozwojowych. Niższe wyniki (mniej trudności) obserwuje się w grupie rodzin, w których dzieci doświadczają emigracji zarobkowej ojca.

Wyniki analizy wariancji ANOVA ($F = 5,26$; $p = 0,002$) wskazują na istotne różnice między średnim nasileniem trudności rozwojowych w czterech typach rodzin emigracyjnych. Następnie za pomocą testu Scheffégo ustalono, iż w percepcji dzieci rodzina, która w całości emigruje do Holandii, uzyskuje istotnie większe wyniki na skali „trudności rozwojowe” niż rodzina, w której emigruje ojciec. Bliższe dane ilustruje tabela 43.

Tabela 43. Istotność różnic średnich w skali „trudności rozwojowe” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują oboje rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,2964	0,9942	0,3783
	Emigruje ojciec	0,2964	-	0,5174	0,0018
	Emigrują oboje rodzice	0,9942	0,5174	-	0,2990
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,3783	0,0018	0,2990	-

Źródło: obliczenia własne.

Badane dzieci dostrzegają schematyzm działania, stagnację i pesymizm życiowy częściej w tych rodzinach, które przebywają w całości w Holandii.

Całą zbiorowość badanych charakteryzuje przeciętny poziom trudności rozwojowych, najczęściej obecny w rodzinach, gdzie wyjechali matka, oboje rodzice czy cała rodzina. Ponadto okazuje się, że mały odsetek badanych dzieci spostrzega wysoki stopień trudności rozwojowych w swojej

rodzinie, ale częściej ma to miejsce w rodzinach, które przebywają w Holandii (14,2 proc.). Dane zaprezentowano w tabeli 44.

Tabela 44. Poziom trudności rozwojowych w poszczególnych typach rodzin emigracyjnych

Trudności rozwojowe		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	niski	N	29	42	23	37	131
		%	40,3%	57,5%	41,8%	30,8%	40,9%
	przeciętny	N	38	27	28	66	159
		%	52,8%	37,0%	50,9%	55,0%	49,7%
	wysoki	N	5	4	4	17	30
		%	6,9%	5,5%	7,3%	14,2%	9,4%
OGÓŁEM		N	72	72	73	55	120
		%	100%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

Podjmując się wyjaśnień związanych z ewentualną zależnością między wiekiem dziecka a poziomem trudności rozwojowych rodziny, należy stwierdzić, iż całą zbiorowość charakteryzuje bardzo słaba dodatnia i nieistotna korelacja między tymi zmiennymi. Jednocześnie uwzględniając w analizie typ rodziny emigracyjnej, można zauważyć, iż istotna korelacja między wiekiem a pojawianiem się trudności rozwojowych dotyczy rodzin, które emigrują w całości i rodzin, gdzie wyjeżdżają rodzice. Wraz z wiekiem dziecka pozostającego w Polsce bez rodziców, w jego ocenie rośnie poziom trudności rozwojowych rodziny. Natomiast im starsze dziecko emigrujące razem z rodziną, tym rzadziej w jego ocenie występują trudności rozwojowe rodziny polegające na schematyzmie

działania, stagnacji czy pełnych pesymizmu postawach jej członków. Dane zaprezentowano w tabeli 45.

Tabela 45. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem trudności rozwojowych rodziny w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>r_{ho}</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
POLSKA	Emigruje matka	0,179	0,133	0,143	0,116	0,200	0,092
	Emigruje ojciec	-0,025	0,834	-0,019	0,834	0,016	0,890
	Emigrują rodzice	0,290	0,032	0,232	0,026	0,338	0,012
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	-0,490	< 0,001	-0,381	< 0,001	-0,493	< 0,001
OGÓŁEM		0,010	0,862	0,012	0,783	0,055	0,323

Źródło: obliczenia własne.

Analiza wariancji ANOVA posłużyła do zbadania ewentualnych różnic między średnimi wynikami w poziomie trudności rozwojowych rodziny w zależności od czasu spędzonego na emigracji ($F = 0,84$; $p = 0,4723$). Okazało się, że nie ma istotnych różnic między zmiennymi. Bliższe dane prezentuje tabela 46.

Tabela 46. Różnice w poziomie trudności rozwojowych pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem okresu pobytu członków rodziny na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	\bar{X}	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	5,1	3,4	2,5	7,7
		6 miesięcy–1 rok	25	7,9	4,8	5,9	9,9
		1 rok–3 lata	35	7,2	4,3	5,3	9,1
		Stały pobyt	3	5,0	2,6	-1,6	11,6
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	7,3	5,0	2,0	12,6
		6 miesięcy–1 rok	21	7,2	4,6	5,1	9,3
		1 rok–3 lata	43	4,6	3,6	2,6	6,5
		Stały pobyt	3	7,0	1,7	2,7	11,3
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	7,9	4,8	4,7	11,2
		6 miesięcy–1 rok	14	3,6	2,0	2,5	4,8
		1 rok–3 lata	30	8,0	4,2	6,4	9,6
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	6,7	4,2	-3,7	17,0
		6 miesięcy–1 rok	9	5,7	3,7	2,8	8,5
		1 rok–3 lata	54	9,1	5,0	7,2	11,1
		Stały pobyt	54	7,9	4,6	6,0	9,9

Źródło: obliczenia własne.

Rodzina, w której emigracja trwa od sześciu miesięcy do roku i decyduje się na nią ojciec lub matka, charakteryzuje się przeciętnym poziomem trudności rozwojowych, co świadczy o tym, iż okres emigracji nie wpłynął znacząco na występowanie takich przejawów trudności, jak pesymizm życiowy, stagnacja czy bezradność życiowa członków

rodziny. W tych rodzinach dzieci najczęściej pozostają pod opieką drugiego rodzica i spostrzegają go jako osobę, która umie sobie radzić z pojawiającymi się trudnościami.

Nieco inna jest ocena umiejętności radzenia sobie z sytuacjami trudnymi w rodzinach, w których emigracja trwa od roku do trzech lat, szczególnie w rodzinach emigrujących w całości do Holandii oraz w rodzinach obojga emigrujących rodziców, w których dziecko pozostaje w Polsce z zastępczymi opiekunami. W tych rodzinach dzieci spostrzegają poziom trudności rozwojowych jako wyższy, co zdecydowanie świadczy o niewielkich umiejętnościach członków rodzin (schematyzm, rutyna w rozwiązywaniu problemów) do podjęcia skutecznych działań w sytuacji kryzysu.

6. Poziom dezintegracji rodzinnej w badanych rodzinach

Emigracja zarobkowa może wpływać na integrację lub dezintegrację rodzin. To, w jaki sposób dana rodzina poradzi sobie z wyjazdem zagranicznym członków rodziny lub całej rodziny, jest zależne od uznania rozłąki z rodziną lub krajem ojczystym za sytuację kryzysową.

Skala „dezintegracja rodzinna” inwentarza „Profil rodziny” mierzy poziom trudności rodziny w zintegrowanym przeciwstawianiu się kryzysom. Występowanie tych trudności natomiast wiąże się z sytuacjami kryzysowymi, które powodują, iż rodzina nie integruje się, nie ma poczucia własnej siły i zaradności, wręcz przeciwnie, zwiększa się poczucie zagrożenia i wrasta poziom dysfunkcjonalności. W tabeli 47 zaprezentowano statystyki opisowe dla omawianej skali.

Tabela 47. Statystyki opisowe dla skali „dezintegracja rodzinna”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	72	4,5	4,0	3,5	5,4
	Emigruje ojciec	73	5,3	4,8	4,2	6,4
	Emigrują rodzice	55	5,7	5,4	4,2	7,1
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	8,2	5,4	7,2	9,1
OGÓŁEM		320	6,3	5,2	2,5	6,8

Źródło: obliczenia własne.

Średnia wartość uzyskanych wyników wynosi 6,3 punktu na 19 możliwych do osiągnięcia. Oznacza to, iż w percepcji dzieci ogółem średnie wyniki w omawianej skali w poszczególnych typach rodzin wskazują na dominację umiarkowanego stopnia dezorganizacji życia rodzinnego.

W oparciu o rezultaty analizy wariancji ANOVA ($F = 10,12$; $p < 0,001$) stwierdzono istotne różnice między średnimi wartościami dla skali „dezorganizacja”. Wykorzystując test Scheffégo, przeprowadzono dokładniejsze badanie różnic średnich. Rodziny emigrujące w całości stanowią jednorodną grupę, różną od pozostałych typów rodzin, w których emigruje matka, ojciec czy oboje. Dane zawiera tabela 48.

Tabela 48. Istotność różnic średnich dla skali „dezintegracja rodzinna” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują oboje rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,7854	0,6064	0,00002
	Emigruje ojciec	0,7854	-	0,9836	0,0022
	Emigrują oboje rodzice	0,6064	0,9836	-	0,0252
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,00002	0,0022	0,0252	-

Źródło: obliczenia własne.

Istotne różnice w średnich dotyczących stopnia dezintegracji obserwuje się pomiędzy rodzinami emigrującymi w całości a pozostałymi typami rodzin. Dezintegracja rodzinna istotnie silniej występuje w rodzinach, które wyjechały do Holandii. Badania zatem wskazują, iż rodziny, które pozostawiają swoje dzieci w Polsce, są bardziej zintegrowane niż rodziny, które wyjeżdżają w całości. W początkowym etapie emigracja w tych rodzinach może być traktowana jako sytuacja trudna, jednak pozostający z dziećmi członkowie rodziny dzięki zaradności i własnej sile potrafią w zintegrowany sposób przeciwstawić się pojawiającym się kryzysom.

Trzeba jednak zaznaczyć, że w całej zbiorowości ocena stopnia spostrzeganej przez dzieci dezintegracji w rodzinach nie kwalifikuje ich do systemów dysfunkcyjnych. Szczegółowe dane przedstawia tabela 49.

Tabela 49. Poziom dezintegracji rodzinnej z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Dezintegracja rodzinna		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	niski	N	31	28	21	25	105
		%	43,1%	38,4%	38,2%	20,8%	32,8%
	przeciętny	N	38	38	27	68	171
		%	52,8%	52,1%	49,1%	56,7%	53,4%
	wysoki	N	3	7	7	27	44
		%	4,2%	9,6%	12,7%	22,5%	13,8%
OGÓŁEM		N	72	72	73	55	120
		%	100%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

Poddając analizie zależność między wiekiem dziecka i oceną stopnia dezintegracji rodzinnej, możemy stwierdzić bardzo słaby związek między tymi zmiennymi. Objawia się przy tym duża różnica między rodziną emigrującą w całości do Holandii, a rodziną, w której emigrują oboje rodzice lub matka. Wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywające na emigracji spozstrzegają swoją rodzinę jako mniej zdezorganizowaną. Natomiast wraz ze wzrostem wieku dzieci doświadczających nieobecności obojga rodziców lub matki w ich ocenie nasila się dezintegracja rodzinna. Dziecięca percepcja sytuacji rodziny pozwala na tyle ocenić funkcjonowanie rodziny, aby dostrzec pewne zaburzenia w zakresie integracji rodziny. Szczegółowe dane prezentuje tabela 50.

Tabela 50. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem zmiennej dezintegracja rodzinna w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>Rbo</i>	<i>P</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
POLSKA	Emigruje matka	0,232	0,050	0,181	0,048	0,255	0,092
	Emigruje ojciec	-0,053	0,655	-0,042	0,639	-0,007	0,955
	Emigrują rodzice	0,251	0,065	0,190	0,067	0,275	0,042
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	-0,516	<0,001	-0,385	<0,001	-0,493	<0,001
OGÓŁEM		0,059	0,296	0,044	0,297	0,094	0,092

Źródło: obliczenia własne.

Rezultaty analizy wariancji ANOVA ($F = 6,77$; $p < 0,001$) pozwalają stwierdzić istotną statystycznie różnicę pomiędzy średnimi wynikami uzyskanymi w skali „dezintegracja rodzinna” dla rodzin podzielonych ze względu na czas pobytu za granicą. Wykorzystując test post hoc Scheffégo, przeprowadzono dokładniejsze badanie różnic dla średniego poziomu dezintegracji w zależności od czasu emigracji. Okazało się, iż rodziny, gdzie emigracja trwa od sześciu miesięcy do roku, uzyskują istotnie niższe wyniki w skali „dezintegracja rodzinna” niż rodziny emigrujące krócej lub dłużej niż wymieniony okres. Różnice te wynikają przynajmniej z kilku powodów. Jeżeli członkowie rodziny przebywają poza granicami kraju krócej niż sześć miesięcy, to ich nieobecność najczęściej burzy organizację życia rodzinnego. Rodzina musi zmierzyć się z brakiem jednego z członków rodziny lub z funkcjonowaniem w nowej przestrzeni społecznej. Początkowy okres adaptacji do nowych warunków życia może znacznie wpłynąć na organizację życia rodzinnego.

Z kolei dłuższy pobyt poza granicami kraju, tj. powyżej roku, również może być odczuwany przez rodzinę jako sytuacja trudna. Wówczas rodzina nie jest w stanie integrować się, nie ma poczucia własnej zaradności, lecz nasila się jej poczucie zagrożenia i dysfunkcjonalności. Pobyt na emigracji i związana z nim pragmatyczna codzienność może powodować tęsknotę za krajem pochodzenia, zakłócenia w relacjach rodzinnych oraz organizacji życia rodzinnego. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 51.

Tabela 51. Czas emigracji a poziom dezintegracji rodzinnej (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	7,5	4,2	6,3	8
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 m-cy	-	0,0353	0,7116	0,9791
Od 6 m-cy do 1 roku	0,0353	-	0,0405	0,0052
Od 1 do 3 lat	0,7116	0,0405	-	0,1802
Stały pobyt	0,9791	0,0052	0,1802	-

Źródło: obliczenia własne.

Uwzględniając w analizie zarówno typ rodziny emigracyjnej, jak i okres pobytu na emigracji, można zauważyć, iż rodziny, które w całości emigrują, różnią się od pozostałych typów rodzin wyższymi średnimi wynikami w skali „dezorganizacja rodzinna”.

Tabela 52. Różnice w poziomie dezintegracji rodzinnej pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem ich okresu pobytu na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	4,9	3,1	2,5	7,3
		6 miesięcy–1 rok	25	4,0	4,9	2,0	6,1
		1 rok–3 lata	35	5,0	3,5	3,0	6,9
		Stały pobyt	3	0,7	1,2	-2,2	3,5
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	10,3	6,9	3,1	17,6
		6 miesięcy–1 rok	21	4,3	4,2	2,4	6,2
		1 rok–3 lata	43	5,1	4,4	3,1	7,0
		Stały pobyt	3	5,7	5,7	-8,5	19,8
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	6,5	5,0	3,2	9,9
		6 miesięcy–1 rok	14	2,7	3,2	0,9	4,5
		1 rok–3 lata	30	6,7	6,0	4,5	9,0
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	13,0	1,0	10,5	15,5
		6 miesięcy–1 rok	9	6,4	5,5	2,2	10,7
		1 rok–3 lata	54	7,9	5,3	5,9	9,8
		Stały pobyt	54	8,5	5,6	6,6	10,5

Źródło: obliczenia własne.

Wyniki analizy zaprezentowane w tabeli 52 wskazują, że rodzina w początkowym etapie emigracji, tj. w okresie do sześciu miesięcy, zmagają się z problemami w zakresie integracji rodzinnej. Decyzja rodziców o emigracji całej rodziny w percepcji dziecka spostrzegana jest jako sytuacja kryzysowa, która powoduje poczucie zagrożenia. Dlatego też

badani oceniali dezintegrację rodzinną na wysokim poziomie, co może świadczyć o dysfunkcjonalności rodziny. Adaptacja dziecka do nowych warunków życia na emigracji nie wynika z poczucia współodpowiedzialności za podjętą decyzję o wyjeździe poza granice kraju. Dziecko z trudem akceptuje rozstanie z dotychczasowym środowiskiem życia.

7. Poczucie funkcjonalności rodzin emigracyjnych u badanych dzieci

Na poczucie funkcjonalności rodzin emigracyjnych u jej członków wpływ wywierają wcześniej omawiane zmienne. To, jak dana rodzina będzie funkcjonować w związku z emigracją swoich członków lub emigracją całej rodziny, będzie wynikać z poziomu osiągniętego w poszczególnych wymiarach: spójność, adaptacyjność, wzajemne zrozumienie, role rodzinne, trudności rozwojowe, dezintegracja rodzinna. Szczegółowe dane dotyczące tego wymiaru funkcjonowania rodziny przedstawiono w tabeli 53.

Tabela 53. Statystyki opisowe dla wskaźnika poczucia funkcjonalności rodziny

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	72	2,7	1,8	2,3	3,1
	Emigruje ojciec	73	2,6	1,6	2,3	3,0
	Emigrują rodzice	55	2,5	2,1	1,9	3,0
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	1,8	1,8	1,5	2,1
OGÓŁEM		320	2,3	1,9	2,5	2,8

Źródło: obliczenia własne.

Wszystkie typy rodzin emigracyjnych uzyskują umiarkowane wartości średnie dla wskaźnika poczucia funkcjonalności. Zaobserwować można, iż w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii, wartości te są niższe, jednak nie można ich określić jako bardzo niskie. Funkcjonowanie rodzin, które w całości przebywają na emigracji, może zatem wykazywać pewne znamiona zaburzeń. Sytuacja ta jednak może wynikać z kilku przyczyn. Pobyt w obcym kraju, nowe warunki pracy, zmiana otoczenia, utrata przyjaciół oraz dalszych członków rodziny, np. dziadków, powoduje, iż rodzina będąca na emigracji nie jest w stanie poradzić sobie z pojawiającymi się problemami, co jednocześnie obniża jej poziom funkcjonowania.

Rezultaty analizy wariancji ANOVA potwierdzają, iż są istotne różnice w średnim poziomie poczucia funkcjonalności rodziny u dzieci z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych ($F = 5,15$; $p = 0,0017$). Rodziny, które emigrują w całości, różnią się (na niekorzyść) w porównaniu z pozostałymi typami rodzin pod względem średnich wyników. Na podstawie testu post hoc Scheffégo można w badanej zbiorowości wyróżnić dwie jednorodne grupy różne pod względem średniego poziomu poczucia funkcjonalności. Dane zaprezentowano w tabeli 54.

Tabela 54. Istotność różnic w średnich dla wskaźnika Poczucie Funkcjonalności między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują oboje rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,9974	0,9275	0,0129
	Emigruje ojciec	0,9974	-	0,9725	0,0246
	Emigrują oboje rodzice	0,9275	0,9725	-	0,1587
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,0129	0,0246	0,1587	-

Źródło: obliczenia własne.

Pierwszą grupę stanowią rodziny emigrujące w całości, drugą zaś rodziny, w których dziecko pozostaje w Polsce, a decyzję o emigracji podejmują matka, ojciec lub oboje rodzice. W grupie drugiej obserwuje się istotnie wyższe wyniki w zakresie poczucia funkcjonalności rodziny, co świadczy o tym, iż rodziny te funkcjonują lepiej niż rodziny, które w całości wyemigrowały.

Szczegółowa analiza funkcjonowania rodzin emigracyjnych pozwala również na wyróżnienie trzech poziomów poczucia funkcjonalności rodziny, tj. wysokiego, przeciętnego i niskiego. Dane na ten temat zawiera tabela 55.

Tabela 55. Poziom poczucia funkcjonalności rodzin emigracyjnych w opinii badanych dzieci

Poczucie funkcjonalności		Typ rodziny	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina	Ogółem
		Miejsce pobytu dziecka	POLSKA	POLSKA	POLSKA	HOLANDIA	
Poziom	niski	N	8	7	9	54	78
		%	11,1%	9,6%	16,4%	45,0%	24,4%
	przeciętny	N	53	56	42	59	210
		%	73,6%	76,7%	76,4%	49,2%	65,6%
	wysoki	N	11	10	4	7	32
		%	15,3%	13,7%	7,3%	5,8%	10,0%
Ogółem		N	72	72	73	55	120
		%	100%	100%	100%	100%	100%

Źródło: obliczenia własne.

W badanej zbiorowości dominuje przeciętny poziom poczucia funkcjonalności rodziny. Interesujące jest spostrzeżenie dotyczące rodzin o niskim poziomie poczucia funkcjonalności w ocenie dzieci. Wśród rodzin emigracyjnych o niskim poziomie funkcjonalności 45 proc. stanowią te, które w całości zdecydowały się emigrować. Zatem rodziny przebywające w Holandii w percepcji dzieci funkcjonują gorzej, a ich sytuacja jest trudniejsza niż rodzin, które pozostają w rozłące z powodu emigracji niektórych członków. W percepcji dziecka pobyt poza granicami kraju z rodzicami bardziej negatywnie wpływa na funkcjonowanie rodziny niż pozostanie w dotychczasowym miejscu zamieszkania z jednym z rodziców.

W rezultacie analizy zależności między wiekiem dziecka i poziomem funkcjonalności rodziny emigracyjnej w całej zbiorowości okazuje się, że w rodzinach, które w całości wyemigrowały, zachodzi silna korelacja między tymi zmiennymi (R -Spearmana = 0,705, $p < 0,001$). Oznacza to, iż wraz ze wzrostem wieku dziecka rośnie poziom funkcjonalności rodziny przebywającej w całości poza granicami kraju. Zatem można przyjąć, iż dziecko starsze lepiej adaptuje się do nowych warunków życia wynikających z wyjazdu całej rodziny poza granice kraju ojczystego niż dziecko młodsze. W odniesieniu do rodzin, w których dziecko pozostaje w kraju, a wyjeżdżają zarobkowo matka lub rodzice, występuje istotna korelacja ujemna między tymi zmiennymi, co oznacza, że wraz z wiekiem dziecka spada poziom poczucia funkcjonalności rodziny. Wyniki analizy korelacyjnej zaprezentowano w tabeli 56.

Tabela 56. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem zmiennej poczucie funkcjonalności rodziny w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>r_{ho}</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
POLSKA	Emigruje matka	-0,287	0,014	-0,207	0,018	-0,214	0,071
	Emigruje ojciec	-0,143	0,228	-0,101	0,242	-0,109	0,358
	Emigrują rodzice	-0,409	0,002	-0,315	0,002	-0,189	0,168
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,705	< 0,001	0,559	< 0,001	0,456	< 0,001
OGÓŁEM		-0,097	0,082	-0,060	0,137	-0,093	0,098

Źródło: obliczenia własne.

W celu analizy różnic w średnim poziomie poczucia funkcjonalności rodzin emigracyjnych w zależności od czasu spędzonego na emigracji zastosowano jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA. Rezultaty analizy ($F = 3,44$; $p < 0,0171$) pozwalają stwierdzić, że różnice są istotne statystycznie. Następnie za pomocą testu Scheffégo ustalono, iż badaną zbiorowość charakteryzują dwie jednorodne grupy, tj. rodziny, które emigrują na stałe, i rodziny, które emigrują w okresie od sześciu miesięcy do roku.

Tabela 57. Czas emigracji a poczucie funkcjonalności badanych rodzin emigracyjnych w ocenie dzieci (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	2,2	2,8	2,3	1,7
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,6242	0,9947	0,6969
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,6242	-	0,4331	0,0178
Od 1 roku do 3 lat	0,9947	0,4331	-	0,2003
Stały pobyt	0,6969	0,0178	0,2003	-

Źródło: obliczenia własne.

W badanej zbiorowości dzieci z rodzin emigrujących na stałe mają istotnie niższe poczucie funkcjonalności rodziny niż dzieci z rodzin, w których emigracja trwa od sześciu miesięcy do roku. Szczegółowe dane dotyczące średniego poziomu poczucia funkcjonalności w zależności od typu rodziny emigracyjnej i czasu emigracji zaprezentowano w tabeli 58.

Długotrwały pobyt na emigracji zarobkowej w percepcji dziecka znacznie wpływa na obniżenie się jego poczucia funkcjonalności rodziny. Zamieszkiwanie w nowym środowisku, z dala od rodziny, przyjaciół powoduje, iż członkowie rodziny odczuwają tęsknotę za krajem ojczystym, która w destrukcyjny sposób przekłada się na życie rodzinne. Zmiana otoczenia, obyczajów, kultury powoduje, iż rodzina przebywająca na emigracji zmagają się z wieloma problemami, utrudniającymi jej prawidłowe funkcjonowanie. Niejednokrotnie pobyt na emigracji nie zawsze musi oznaczać, że członkowie rodziny zamieszkują ze sobą wspólnie. Często bywa, iż jeden z rodziców pracuje poza miejscem zamieszkania dziecka, co dodatkowo staje się trudną dla niego sytuacją. Po pierwsze, dziecko jest w obcym kraju, oderwane od środowiska rówieśniczego, dziadków, a po drugie, mimo iż emigruje z całą rodziną, to i tak narażone jest na brak codziennego kontaktu z rodzicem.

Tabela 58. Różnice w poziomie poczucia funkcjonalności pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem ich okresu pobytu na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granicą
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	2,6	1,7	0,03	2,6
		6 miesięcy–1 rok	25	2,8	2,1	0,08	2,8
		1 rok–3 lata	35	2,6	1,6	0,11	2,6
		Stały pobyt	3	4,2	2,4	0,01	4,2
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	1,4	0,8	0,02	1,4
		6 miesięcy–1 rok	21	2,8	1,9	0,07	2,8
		1 rok–3 lata	43	2,8	1,6	0,13	2,8
		Stały pobyt	3	2,4	0,9	0,01	2,4
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	2,7	3,3	0,03	2,7
		6 miesięcy–1 rok	14	3,1	1,3	0,04	3,1
		1 rok–3 lata	30	2,1	1,8	0,09	2,1
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	1,3	0,2	0,7	1,9
		6 miesięcy–1 rok	9	2,2	2,8	0,1	4,4
		1 rok–3 lata	54	2,0	2,1	0,1	3,9
		Stały pobyt	54	1,6	1,2	-0,4	3,5

Źródło: obliczenia własne.

Dopełnieniem analizy wyników inwentarza „Profil rodziny” Zbigniewa Gasia, przeprowadzonego wśród dzieci doświadczających emigracji zarobkowej całej rodziny lub jej członków, jest ukazanie korelacji między wszystkimi wymiarami funkcjonowania rodziny, tj. spójnością, adaptacyjnością, wzajemnym zrozumieniem, rolami rodzinnymi, trudnościami

rozwojowymi i dezintegracją. Z obserwowanych zmiennych kształtujących funkcjonowanie rodzin emigracyjnych rysuje się podział na dwie grupy. Pierwszą grupę stanowią takie zmienne (wymiary) jak spójność, adaptacyjność i wzajemne zrozumienie, które jednocześnie zwiększają poczucie funkcjonalności rodziny, natomiast do drugiej grupy zalicza się takie zmienne jak role rodzinne, trudności rozwojowe i dezintegrację rodzinną, które wpływają na zmniejszenie poczucia funkcjonalności rodziny. Wyniki obliczeń zawiera tabela 59. Dodatkowo zamieszczono korelacje tych cech i sumaryczny wskaźnik poczucia funkcjonalności rodzin.

Tabela 59. Współczynniki korelacji liniowej cech z inwentarza „Profil rodziny” dla wszystkich rodzin emigracyjnych

Adaptacyjność	Wzajemne zrozumienie	Role rodzinne	Trudności rozwojowe	Dezintegracja	
0,580	0,454	0,045	-0,346	-0,467	Spójność
	0,556	0,085	-0,427	-0,531	Adaptacyjność
		0,043	-0,376	-0,455	Wzajemne zrozumienie
			-0,059	0,059	Role rodzinne
				0,432	Trudności rozwojowe
					Dezintegracja

Źródło: obliczenia własne.

* Wartość krytyczna (przy dwustronnym 5% obszarze krytycznym) = 0,1097.

Istotnie statystycznie korelacje między cechami w ramach jednej grupy są dodatnie, a między cechami z różnych grup ujemne. W następujących parach cech: spójność i adaptacyjność, spójność i wzajemne zrozumienie,

adaptacyjność i wzajemne zrozumienie, trudności rozwojowe i dezintegracja wraz ze wzrostem wartości jednej cechy rosną również wartości drugiej cechy. Natomiast im większe wartości obserwujemy w skalach „trudności rozwojowe” i „dezintegracja”, tym niższe są wartości skalach „spójność”, „adaptacyjność” i „wzajemne zrozumienie”. Korelacje między zmienną rolę rodzinne a pozostałymi zmiennymi okazały się nieistotne statystycznie.

Rozdział 4

Wybrane obszary funkcjonowania dzieci z rodzin emigracyjnych

1. Edukacyjno-wychowawczy obszar funkcjonowania dziecka

Emigracja zarobkowa wywiera głęboki wpływ na funkcjonowanie rodziny i jej członków, szczególnie w okresie podejmowania ważnych rodzinnych decyzji. Doświadczenie emigracji zarobkowej rodziny lub jej członków może mieć pozytywne albo negatywne konsekwencje dla organizowania życia rodzinnego w nowej sytuacji. Niemniej jednak wyjazd zarobkowy ojca, matki lub całej rodziny jest sytuacją kryzysową szczególnie dla dzieci. Stopień kryzysu, jaki dotyka dziecko w sytuacji emigracji zarobkowej rodziny lub rodzica/rodziców, w dużym stopniu zależy od tego, jak ono przeżywa nieobecność osoby/osób znaczących w rodzinie czy zmianę warunków życia. Reakcje niektórych dzieci na sytuację emigracji zarobkowej mogą być symptomami zaburzeń w zakresie ich funkcjonowania edukacyjno-wychowawczego i/lub emocjonalno-społecznego, ale nie musi tak być w każdym przypadku.

Edukacyjno-wychowawczy aspekt funkcjonowania dziecka wychowującego się w rodzinie emigracyjnej będzie obejmował te zachowania dziecka, które związane są z motywacją do nauki, ze stopniem przyswojenia norm i zasad życia rodzinnego, utrzymywaniem kontaktów z nieobecnymi rodzicami/rodzicem, przejawianiem określonych postaw wobec wyjazdu zarobkowego rodziny lub któregoś z jej członków.

1.1. Motywacja do nauki i osiągnięcia szkolne badanych dzieci

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na poziom osiągnięć szkolnych ucznia jest jego motywacja do nauki. W *Nowym słowniku pedagogicznym* Wincentego Okonia (2001, s. 246) motywacja definiowana jest jako „ogół motywów występujących aktualnie u danej jednostki”. Motywację autor dzieli na zewnętrzną i wewnętrzną.

Motywacja wewnętrzna pobudza do działania, które ma wartość samo w sobie; jej przykładem jest zainteresowanie lub zamiłowanie do czegoś. Motywacja zewnętrzna stwarza zachętę do działania, które jest w jakiś sposób nagradzane lub które pozwala uniknąć kary; w szkole takiej motywacji sprzyja system nagród i kar (np. stopnie, stypendia) oraz cały zbiór przepisów regulujących tok nauki (studiów).

Niekorzystny jest zbyt wysoki oraz zbyt niski poziom motywacji do nauki szkolnej u ucznia. Bardzo niski poziom motywacji może powodować trudności w nauce wywoływane brakiem zainteresowań czy niskimi aspiracjami. Z kolei zbyt wysoki poziom motywacji może być oznaką silnego nastawienia na osiągnięcie jakiegoś celu i prowadzić do dezorganizacji działania (Włodarski, 1974).

Badana „Arkuszem zachowania się ucznia” motywacja do nauki szkolnej dzieci wychowujących się w rodzinach emigracyjnych obejmuje cechy określające pozytywną postawę dziecka wobec wymagań szkoły. Wśród nich wymienia się: pilność, dbałość o pomoce do nauki, wytrwałość, uważanie na lekcji, ambicję, pamięć o tym, co jest zadawane, odpowiedzialność, refleksyjność, czystość, samokrytycyzm, samodzielność w pracy oraz aktywność intelektualną. Nauczyciele oceniali motywację uczniów do nauki w kategoriach dwóch poziomów: wysokiego, odnoszącego się do pozytywnej postawy ucznia wobec wymagań szkoły, i niskiego, świadczącego o negatywnej postawie ucznia wobec wymagań szkoły.

W tabeli 60 przedstawiono statystyki opisowe dla motywacji do nauki dziecka wychowującego się w danym typie rodziny emigracyjnej.

Tabela 60. Statystyki opisowe dla wyników w skali „motywacja do nauki” w „Arkuszu zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	72	36,4	10,0	34,1	38,7
	Emigruje ojciec	73	37,3	9,4	35,2	39,5
	Emigrują rodzice	55	40,3	10,9	37,4	43,1
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	32,4	10,1	30,6	34,2
OGÓŁEM		320	35,8	10,4	34,7	36,9

Źródło: obliczenia własne.

Całą zbiorowość badanych dzieci charakteryzują wartości przeciętne dla motywacji do nauki (35,8 punktu na 60 punktów możliwych do zdobycia, przy odchyleniu standardowym 10,4 punktów). Okazuje się, że dzieci wychowujące się w rodzinach, w których oboje rodzice jednocześnie emigrują, osiągnęły wyższą średnią dla motywacji do nauki w porównaniu z dziećmi wychowującymi się w pozostałych typach rodzin emigracyjnych, lecz mieszczą się w kategoriach wyników świadczących o umiarkowanych wartościach.

Przy pomocy jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA zbadano różnice w średnim poziomie motywacji do nauki pomiędzy badanymi

dziećmi z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych. Analiza wykazała istotne statystycznie różnice między dziećmi doświadczającymi emigracji całej rodziny lub jej członków ($F = 8,785$; $p < 0,001$) w poziomie motywacji do nauki. W następnej kolejności, przy pomocy jednego z testów post hoc, tj. testu Scheffégo, zbadano istotność różnic średnich dla skali „motywacja do nauki” pomiędzy dziećmi wychowującymi się w poszczególnych rodzinach emigracyjnych.

Tabela 61. Istotność różnic średnich w skali „motywacja do nauki” między dziećmi pochodzącymi z poszczególnych rodzin emigracyjnych

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,9569	0,1930	0,0769
	Emigruje ojciec	0,9569	-	0,4302	0,0146
	Emigrują rodzice	0,1930	0,4302	-	0,0001
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,0769	0,0146	0,0001	-

Źródło: obliczenia własne.

Wyniki badań potwierdzają, iż w badanej zbiorowości można wyodrębnić dwie grupy dzieci, które istotnie różnią się między sobą pod względem średniego nasilenia motywacji do nauki. Pierwszą grupę stanowią dzieci przebywające wraz z rodziną w Holandii, a drugą grupę – dzieci doświadczające emigracji obojga rodziców czy też jednego z nich. W tej grupie dzieci są pod opieką członków rodziny, którzy pozostają w Polsce. W rezultacie analizy stwierdzono, iż dzieci przebywające poza granicami kraju przejawiają niższą motywację do nauki, niż ma to miejsce w przypadku dzieci przebywających w Polsce.

Analiza związku między wiekiem dzieci z różnych typów rodzin emigracyjnych i ich motywacją do nauki wskazuje na ujemną umiarkowaną

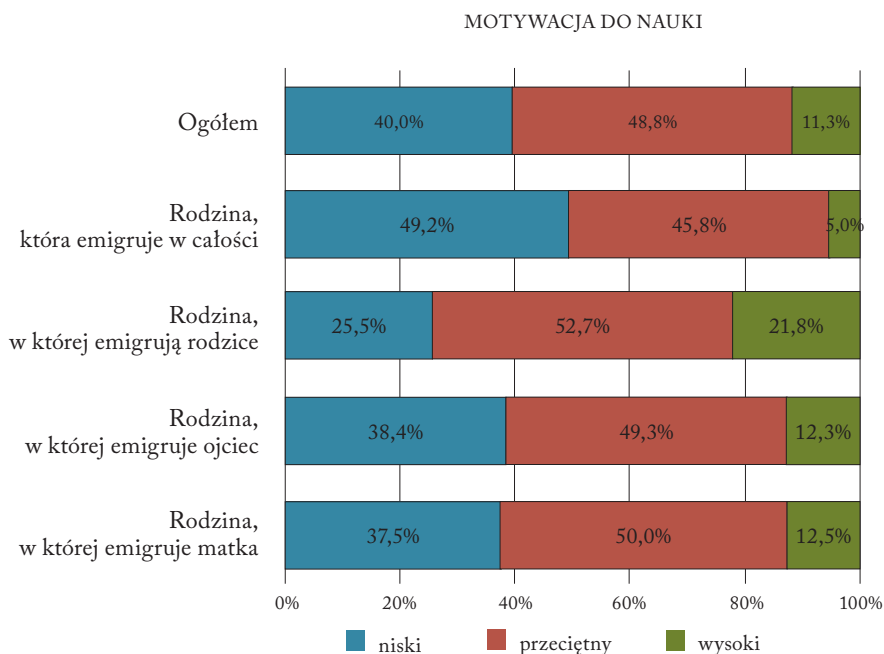
korelację pomiędzy tymi zmiennymi. Ze względu na typ rodziny emigracyjnej, w której wychowuje się badane dziecko, można dostrzec istotną statystycznie ujemną korelację pomiędzy wiekiem dziecka a motywacją do nauki. U dzieci, które emigrują wspólnie z rodzicami do Holandii, motywacja do nauki jest niższa u starszych badanych (współczynnik korelacji rang Spearmana = -0,433, $p < 0,001$).

Tabela 62. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem motywacji do nauki badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej, z której pochodzą

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>Rho</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
POLSKA	Emigruje matka	-0,059	0,622	-0,043	0,63	-0,063	0,6
	Emigruje ojciec	-0,189	0,11	-0,142	0,105	-0,202	0,087
	Emigrują rodzice	-0,154	0,263	-0,112	0,268	-0,189	0,167
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	-0,433	< 0,001	-0,329	< 0,001	-0,423	< 0,001
OGÓŁEM		-0,32	< 0,001	-0,239	< 0,001	-0,316	< 0,001

Źródło: obliczenia własne.

Okazuje się, że poziom nasilenia motywacji do nauki u badanych dzieci różni się w zależności od kategorii rodziny emigracyjnej. Najniższy średni poziom motywacji do nauki ma miejsce u dzieci z rodzin emigrujących w całości do Holandii. Natomiast motywacja do nauki u dzieci z rodzin, w których oboje rodzice wyjechali w celach zarobkowych, a dzieci pozostały w kraju pod opieką kogoś z dalszej rodziny, w porównaniu z pierwszą grupą jest istotnie wyższa. Stwierdzone różnice dobrze ilustruje rycina nr 9.

Ryc. 9. Poziom motywacji do nauki badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

Z motywacją dziecka do nauki ściśle powiązane są osiągnięcia szkolne, bowiem „zależne są od wzajemnego układu i współdziałania różnych bodźców składających się na tak zwaną motywację zewnętrzną i motywację wewnętrzną” (Niebrzydowski, 1972, s. 60). Jednym ze składników motywacji zewnętrznej ucznia jest ocena szkolna, która, wraz z kontrolą, stanowi istotne ogniwo procesu nauczania. Wysoka ocena za naukę jest jednym z motywów aktywizujących pewien procent uczniów do większego wysiłku, ponieważ wielu z nich traktuje ją jako środek do realizacji przyszłych planów edukacyjnych i zawodowych lub otrzymania określonej nagrody (Niebrzydowski, 1972 s. 85). Nie bez znaczenia jest również sytuacja rodzinna ucznia. Jeżeli rodzice dbają o to, aby stworzyć dziecku właściwy klimat sprzyjający uczeniu się, to tym samym utrwalają w nim pozytywną motywację do nauki i zachęcają go do uzyskiwania wysokich ocen szkolnych.

Badając osiągnięcia szkolne uczniów, których rodzice podjęli decyzję o emigracji, skoncentrowano się głównie na ocenach szkolnych, uzyskiwanych przez badanych przebywających w Polsce. Nie uwzględniono wyników dotyczących respondentów zamieszkujących w Holandii, głównie z uwagi na fakt, iż uczęszczają oni jednocześnie do różnych typów szkół, tj. szkoły polskiej oraz szkoły holenderskiej. Określenie poziomu osiągnięć w nauce tych uczniów, prezentujących różnorodne stopnie przyswojenia wiedzy, nie pozwoliłoby na uzyskanie miarodajnego wyniku w tej kwestii.

Na podstawie średnich ocen z ostatniego semestru nauki ustalono trzy poziomy osiągnięć w nauce, jakie prezentują uczniowie pochodzący z rodzin emigracyjnych: poziom niski, średni oraz wysoki. W tabeli 63 przedstawiono szczegółowe dane na ten temat.

Tabela 63. Osiągnięcia w nauce dzieci z rodzin emigrującej matki, ojca lub obojga rodziców

Typ rodziny emigracyjnej		Osiągnięcia w nauce		
		Niskie	Średnie	Wysokie
Emigruje matka	N	28	36	8
	%	38,9%	50,0%	11,1%
Emigruje ojciec	N	29	33	11
	%	39,7%	45,2%	15,1%
Emigrują rodzice	N	19	22	14
	%	34,5%	40,0%	25,5%
Ogółem	N	76	91	33
	%	38%	46%	17%

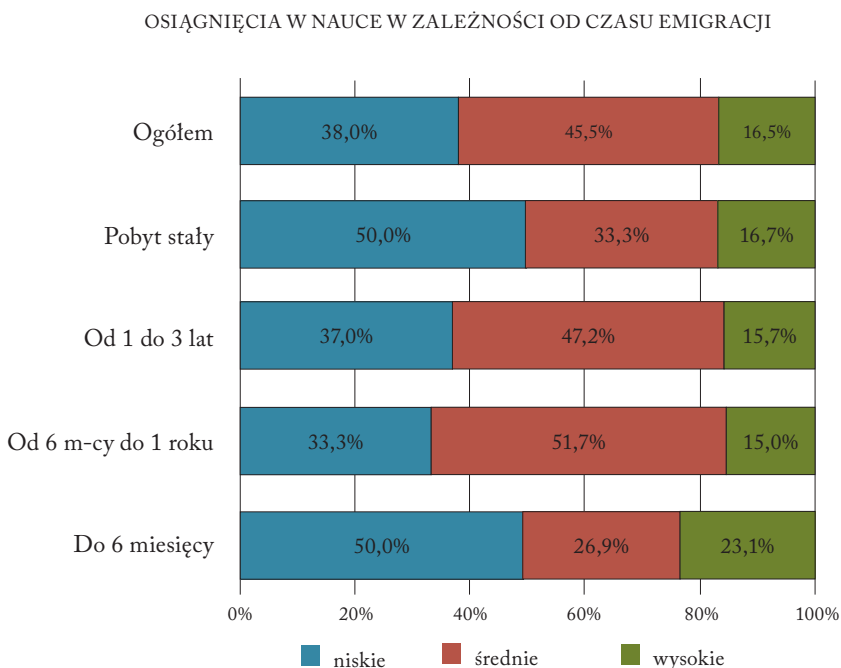
Źródło: obliczenia własne.

Okazuje się, że większość dzieci przebywających w Polsce ma przeciętne osiągnięcia w nauce, co częściowo może wynikać z ich przeciętnej

motywacji do nauki. Na poziom tych osiągnięć może również mieć wpływ odczucie niestabilności, negatywne emocje, poczucie zagrożenia u dzieci w obliczu emigracji zarobkowej dorosłych członków rodzin, która stanowi sytuację trudną dla rozwoju dziecka.

Dzieci z niskimi osiągnięciami w nauce najczęściej wychowuje tylko matka, ponieważ ojciec pracuje za granicą. Natomiast wśród dobrze uczących się dzieci najwięcej jest takich, które pozostają pod opieką innego członka rodziny, ponieważ oboje rodzice wyjechali w celach zarobkowych.

Istotnym czynnikiem kształtującym osiągnięcia szkolne dzieci pochodzących z rodzin emigracyjnych jest czas emigracji rodzica/rodziców. Na rycinie 10 zaprezentowano dane dotyczące osiągnięć szkolnych dzieci z uwzględnieniem czasu emigracji rodzica/rodziców.

Ryc. 10. Osiągnięcia w nauce badanych dzieci a czas emigracji rodzica/rodziców

Wśród respondentów, których rodzice emigrują na krótki czas (do sześciu miesięcy) lub emigracja związana jest ze stałym pobytem poza granicami kraju, połowa uzyskuje niskie wyniki w nauce. Przeciętne osiągnięcia szkolne w większości mają dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodzica/rodziców w okresie od sześciu miesięcy do roku. Natomiast w nielicznej grupie dzieci z wysokimi wynikami w nauce są najczęściej te, których rodzic/rodzice przebywają na emigracji bardzo krótko.

Interesujące są również wyniki badań dotyczące osiągnięć szkolnych w zależności od wieku dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej rodziców. W tabeli 64 przedstawiono korelacje dwóch zmiennych: osiągnięcia szkolne i wiek dziecka.

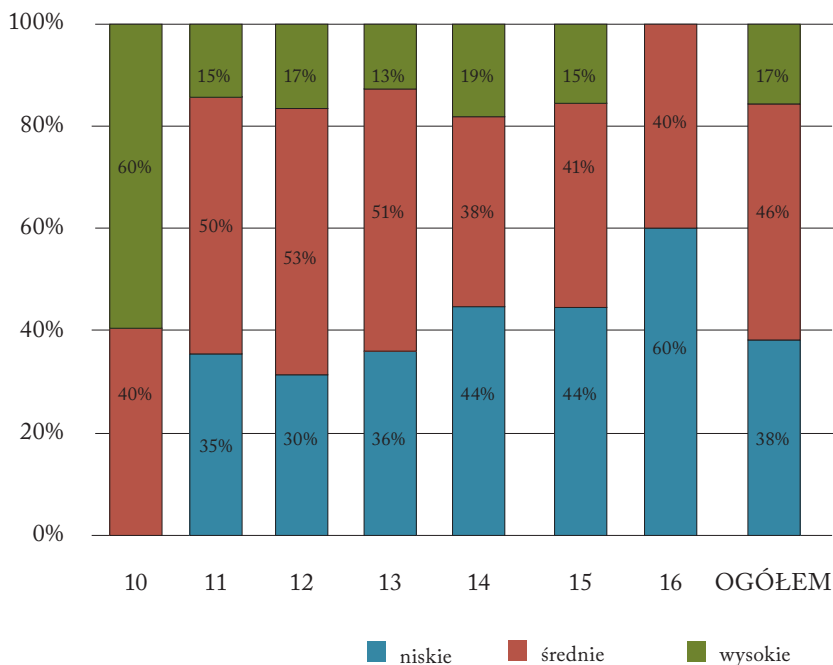
Tabela 64. Korelacje między wiekiem dziecka a osiągnięciami w nauce

Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla	
	<i>Rho</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>p</i>
Emigruje matka	-0,13	0,275	-0,119	0,246
Emigruje ojciec	-0,105	0,375	-0,091	0,362
Emigrują rodzice	-0,158	0,25	-0,134	0,24
OGÓŁEM	-0,126	0,076	-0,107	0,075

Źródło: obliczenia własne.

Wraz ze wzrostem wieku dziecka obniża się poziom osiągnięć szkolnych respondentów we wszystkich typach rodzin emigracyjnych, w których dzieci przebywają w Polsce. Na rycinie zaprezentowano szczegółowe dane dotyczące osiągnięć szkolnych dzieci z uwzględnieniem ich wieku w przedziale od 10 do 16 lat.

OSIĄGNIĘCIA W NAUCE W ZALEŻNOŚCI OD WIEKU DZIECKA

Ryc. 11. Osiągnięcia w nauce a wiek dziecka

Najwyższy poziom osiągnięć w nauce uzyskują 10-latkowie. Średni poziom uzyskują dzieci w wieku od 11 do 13 lat. Natomiast najniższy poziom osiągnięć występuje u dzieci w wieku od 14 do 16 lat.

Sytuacja dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodziny lub jej członków nie sprzyja kształtowaniu się u dzieci pozytywnej postawy wobec obowiązków szkolnych. Rodzice nie budzą i nie podtrzymują w dziecku motywacji do nauki przejawiającej się w sumiennym wykonywaniu obowiązków szkolnych. Pochłonięci problemami powstającymi w wyniku nieobecności współmałżonka lub przeciążeni pracą zawodową nie spostrzegają, iż ich dzieci coraz gorzej wywiązują się z obowiązków szkolnych.

1.2. Zachowania antyspołeczne badanych dzieci

Zachowania dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodzica, rodziców lub całej rodziny mogą przybierać różny charakter. Dzieci, których rodzice nie zajmują się ich wychowaniem, niewystarczająco je kontrolują, ponieważ pracują poza miejscem zamieszkania, częściej narażone są na problemy związane z występowaniem negatywnych zachowań.

Do zachowań antyspołecznych badanych dzieci można zaliczyć izolację, egocentryzm, wrogość lub agresję. Ich skutkiem może być unikanie współdziałania z innymi dziećmi w zespołowych formach nauki, pracy czy zabawy lub nadmierne koncentrowanie się na własnej osobie bądź przeżyciach, pragnieniach czy własnych myślach. W badaniach zastosowano „Arkusze zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej, w którym wychowawcy poddali ocenie następujące przejawy zachowań społecznych dzieci w stosunku do innych osób i wymagań szkoły: zachowania agresywne – agresja słowna i fizyczna, ekspansywność, krzykliwość, zarozumiałość, przeciwstawianie się, drażliwość, upór, podejrzliwość, brak opanowania, zazdrość oraz niestałość przyjaźni. Im wyższa była ocena wychowawcy odnośnie do danego zachowania antyspołecznego, tym intensywniej występowało ono u ucznia.

W tabeli 65 przedstawiono statystyki opisowe dla zachowań antyspołecznych dzieci pochodzących z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych.

Tabela 65. Statystyki opisowe dla wyników w skali „zachowania antyspołeczne” w „Arkuszu zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	26,4	10,5	24,0	28,8
	Emigruje ojciec	73	28,8	9,7	26,6	31,0
	Emigrują rodzice	55	28,2	10,5	25,4	30,9
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	28,4	8,7	26,9	30,0
OGÓŁEM		320	28,0	9,7	26,9	29,1

Źródło: obliczenia własne.

Średnia punktów uzyskanych w wypełnianej przez nauczycieli skali zachowań antyspołecznych przez dzieci pochodzące z rodzin, w których emigrują ojciec, rodzice lub cała rodzina, wynosi 28 na 60 możliwych do osiągnięcia. Oceny niskie w ramach tego czynnika najczęściej dotyczyły dzieci pochodzących z rodzin, w których emigruje zarobkowo matka. Średnia uzyskanych punktów wynosi 26,4 na 60 możliwych do zdobycia.

Przy pomocy jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA zbadano różnice w średnim poziomie zachowań społecznych między badanymi dziećmi pochodzącymi z określonych typów rodzin. Analiza nie wykazała istotnych statystycznie różnic między dziećmi z poszczególnych rodzin ($F = 0,887$; $p = 0,4478$).

W toku procesu badawczego starano się również sprawdzić, czy istnieje zależność pomiędzy zachowaniami społecznymi dzieci a czasem trwania emigracji zarobkowej. Analiza wariancji ANOVA nie ujawnia jednak istotnych statystycznie różnic w średnim poziomie zachowań antyspołecznych pomiędzy dziećmi pochodzącymi z rodzin, których

członkowie lub cała rodzina pozostają na emigracji w różnym okresie ($F = 0,364$; $p = 0,779$). Na podstawie obserwacji średnich wyników zaprezentowanych w tabeli 66 można natomiast dostrzec różnicę w poziomie zachowań antyspołecznych wśród dzieci tworzących badaną próbę. Liczebność próby była jednak zbyt mała, aby wnioski sformułowane na tej podstawie móc potwierdzić statystycznie dla całej zbiorowości dzieci emigracyjnych.

Tabela 66. Różnice w poziomie zachowań antyspołecznych badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny oraz czasu pobytu członka rodziny lub rodziny na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	31,2	8,6	24,6	37,8
		6 miesięcy–1 rok	25	27,8	10,3	23,6	32,1
		1 rok–3 lata	35	24,6	10,9	22,7	26,6
		Stały pobyt	3	21,0	8,9	-1,1	43,1
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	30,5	9,4	20,6	40,4
		6 miesięcy–1 rok	21	28,9	10,0	24,3	33,4
		1 rok–3 lata	43	28,7	9,9	26,8	30,7
		Stały pobyt	3	26,0	9,8	1,5	50,5
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	28,4	12,1	20,3	36,5
		6 miesięcy–1 rok	14	29,9	9,0	24,7	35,1
		1 rok–3 lata	30	27,3	10,8	23,3	31,3
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	18,7	8,1	-1,6	38,9
		6 miesięcy–1 rok	9	30,6	9,1	23,6	37,5
		1 rok–3 lata	54	29,1	9,3	27,2	31,1
		Stały pobyt	54	27,9	7,8	26,0	29,8

Źródło: obliczenia własne.

Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej matki, która na stałe przebywa poza granicami kraju, prezentują niższy poziom zachowań antyspołecznych niż dzieci doświadczające czasowej nieobecności matki (od miesiąca do trzech lat). Podobna tendencja występuje u dzieci w rodzinach, gdzie emigruje ojciec. Im krócej trwa nieobecność ojca z powodu wyjazdu zarobkowego, tym więcej pojawia się zachowań antyspołecznych u dzieci, takich jak: bunt, gniew, agresja słowna lub fizyczna. Natomiast wraz z wydłużającym się czasem emigracji ojca zachowania te stopniowo ulegają zahamowaniu.

Podobna sytuacja występuje wśród dzieci doświadczających nieobecności obojga emigrujących rodziców. Dzieci te częściej przejawiają zachowania antyspołeczne w sytuacji, gdy emigracja rodziców trwa od miesiąca do roku, niż gdy emigrują oni w okresie od roku do trzech lat. W początkowym okresie emigracji (nieobecności rodziców) zachowania aspołeczne u dzieci występują częściej.

Jeżeli natomiast poddamy analizie zachowania antyspołeczne dzieci wychowujących się w rodzinach będących na emigracji w Holandii i czas trwania tej emigracji, to okazuje się, iż w początkowym okresie pobytu dziecka poza granicami kraju dzieci rzadziej przejawiają zaburzenia w zachowaniu. Wraz ze wzrostem czasu przebywania dziecka i jego rodziny na emigracji zwiększa się tendencja do występowania zachowań aspołecznych. Konkluzję tę należy traktować ostrożnie, ponieważ sformułowano ją na podstawie mało licznej próby.

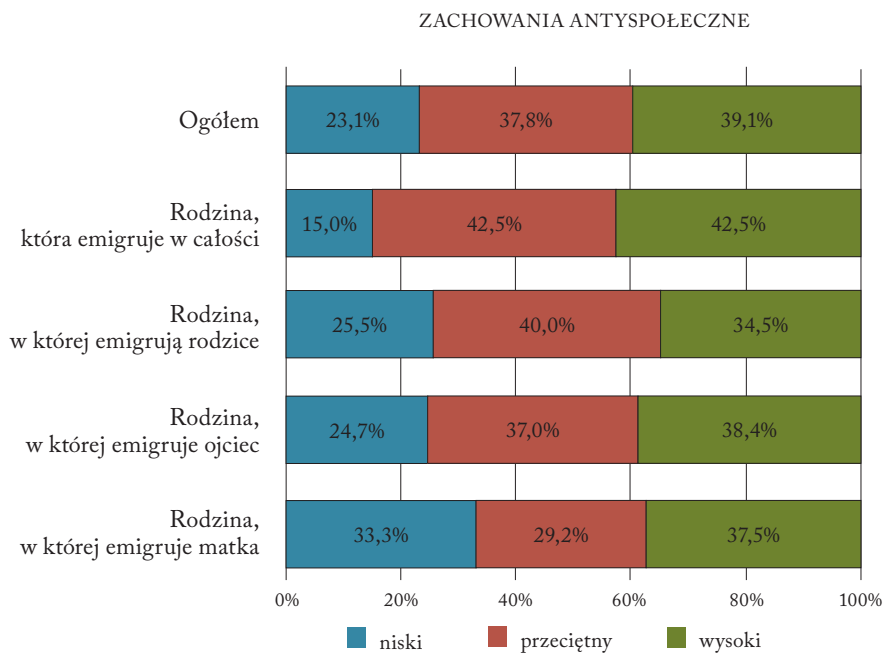
W całej grupie badanych dzieci obserwujemy bardzo słabą, ale istotną statystycznie dodatnią korelację między wiekiem dziecka a poziomem występowania zachowań antyspołecznych, co oznacza, że im starsze jest dziecko doświadczające emigracji co najmniej jednego z rodziców lub całej rodziny, tym częściej prezentuje zachowania antyspołeczne.

Kolejnym krokiem w analizie było spojrzenie na poziom zachowań antyspołecznych wśród dzieci z uwzględnieniem typów rodzin emigracyjnych. Szczegółowe dane ilustruje rycina 12.

Tabela 67. Współczynniki korelacji między wiekiem i poziomem zachowań antyspołecznych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>Rbo</i>	<i>P</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
POLSKA	Emigruje matka	0,151	0,206	0,115	0,198	0,12	0,315
	Emigruje ojciec	0,087	0,463	0,056	0,518	0,075	0,526
	Emigrują rodzice	0,246	0,07	0,181	0,074	0,21	0,124
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,12	0,193	0,087	0,215	0,136	0,138
OGÓŁEM		0,144	0,01	0,104	0,012	0,13	0,02

Źródło: obliczenia własne.

Ryc. 12. Poziom zachowań antyspołecznych badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej

Na podstawie analizy ANOVA nie stwierdzono istotnych różnic między intensywnością występowania zachowań społecznych u dzieci a przynależnością do określonej rodziny emigracyjnej. Wprawdzie zaobserwowano najniższe średnie nasilenie występowania zachowań antyspołecznych u dzieci doświadczających emigracji zarobkowej matki, jednak różnica ta nie okazała się istotna statystycznie. Rezultaty analizy statystycznej dowiodły ponadto, że wraz z wydłużaniem się okresu przebywania matek na emigracji zachowania dzieci ulegają zmianie (aż 37,5 proc. badanych dzieci z rodzin emigrujących matek wykazuje wysoki poziom zachowań antyspołecznych).

Natomiast dzieci emigrujących zarobkowo ojców przejawiają zachowania antyspołeczne w wysokim stopniu, niezależnie od czasu rozłąki, jak to wcześniej opisano. Warto również podkreślić, iż w tej grupie niewiele mniejszy jest odsetek dzieci, u których stwierdzono przeciętny poziom zachowań antyspołecznych.

Najczęściej przeciętnie nasilone zachowania antyspołeczne występują u dzieci doświadczających emigracji zarobkowej obojga rodziców. Wyniki w tej grupie upoważniają do stwierdzenia, iż w tym typie rodzin jest najmniejszy udział dzieci z wysokim poziomem zachowań antyspołecznych.

Dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami do Holandii najczęściej przejawiają zachowania antyspołeczne na poziomie przeciętnym i wysokim, co może wskazywać na gorsze przystosowanie społeczne. Niski poziom zachowań antyspołecznych tej grupy dzieci jest znacznie mniejszy niż w pozostałych typach rodzin emigracyjnych.

W celu określenia obszaru zachowań dziecka, które nie są tolerowane przez rodziców w rodzinach emigracyjnych, rozmawiano z dziećmi. Rezultaty analizy uzyskanych informacji zaprezentowano w tabelach 68, 69, 70 z uwzględnieniem próby badawczej, typu rodziny oraz osoby rodzica.

Tabela 68. Zachowania badanych dzieci nieakceptowane przez matkę z uwzględnieniem typu rodziny

Zachowania dziecka nieakceptowane przez matkę (w opinii dziecka przebywającego w Polsce):	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nie wiem	25	34,7	31	43,1	24	43,6	80	40,2
Lenistwo	6	8,3	8	11,1	4	7,3	18	9
Pyskowanie	6	8,3	6	8,3	4	7,3	16	8
Inne*	5	6,9	6	8,3	5	9,1	16	8
Bunt, złość, kłótniowość, nerwowość	10	13,9	5	6,9	0	0	15	7,5
Demonstrowanie złego zachowania	7	9,7	2	2,8	6	10,9	15	7,5
Kłamstwo	2	2,8	4	5,6	3	5,5	9	4,5
Wulgarnie słowa	3	4,2	2	2,8	3	5,5	8	4
Nieposłuszeństwa	1	1,4	3	4,2	3	5,5	7	3,5
Wagarowanie	2	2,8	1	1,4	2	3,6	5	2,5
Wychodzenie z domu bez zezwolenia	1	1,4	2	2,8	1	1,8	4	2
Przemoc, agresja	2	2,8	2	2,8	0	0	4	2
Otrzymywanie złych ocen	2	2,8	1	1,4	0	0	3	1,5
OGÓŁEM	72	100	73	100	55	100	200	100

Źródło: obliczenia własne.

* Kategoria „inne” obejmowała grupę różnorodnych zachowań, często różnych od pozostałych kategorii.

Tabela 69. Zachowania badanych dzieci nieakceptowane przez ojca z uwzględnieniem typu rodziny

Zachowania dziecka nieakceptowane przez ojca* (w opinii dziecka przebywającego w Polsce):	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nie wiem	24	34,8	29	42	27	51,9	80	42,1
Pyskowanie	7	10,1	5	7,2	5	9,6	17	8,9
Lenistwo	6	8,7	7	10,1	3	5,8	16	8,4
Demonstrowanie złego zachowania	6	8,7	2	2,9	6	11,5	14	7,4
Inne**	5	7,2	5	7,2	4	7,7	14	7,4
Bunt, złość, kłótniowość, nerwowość	8	11,6	4	5,8	0	0	12	6,3
Kłamstwo	2	2,9	6	8,7	4	7,7	12	6,3
Otrzymywanie złych ocen	5	7,2	4	5,8	0	0	9	4,7
Wulgarne słowa	3	4,3	3	4,3	3	5,8	9	4,7
Nieposłuszeństwo	1	1,4	3	4,3	0	0	4	2,1
Przemoc, agresja	2	2,9	1	1,4	0	0	3	1,6
OGÓŁEM	69	100	69	100	52	100	190	100

Źródło: obliczenia własne.

* Część respondentów nie udzieliła informacji z uwagi na fakt, iż pochodzili oni z rodzin niepełnych i mieszkali wyłącznie z matką.

** Kategoria „inne” obejmowała grupę różnorodnych zachowań, często różnych od pozostałych kategorii.

Okazuje się, że w rodzinach, gdzie wyjechał ojciec, w opinii dzieci matki i ojcowie najczęściej nie akceptują u swoich dzieci lenistwa,

zaś rzadziej „pyskowania” czy agresji. Zdaniem dzieci emigrujące matki nie tolerują w ich zachowaniu buntu, kłótności, nerwowości, co często związane jest z faktem zmiany sytuacji w rodzinie spowodowanej wyjazdem matki. Z kolei opiekunowie dzieci doświadczających nieobecności obojga rodziców w opinii respondentów najczęściej nie akceptują dziecięcych zachowań wykraczających poza określone normy społeczne.

W opinii dzieci przebywających wspólnie z rodzicami na emigracji ich matki nie akceptują takich zachowań jak: lenistwo, pyskowanie, palenie papierosów lub sięganie po inne używki.

Na podstawie analizy opinii dzieci można stwierdzić, że większość z nich nie wie, jakich zachowań nie akceptują ich ojcowie. Przy czym przebywający na emigracji wspólnie z dziećmi ojcowie nie tolerują w ich zachowaniu przede wszystkim lenistwa, „pyskowania”, kłótności, zaś rzadziej: kaprysów, bałaganiarstwa, nieposłuszeństwa, buntu i wulgarnych słów. Jak widać, proces wychowawczy dziecka doświadczającego rozłąki z rodzicami lub krajem spowodowanej emigracją zarobkową rodziców/rodziny jest narażony na wiele zagrożeń.

Tabela 70. Nieakceptowane przez rodziców zachowania badanych dzieci przebywających wraz z rodziną na emigracji w Holandii

Zachowania dziecka nieakceptowane przez matkę i ojca (w opinii dzieci przebywających z rodziną w Holandii):					
Nie akceptuje zachowania:					
MATKA			OJCIEC		
Rodzaj zachowania	N	%	Rodzaj zachowania	N	%
Lenistwo	22	18,3	Nie wiem	25	20
Inne	17	14,2	Lenistwo	23	20
Pyskowanie	16	13,3	Pyskowanie	14	12,2
Palenie papierosów	15	12,5	Palenie papierosów	11	9,6
Nie wiem	12	10	Kłótność	11	9,6
Bałagan	8	6,7	Inne	8	7
Kłamstwo	6	5	Bałagan	5	4,3
Nieposłuszeństwo	6	5	Kaprysy	4	3,5
Nieodpowiedzialność	4	3,3	Nieposłuszeństwo	3	2,6
Kaprysy	4	3,3	Wulgarnie słowa	3	2,6
Bunt	2	1,7	Bunt	3	2,6
Wulgarnie słowa	2	1,7	Nieodpowiedzialność	3	2,6
Robienie zbędnych zakupów	2	1,7	Kłamstwo	3	2,6
Gra na komputerze	2	1,7	Lekkomyślność	1	0,9
Kłótność	1	0,8	Robienie zbędnych zakupów	0	0
Lekkomyślność	1	0,8	Gra na komputerze	0	0
OGÓŁEM	120	100	OGÓŁEM	115	100

Źródło: obliczenia własne.

* Część respondentów nie udzieliła informacji z uwagi na fakt, iż pochodzili oni z rodzin niepełnych i mieszkali wyłącznie z matką.

** Kategoria „inne” obejmowała grupę różnorodnych zachowań, często różnych od pozostałych kategorii.

1.3. Znaczenie kontaktów badanych dzieci z osobami najbliższymi i konsekwencje wynikające z ich ograniczenia

Dzieci i młodzież w szczególnie dotkliwy sposób odczuwają emigrację zarobkową rodziców lub całej rodziny. Dzieje się tak głównie z powodu nieobecności w ich codziennym życiu jednego lub obojga rodziców, którzy emigrują, czy też z uwagi na zmianę dotychczasowego środowiska życia i funkcjonowania w nowej przestrzeni społecznej. Dla prawidłowego funkcjonowania i zdrowego rozwoju najmłodszy członkowie rodziny potrzebują miłości, troski oraz obecności osób najbliższych, tj. rodziców, dziadków, rówieśników. Wyjazd zarobkowy rodziców lub całej rodziny, nawet najlepiej przygotowany, może jednak powodować określone problemy w funkcjonowaniu dziecka, głównie wynikające z ograniczonych kontaktów dziecka z emigrującym rodzicem/rodzicami lub osobami pozostającymi w kraju ojczystym.

Biorąc pod uwagę konsekwencje wynikające z emigracji zarobkowej członków rodziny lub całej rodziny dla funkcjonowania badanych dzieci, skoncentrowano się na analizie następujących obszarów: zachowanie dziecka obserwowane po odwiedzinach rodzica emigranta, zmiany w określonej sferze życia rodzinnego, w której dochodzi do dezorganizacji z powodu nieobecności rodzica, zmiany w zachowaniu dziecka wynikające z rozłąki z emigrującymi rodzicami/rodzicem, problemy wychowawcze występujące u dziecka, z którymi nie radzi sobie rodzic/opiekun pozostający z dzieckiem, zmiany, jakie chciałoby wprowadzić dziecko w rodzinie, zachowania dziecka nieakceptowane przez rodziców oraz rodzaj zajęć podejmowanych przez dziecko w czasie wolnym.

Dla właściwego rozwoju i funkcjonowania dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej w rodzinie istotna jest obecność (fizyczna bądź „na odległość”) obojga rodziców w jego życiu. Wyjazdy emigracyjne członków rodziny, zarówno te stałe, jak i okresowe, przez swoją specyfikę wyznaczają sposób utrzymywania kontaktu rodzica z dzieckiem.

Odpowiednia częstotliwość i czas pobytu rodzica/rodziców w kraju sprzyja nawiązywaniu właściwych relacji z dzieckiem oraz łagodzi następstwa rozłąki z rodziną. Najlepszą formą kontaktu rodzica z dzieckiem jest oczywiście kontakt osobisty.

W toku postępowania badawczego ustalono na podstawie deklaracji pozostającego z dzieckiem w kraju rodzica bądź opiekuna częstotliwość pobytów emigrujących rodziców lub rodzica w Polsce oraz liczbę przeprowadzonych przez nich rozmów za pomocą środków masowego przekazu, np. telefon czy Internet, podczas pozostawania na emigracji. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabelach 71–76.

Tabela 71. Częstotliwość pobytu rodzica/rodziców-emigranta/emigrantów w kraju na podstawie opinii rodzica/opiekuna pozostającego z dzieckiem w Polsce

Częstotliwość pobytu emigrującego rodzica/rodziców w kraju:	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
1 raz w miesiącu na 2 tyg.	-	-	3	2,9	1	9,1	4	3,1
1 raz w miesiącu na 5 dni	1	6,3	4	3,8	-	-	5	3,8
1 raz w miesiącu na weekend	5	31,3	38	36,5	2	18,2	45	34,4
7 razy w roku na 2 tyg.	-	-	1	1	-	-	1	0,8
6 razy w roku na 2 tyg.	-	-	5	4,8	1	9,1	6	4,6
6 razy w roku na 1 tydz.	-	-	2	1,9	-	-	2	1,5
4 razy w roku na 1 mies.	-	-	1	1	-	-	1	0,8
4 razy w roku na 3 tyg.	-	-	1	1	1	9,1	2	1,5
4 razy w roku na 1 tydz.	-	-	2	1,9	-	-	2	1,5
4 razy w roku	2	12,5	3	2,9	-	-	5	3,8
3–4 razy w roku na 4 tyg.	-	-	1	1	1	9,1	2	1,5
3 razy w roku na 2 tyg.	2	12,5	12	11,5	1	9,1	15	11,5

Częstotliwość pobytu emigrującego rodzica/rodziców w kraju:	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
3 razy w roku na 1 tydz.	-	-	2	1,9	-	-	2	1,5
2 razy w roku na 1 mies.	1	6,3	2	1,9	-	-	3	2,3
2 razy w roku na 2 tyg.	-	-	6	5,8	-	-	6	4,6
2 razy w roku na 1 tydz.	-	-	3	2,9	-	-	3	2,3
2 razy w roku na święta	-	-	5	4,8	1	9,1	6	4,6
2 razy w roku na parę dni	1	6,3	-	-	-	-	1	0,8
1 raz w roku na 2 miesiące (wakacje)	1	6,3	1	1	-	-	2	1,5
1 raz w roku na wakacje	1	6,3	2	1,9	-	-	3	2,3
1 raz w roku na kilka dni	-	-	2	1,9	-	-	2	1,5
Nie odwiedzają rodziny	2	12,5	8	7,7	3	27,3	13	9,9
OGÓŁEM	16	100	104	100	11	100	131	100

Źródło: obliczenia własne.

Analiza częstotliwości przyjazdu i pobytu rodzica/rodziców w kraju, w zależności od typu rodziny emigracyjnej, dowodzi, że emigrujący ojcowie (36,5 proc.) i matki (31,3 proc.) stanowią największą grupę rodziców odwiedzających swoje rodziny co najmniej raz w miesiącu na okres jednego weekendu. Okazuje się również, że wśród rodzin, z których wyjechali w celach zarobkowych oboje rodzice (27,3 proc.), najwięcej jest takich, którzy w ogóle nie nawiązują kontaktów z pozostałymi w Polsce dziećmi lub odwiedzają je co najmniej raz w miesiącu. W takich rodzinach dzieci najczęściej doświadczają skutków rozłąki z rodzicami, co może być źródłem nieprawidłowości w ich funkcjonowaniu. Niedbanie przez rodziców o właściwe podtrzymywanie relacji z dziećmi, o częsty kontakt z nimi nierzadko powoduje negatywne

zachowania dzieci. Brak kontaktu dziecka z rodzicem może być sytuacją o wysokim ryzyku zaburzeń emocjonalnych i psychicznych. W tabeli 72 przedstawiono statystyki opisowe dla liczby odwiedzin emigrantów w ciągu roku w kraju, uwzględniając przy tym typ rodziny emigracyjnej.

Tabela 72. Liczba odwiedzin dzieci przez rodziców w ciągu roku

Średnia liczba odwiedzin dzieci przez emigrujących rodziców w ciągu roku:	Typ rodziny			Ogółem
	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	
Średnia	5,7	6,7	4,9	6,4
Odch. standardowe	5,2	4,9	4,9	4,9

Źródło: obliczenia własne.

Średnia liczba odwiedzin rodzin, głównie dzieci pozostawionych w kraju przez emigrantów (w ciągu roku), jest najwyższa dla rodzin, w których emigruje ojciec, natomiast najniższa dla rodzin, w których równocześnie emigrują oboje rodzice.

Jednocześnie, obserwując średnią długość jednego pobytu emigranta/emigrantów w kraju, można zauważyć, iż jest ona najwyższa dla emigrujących matek, natomiast najniższa dla obojga emigrujących rodziców. Emigrujące matki, pomimo iż rzadziej odwiedzają rodzinę pozostającą w kraju, w porównaniu do emigrujących ojców czy obojga rodziców, to jednak dłużej przebywają w kraju w okresie odwiedzin. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 73.

Tabela 73. Średnia długość jednego pobytu emigranta/emigrantów w kraju

Średnia długość jednego pobytu emigrujących rodziców w kraju:	Typ rodziny			Ogółem
	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	
Średnia liczba dni	11,1	7,8	9,3	8,3
Odch. standardowe	17,7	8,9	9,6	10,1

Źródło: obliczenia własne.

Analizując dokładną liczbę dni spędzonych przez emigrujących rodzica/rodziców z dziećmi pozostającymi w Polsce, można zaobserwować, iż matki przyjeżdżają i przebywają z dziećmi dłużej, przez okres weekendu lub dwóch tygodni lub w niektórych przypadkach od jednego do dwóch miesięcy. Natomiast emigrujący ojcowie najczęściej spędzają z dziećmi jeden weekend bądź okres od jednego do dwóch tygodni. W przypadku obojga emigrujących rodziców najczęściej pobyt w kraju wynosi około dwa tygodnie. Dane zaprezentowano w tabeli 74.

Tabela 74. Długość jednego pobytu emigrujących rodziców/rodzica w kraju

Długość jednego pobytu	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
0 dni	2	16,7	8	8,2	3	27,3	13	10,8
Weekend	5	41,7	39	40,2	2	18,2	46	38,3
5 dni	1	8,3	4	4,1	-	-	5	4,2
1 tydzień	-	-	14	14,4	1	9,1	15	12,5
2 tygodnie	2	16,7	26	26,8	3	27,3	31	25,8
3 tygodnie	-	-	1	1	1	9,1	2	1,7

Długość jednego pobytu	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
4 tygodnie	-	-	1	1	1	9,1	2	1,7
1 miesiąc	1	8,3	3	3,1	-	-	4	3,3
2 miesiące	1	8,3	1	1	-	-	2	1,7
Ogółem	12	100	97	100	11	100	120	100

Źródło: opracowanie własne.

* Części odpowiedzi respondentów nie można było przedstawić liczbowo, gdyż nie ujmowały one dokładnej ilości dni spędzonych w Polsce, np. „3–4 razy w ciągu roku na 4 tyg.”, „4 razy w roku”, „2 razy na parę dni”, „raz na wakacje”, „raz na święta”. Nie wiadomo, ile dokładnie dni trwa taki pobyt, więc tych obserwacji nie ma w zestawieniu długości jednego pobytu i sumy dni w ciągu roku, stąd też mniejsze liczebności.

Otrzymane wyniki analiz dostarczają również ciekawych informacji o liczbie dni spędzonych w Polsce przez emigrantów w ciągu roku. Okazuje się bowiem, iż średnia liczba dni pobytu emigranta/emigrantów w ciągu roku w kraju jest najwyższa dla obojga emigrujących rodziców. Pomimo iż w tych rodzinach istnieje tendencja do nieutrzymywania przez rodziców kontaktów z dziećmi, to w przypadkach rodziców, którzy decydują się na okresowy powrót do kraju, ich kontakt z dzieckiem utrzymuje się przez okres co najmniej dwóch tygodni. Dane zaprezentowano w tabeli 75.

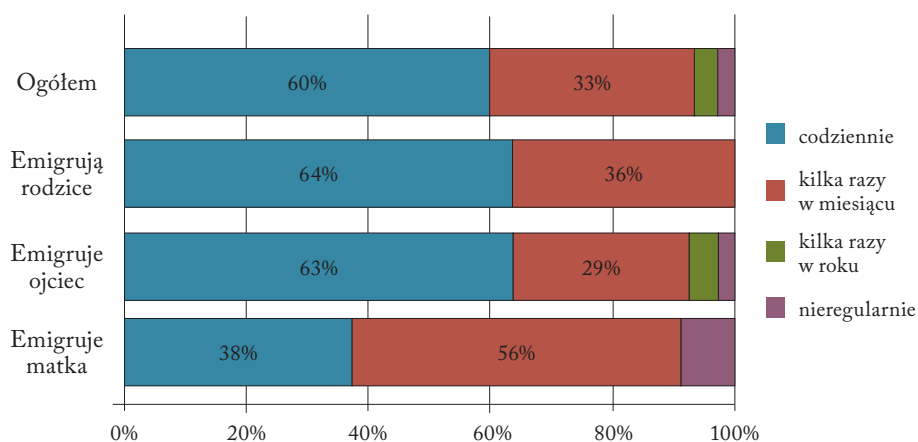
Tabela 75. Liczba dni spędzonych w kraju w ciągu roku przez emigranta/emigrantów

Średnia liczba dni spędzonych w kraju przez emigrujących rodziców w ciągu roku:	Typ rodziny			Ogółem
	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	
Średnia liczba dni	32,0	35,9	47,6	36,6
Odch. standardowe	21,1	32,8	52,5	34,0

Źródło: obliczenia własne.

Gdy rodzice pozostają poza granicami kraju i nie mają możliwości bezpośredniego kontaktu z dzieckiem w Polsce, próbują w różnym stopniu i za pomocą różnorodnych środków komunikacji nawiązać z nim kontakt. Aby dokonać analizy jakości kontaktu rodzica z dzieckiem, zapytano rodziców o ich subiektywne odczucia dotyczące możliwości nawiązywania takiego kontaktu za pomocą różnych środków (kanałów komunikacyjnych).

CZĘSTOTLIWOŚĆ TELEFONICZNYCH KONTAKTÓW RODZICA (EMIGRANTA) Z DZIECKIEM

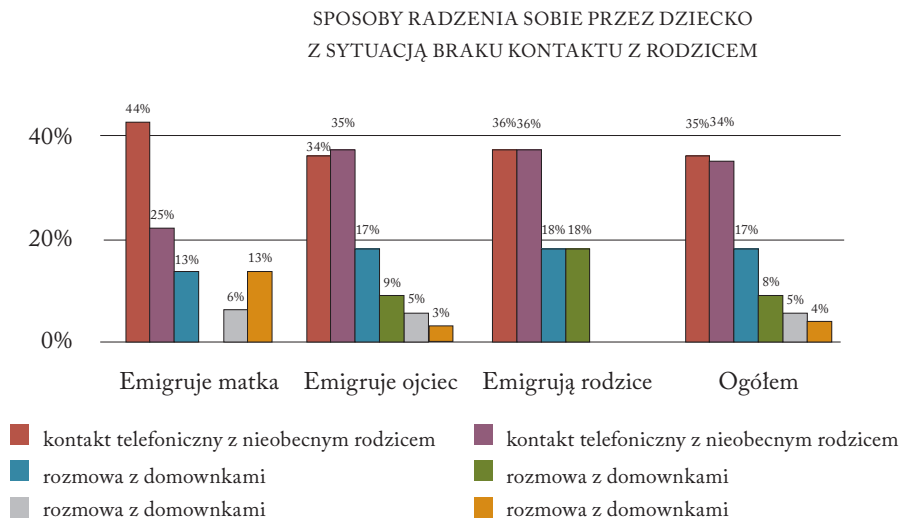

Ryc. 13. Częstotliwość telefonicznych kontaktów emigranta/emigrantów z dziećmi

Na rycinie 13 przedstawiono rozkład danych dotyczących częstotliwości telefonicznych kontaktów rodziców z dziećmi w kraju. Dla dziecka pozostającego w Polsce ważnym czynnikiem zmniejszającym poczucie rozłąki z emigrującym rodzicem jest utrzymywanie częstych kontaktów, choćby pośrednich, i świadomość, że w razie potrzeby lub nagłego problemu istnieje możliwość skontaktowania się z nieobecnym rodzicem za pomocą telefonu. W badanej grupie rodziców większość respondentów deklaruje utrzymywanie codziennego kontaktu telefonicznego emigrującego rodzica z dzieckiem. Dzieci, pomimo rozłąki z rodzicem, są w stanie choćby na odległość, ale systematycznie porozumiewać

się z nim, uzyskać od niego wsparcie, poradę czy zapewnienie, że są kochane.

Zaprezentowane na rycinie 14 dane procentowe wskazują na sposoby radzenia sobie przez dziecko z sytuacją braku kontaktu z emigrującym rodzicem lub rodzicami. Wśród licznych sposobów radzenia sobie przez dziecko z nieobecnością emigrujących rodzica/rodziców, w opinii pozostającego w kraju rodzica lub w opinii opiekuna dziecka, najlepszym z nich jest kontakt telefoniczny (35 proc.). Takie rozwiązanie najczęściej wykorzystują dzieci emigrujących matek. W wypowiedziach rodziców pozostających z dziećmi w Polsce z jednej strony często pojawiają się opinie, iż dzieci dobrze znoszą rozłąkę z emigrującym rodzicem, jednakże z drugiej strony spora część rodziców zauważa, iż pozostające w kraju dzieci potrzebują rozmowy z domownikami czy opiekującym się nim rodzicem. Niewielki jest odsetek rodziców, którzy nie potrafili powiedzieć, w jaki sposób ich dziecko radzi sobie z sytuacją braku kontaktu z nieobecnym rodzicem.

Ryc. 14. Sposoby radzenia sobie przez dziecko z sytuacją braku kontaktu z emigrującymi rodzicem/rodzicami

Wśród innych sposobów radzenia sobie przez dziecko z rozłąką z emigrującymi rodzicem/rodzicami opiekunowie i rodzice wymieniali następujące strategie: „dzieci nie chcą mówić o emigrującej matce”; „odliczają dni do kolejnego przyjazdu ojca”; „opiekun stara się zainteresować dziecko jakimś hobby”; „dzieci zamykają się w sobie”.

Z kolei opiekunowie dzieci, które według nich dobrze radzą sobie z rozłąką z emigrującym rodzicem, udzielali m.in. następujących wyjaśnień: „dzieci nie odczuwają rozłąki z mężem, gdyż od urodzenia ta sytuacja jest dla nich normalna”; „dzieci mają wiele zajęć i mało czasu na rozmyślanie”; „opiekun stara się zainteresować dziecko jakimś hobby”; „dzieci radzą sobie dobrze, ale rozstanie z ojcem jest dla nich dużym przeżyciem”; „dziecko przyzwyczało się do sytuacji rozłąki”; „dzieci są świadome, iż sytuacja wyjazdu ojca za granicę nie będzie trwać stale”; „dzieci mają własne życie i problemy”.

W funkcjonowaniu wychowawczym dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodzica/rodziców ważna jest również analiza zachowań dzieci bezpośrednio po odwiedzinach rodzica/rodziców-emigranta/emigrantów. Okresowe powroty emigrantów do rodziny przebywającej w Polsce mają istotne znaczenie dla utrzymywania poczucia wspólnoty rodzinnej. Przynoszą one wiele korzyści dla dziecka, m.in. zadowolenie z przyjazdu nieobecnego rodzica, możliwość bezpośredniego kontaktu, „bycia” dziecka z rodzicem, otrzymania prezentu. Ale bywa, że powodują różne trudne przeżycia, szczególnie w momentach, kiedy emigrujący rodzic/rodzice ponownie wyjeżdża. W tabeli 76 zaprezentowano najczęstsze zachowania dzieci obserwowane po odwiedzinach rodziców-emigrantów w kraju z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej, w której dzieci się wychowują.

Tabela 76. Zachowania dzieci obserwowane po odwiedzinach emigrującego rodzica/rodziców

Zachowania dzieci po odwiedzinach rodzica-emigranta:	Typ rodziny						OGÓŁEM	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Zmienność uczuć – najpierw są szczęśliwe, a później odczuwają smutek	2	12,5	30	28,9	1	9,1	33	25,2
Tęsknota, poczucie opuszczenia, smutek, żal, płacz, unikanie rozmowy z emigrującym rodzicem	8	50	26	25	3	27,3	37	28,2
Zachowują się normalnie, są przyzwyczajone do obecnej sytuacji	3	18,8	20	19,2	2	18,2	25	19,1
Próbują zwrócić uwagę na siebie, są rozdrażnione lub agresywne	2	12,5	10	9,6	2	18,2	14	10,7
Rodzic nie wie, jak odpowiedzieć lub nie obserwuje zmian	1	6,3	8	7,7	0	0	9	6,9
Inne – chcą wyjechać z ojcem lub nie chcą, aby wyjeżdżał, traktują przyjazd ojca w kategorii święta	0	0	10	9,6	3	27,3	13	9,9
OGÓŁEM	16	100	104	100	11	100	131	100

Źródło: obliczenia własne.

Oceniając zachowania dzieci po odwiedzinach rodzica/rodziców, respondenci (rodzic pozostający z dzieckiem w Polsce lub opiekun) najczęściej zwracali uwagę na te zachowania dziecka, które świadczą o smutku i jego tęsknocie za nieobecny rodzicem/rodzicami. Są to najczęściej następujące reakcje emocjonalne: płacz, apatyczność, brak

ochoty na romowę, zmienny nastrój, rozdrażnienie. Grupa tych zachowań prezentowana jest znacznie częściej przez dzieci emigrujących matek (silna tęsknota do nieobecnej matki), a w następnej kolejności dzieci emigrujących rodziców oraz ojców.

Respondenci ponadto obserwowali u dzieci zachowania związane ze zmiennością uczuć, przykładowo uzasadniając je w następujący sposób: „dziecku po wyjeździe rodzica początkowo towarzyszy nadal szczęście i radość związana z jego pobylem w rodzinie, jednak szybko orientuje się, iż rodzic lub rodzice wyjechali i w związku z tym odczuwa smutek i żal związany z ponowną rozłąką”. W taki sposób najczęściej reagowały dzieci pochodzące z rodzin emigrujących ojców.

Bywają również sytuacje, w których dzieci po wyjeździe rodzica/rodziców próbują swoim zachowaniem zwrócić uwagę pozostających z nimi domowników. W ten sposób okazują swoje niezadowolnie wynikające ze zmiany sytuacji rodzinnej. W sporadycznych przypadkach dzieci chcą także wyjechać z emigrującym ojcem, po to, aby być z nim, lub protestują wobec wyjazdu rodzica. Niewątpliwie niektóre odwiedziny emigrantów traktowane są również przez dzieci w kategorii święta rodzinnego.

Warto zauważyć, iż niewielki odsetek badnych rodziców (6,9 proc.) nie obserwuje zmian w zachowaniu dziecka po odwiedzinach emigrującego członka rodziny, co niewątpliwie jest dowodem na to, iż zachowania dzieci wynikające z emigracji zarobkowej członków rodziny ulegają zmianom.

Badani rodzice zostali również zapytani o ogólny zakres zmian, jakie dostrzegają w zachowaniu dziecka z powodu rozłąki z emigrującymi rodzicem/rodzicami. Pytanie brzmiało: „Czy obserwuje Pani/Pan jakieś zmiany w zachowaniu dziecka, które Pani/Pana zdaniem wynikają z rozłąki z nieobecnym rodzicem (rodzicami)?”. Większość wypowiedzi respondentów nie wskazywała na pojawianie się jakichkolwiek zmian w zachowaniu dziecka wynikających z emigracji zarobkowej rodzica/rodziców. Dane zaprezentowano w tabeli 77.

Tabela 77. Zmiany w zachowaniu dziecka obserwowane w związku z rozłąką z emigrującym rodzicem/rodzicami

Zmiany w zachowaniu dziecka (wg opinii rodzica/opiekuna pozostającego z dzieckiem):	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nie obserwuje się zmian	4	25	48	46,2	5	45,5	57	43,5
Tęsknota za nieobecny rodzicem	2	12,5	10	9,6	0	0	12	9,2
Niepokój, nerwowość, płaczliwość, kłótność	2	12,5	5	4,8	1	9,1	8	6,1
Nieposłuszeństwo, buntowanie się	3	18,8	13	12,5	2	18,2	18	13,7
Rozdrażnienie po wyjeździe rodzica	0	0	5	4,8	0	0	5	3,8
Smutek, poczucie opuszczenia, odczuwanie osamotnienia	1	6,3	8	7,7	1	9,1	10	7,6
Przejawianie zachowań agresywnych	1	6,3	2	1,9	0	0	3	2,3
Spędzanie czasu poza domem	0	0	1	1	0	0	1	0,8
Próby zwrócenia uwagi na siebie	0	0	3	2,9	0	0	3	2,3
Dzieci są bardziej samodzielne	1	6,3	1	1	1	9,1	3	2,3
Dziecko zachowuje się normalnie	0	0	4	3,8	0	0	4	3,1
Inne**	3	18,8	8	7,7	1	9,1	12	9,2

Źródło: obliczenia własne.

* Procenty nie sumują się do 100 ze względu na możliwość wyboru przez respondentów wielu odpowiedzi.

** Kategoria „inne” obejmowała grupę różnorodnych zmian w zachowaniu, często odmiennych, różnych od pozostałych kategorii.

W rodzinach emigrujących matek respondenci szczególną uwagę zwracają na nieposłuszeństwo i buntowanie się dzieci, a także na ujemne

stany emocjonalne dziecka, np.: niepokój, nerwowość, płaczliwość, kłótniowość oraz tęsknotę za nieobecny rodzicem.

Wśród dzieci pochodzących z rodzin emigrujących ojców przede wszystkim zaobserwowano nieposłuszeństwo i bunt. Respondenci zauważyli także tęsknotę dziecka za nieobecny rodzicem, dominujący nastrój smutku, poczucie opuszczenia, osamotnienia, a także drażliwość związaną z okresowymi wizytami emigrującego ojca w kraju.

Podobne zmiany w zachowaniu wystąpiły u dzieci obojga emigrujących rodziców, jak również u dzieci emigrujących matek czy ojców. Większość dzieci przeżywa rozłąkę z rodzicami w podobny sposób. Jednak w niektórych przypadkach dostrzega się różnice w ich zachowaniu. Dzieci obojga emigrujących rodziców w przeciwieństwie do dzieci wychowujących się w pozostałych typach rodzin wykazują większą samodzielność i zaradność w zachowaniu, często nabyte, wyuczone w wyniku funkcjonowania bez rodziców. Dzieci pozostawione w Polsce z zastępczymi opiekunami są odpowiedzialne za swój los i muszą zmagać się z większą liczbą problemów niż ich rówieśnicy wychowujący się w rodzinach emigrującej matki lub ojca.

Sytuacja wyjazdu zarobkowego rodzica bądź rodziców u pozostających w kraju członków rodziny powoduje różne niepokoje i obawy związane z organizacją życia rodzinnego. Odwołując się do systemowego podejścia do rodziny, należy zwrócić uwagę, iż całą rodzinę traktuje się jako system, a zatem jakakolwiek zmiana w jakiejś części systemu wpływa na pozostałe jego części (Barbaro, 1999, s. 11). Emigracja zarobkowa niewątpliwie jest zmianą zachodzącą w systemie rodzinnym, która wpływa na życie rodzinne. Najczęściej pojawiające się wypowiedzi respondentów dotyczące zmian w określonych sferach życia rodzinnego na skutek nieobecności emigrujących członka/członków rodziny zaprezentowano w tabeli 78.

Tabela 78. Sfera życia rodzinnego, w której dochodzi do dezorganizacji z powodu nieobecności rodzica (na podstawie opinii rodzica/opiekuna pozostającego w kraju)

Sfera życia rodzinnego, w której dochodzi do dezorganizacji z powodu nieobecności rodzica	Typ rodziny						OGÓŁEM	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nie obserwuje się problemów	6	37,5	57	54,8	5	45,5	68	51,9
Kłopoty wychowawcze z dziećmi	2	12,5	6	5,8	1	9,1	9	6,9
Trudności organizacyjne: zwiększenie obowiązków dzieci i rodzica lub opiekuna; trudności w prowadzeniu gospodarstwa domowego	1	6,3	8	7,7	1	9,1	10	7,6
Problemy emocjonalne: brak matki na co dzień; brak ojca, męskiej ręki, autorytetu, bliskości z jego strony, nikt nie może zastąpić brakującego rodzica	2	12,5	7	6,7	1	9,1	10	7,6
Wychowywanie się dziecka bez rodziców – z dziadkami	1	6,3	0	0	0	0	1	0,8
Problemy emocjonalne dzieci (poczucie opuszczenia, osamotnienia, nerwowość)	1	6,3	9	8,7	1	9,1	11	8,4
Zaburzone relacje między małżonkami: separacja, rozwód, trudności w komunikacji, tęsknota za małżonkiem	2	12,5	12	11,5	1	9,1	15	11,5
Trudności w relacjach rodzice – dziecko: brak zainteresowania sprawami dziecka, unikanie kontaku nieobecnego rodzica z dzieckiem	1	6,3	5	4,8	1	9,1	7	5,3
OGÓŁEM	16	100	104	100	11	100	131	100

Źródło: obliczenia własne.

Ponad połowa pozostających z dziećmi rodziców lub opiekunów twierdzi, iż w rodzinie nie zauważa żadnych problemów związanych z wyjazdem emigracyjnym rodzica bądź rodziców dziecka. Niemalże druga połowa tych samych respondentów wskazała na występowanie określonych zaburzeń w życiu rodzinnym, wynikających z nieobecności emigrujących członków rodziny.

W rodzinach emigrujących matek często dochodzi do separacji małżonków czy też rozwodu. Zaburzona komunikacja między pozostającym z dzieckiem ojcem a emigrującą matką prowadzi do tęsknoty i odczuwania smutku. Na co dzień widoczna jest nieobecność matki jako osoby znaczącej w rodzinie. Brakuje autorytetu w rodzinie, a zarazem bliskości ze strony nieobecnego członka rodziny. W rodzinach emigrujących matek pojawiają się również kłopoty wychowawcze z dziećmi, którym ojcowie nie są w stanie sprostać.

W rodzinach emigrujących ojców również widoczne są trudności w relacjach między małżonkami. Często ich konsekwencjami staje się separacja lub rozwód. Pozostające z dziećmi matki zwracają również uwagę na problemy emocjonalne pojawiające się u dzieci (poczucie opuszczenia, osamotnienia, nerwowość) oraz zwiększenie obowiązków i trudności wynikających z prowadzenia gospodarstwa domowego.

Opiekunowie dzieci w rodzinach, z których wyjechali zarobkowo oboje rodzice twierdzą, iż emigracja zarobkowa prowadzi do zakłóceń w relacjach rodzinnych. Objawiają się one brakiem zainteresowania rodziców sprawami dziecka, unikaniem z nim kontaktu, co z kolei powoduje powstawanie problemów wychowawczych z dziećmi i trudności w sprawowaniu przez opiekunów opieki nad nimi.

Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodziców lub rodziny są jednak świadome zmian, jakie powoduje w ich rodzinie każdorazowy wyjazd zarobkowy członka rodziny czy też całej rodziny. Z upływem czasu przyzwyczajają się do sytuacji okresowych powrotów i wyjazdów emigrujących rodziców lub pobytu na emigracji. W odpowiedzi

na pytanie „Jeżeli mógłbyś (mogłabyś), co zmieniłbyś (zmieniłabyś) w Twojej rodzinie?” w większości deklarują, iż nic nie chcą zmieniać w swoich rodzinach. Wśród respondentów 29 proc. badanych pochodzących z Polski oraz 38 proc. badanych przebywających w Holandii wskazuje jednak na zmiany, które powinno się wprowadzić w rodzinie. W tabeli 79 zaprezentowano najczęściej pojawiające się wypowiedzi respondentów na ten temat.

Tabela 79. Zmiany, które chciałoby dziecko wprowadzić w rodzinie (w opinii dziecka przebywającego w Polsce) – z uwzględnieniem typu rodziny

Proponowane zmiany w opinii dziecka przebywającego w Polsce:	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Chciałabym/chciałbym, aby rodzic pracował w kraju, był z rodziną	0	0	5	6,8	1	1,8	6	3
Spędzać z rodziną więcej czasu, mieszkać z rodzicami, częściej ich widywać	1	1,4	5	6,8	4	7,3	10	5
Polepszyć relacje rodzinne	1	1,4	0	0	1	1,8	2	1
Polepszyć atmosferę rodzinną, aby nie było kłótni, nadużywania alkoholu, obwiniania się, smutku i innych problemów	9	12,5	8	11	6	10,9	23	11,5
Zmienić podejście rodziców do szkoły	2	2,8	0	0	1	1,8	3	1,5
Inne zmiany	5	6,9	5	6,8	4	7,3	14	7
Nic nie chcę zmieniać	54	75	50	68,5	38	69,1	142	71
OGÓŁEM	72	100	73	100	55	100	200	100

Źródło: obliczenia własne.

Wśród deklaracji dzieci pozostających w Polsce świadczących o chęci wprowadzenia zmian w rodzinie szczególnej analizy wymagają opinie, w których badane dzieci sygnalizują potrzebę zmiany atmosfery życia rodzinnego. Dzieci oczekują atmosfery wolnej od kłótni, napięć, wzajemnego obwiniania się oraz nadużywania alkoholu przez niektórych członków rodziny. Oczekiwania dzieci wskazują, że w badanych rodzinach emigracyjnych pojawia się wiele problemów zagrażających rozwojowi dzieci.

Dla dzieci przebywających w Holandii zmiany w obrębie rodziny odnoszą się do zupełnie innych kwestii. W tabeli 80 przedstawiono najczęściej pojawiające się stwierdzenia dotyczące zmian, jakich dzieci chciałyby dokonać w życiu rodziny.

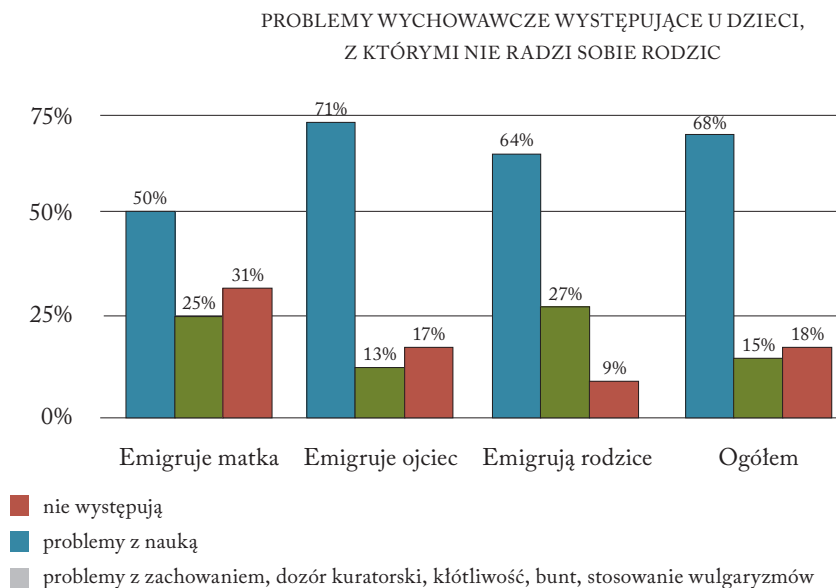
Tabela 80. Zmiany, które badane dzieci mieszkające w Holandii chciałyby wprowadzić w rodzinie

Zmiany proponowane przez dzieci w rodzinie przebywającej w Holandii	Typ rodziny	
	Rodzina emigrująca w całości	
	N	%
Nic nie chcę zmieniać	74	61,7
Być zawsze razem	9	7,5
Aby rodzice krócej pracowali	7	5,8
Aby nie było awantur, krzyków	3	2,5
Nie musieć opiekować się rodzeństwem	5	4,2
Być szczęśliwym	2	1,7
Mieć więcej przyjaciół	1	0,8
Wrócić do Polski	5	4,2
Mieć więcej członków rodziny	4	3,3
Inne zmiany	5	4,2
Więcej czasu spędzać z rodziną	5	4,2
OGÓŁEM	120	100

Źródło: obliczenia własne.

Dzieci przebywające wspólnie z rodzicami na emigracji w Holandii w większości deklarują, iż nic nie chcą zmieniać w swoich rodzinach. Jednak w wypowiedziach dzieci, które proponują zmiany, pojawiają się pewne sugestie wskazujące na potrzebę spędzania większej ilości czasu z rodzicami, którzy w opinii dzieci zbyt dużo czasu poświęcają na pracę zawodową. Dzieci czują się samotne w kraju docelowej emigracji, a niektóre z nich twierdzą, że pragną wrócić do Polski.

Jak w każdej rodzinie, tak i w rodzinie emigracyjnej mogą pojawić się problemy wychowawcze z dziećmi. Ich występowanie zdeterminowane jest przez różne czynniki, a brak reakcji ze strony rodziców może negatywnie wpływać na funkcjonowanie dziecka. Większość uczestniczących w badaniu rodziców twierdziła, że ich dzieci nie sprawiają problemów wychowawczych spowodowanych ich wyjazdem zarobkowym. Część rodziców zaobserwowała pewne problemy. Szczegółowe dane na ten temat zilustrowano na rycinie 15.

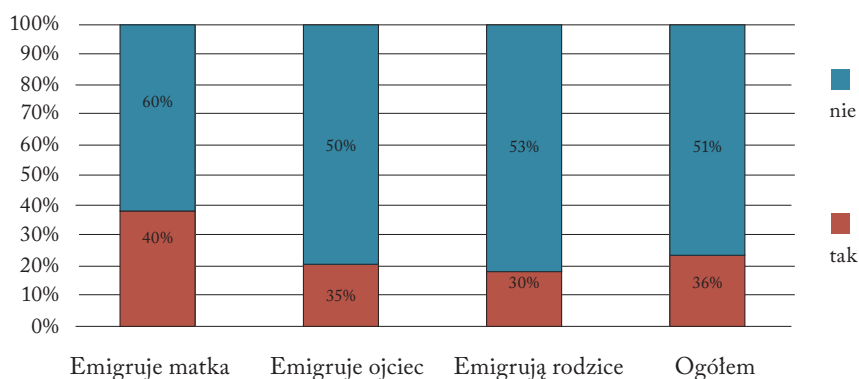
Ryc. 15. Problemy w wychowaniu dzieci pozostających w Polsce z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

W rodzinach emigrujących matek bądź ojców pozostający z dzieckiem drugi z rodziców wskazuje na trudności, jakich doświadcza w wychowaniu dziecka, przede wszystkim wynikające z jego niewłaściwego zachowania. Dzieci są kłótlive, buntują się, często używają wulgaryzmów. W niektórych przypadkach mają również orzeczone przez sąd nadzór kuratorski.

W rodzinach obojga emigrujących rodziców problemy z dziećmi najczęściej polegają na słabej motywacji do uczenia się, braku systematyczności, niskich ocenach szkolnych, a niekiedy wagarowaniu. Rodzice, nie przebywając z dzieckiem w domu, nie są w stanie w pełni kontrolować jego zaangażowania w naukę.

Sytuacja emigracji zarobkowej rodziców jest niewątpliwie sytuacją trudną dla dziecka, głównie z uwagi na fakt, iż jest ono narażone na rozłąkę z jednym z rodziców lub obojgiem. Pozostający z dziećmi rodzice zapytani, czy częściej niż przed rozłąką z jednym z rodziców (lub obojgiem) dziecko zwraca się o pomoc do mieszkających z nim członków rodziny, w większości deklarują, iż nie zauważają, aby dziecko częściej prosiło o pomoc. Na rycinie 16 przedstawiono procentowy rozkład odpowiedzi, uwzględniający typ rodziny emigracyjnej, do której należy badany rodzic.

CZY CZĘŚCIEJ NIŻ PRZED ROZŁĄKĄ Z JEDNYM (OBOJGIEM) RODZICÓW DZIECKO ZWRACA SIĘ O POMOC DO CZŁONKÓW RODZINY, KTÓRZY OBECNIE SPRAWUJĄ OPIEKĘ NAD NIM?

Ryc. 16. Zmiana w częstotliwości zwracania się przez dziecko o pomoc do rodzica lub opiekuna – w stosunku do okresu przed rozłąką z rodzicem/rodzicami

Rodzice, którzy potwierdzili, że w związku z wyjazdem zarobkowym zwiększyła się częstotliwość zwracania się o pomoc przez dziecko do opiekującej się nim osoby, wyjaśniali to następująco: „dzieci proszą częściej o pomoc w nauce”; „częściej chcą rozmawiać na trudne tematy”; „częściej mówią o swoich oczekiwaniach”; „chcą bliskości rodzica”; „chcą kontaktu z drugą osobą”; „na co dzień rozwiązujemy problemy na miejscu, następnie dzwoniemy do taty, prosząc o wsparcie”. Natomiast rodzice, którzy nie zauważyli zwiększonej w stosunku do okresu poprzedzającego wyjazd zarobkowy częstotliwości szukania przez dzieci pomocy u aktualnych opiekunów formułowali wyjaśnienia następujące: „dzieci stały się bardziej samodzielne”; „nie zwracają się częściej o pomoc i nie chcą mówić o swoich problemach”; „rozwiązujemy problemy wspólnie z nieobecnymi rodzicami poprzez kontakt telefoniczny”.

Trudności odczuwane przez członków rodzin osób emigrujących zarobkowo dotyczą nie tylko dzieci, ale także dorosłych. Pozostający w Polsce rodzice lub opiekunowie dzieci w sytuacji pojawienia się trudności w większości przypadków poszukują wsparcia wśród najbliższej rodziny. Na rycinie 17 przedstawiono szczegółowe dane z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej, do której należą badani.

Ryc. 17. Osoba/instytucja, u której rodzic pozostający w kraju szuka wsparcia w rozwiązaniu trudnych problemów rodzinnych

W rodzinach, z których wyjechały matki, osoby pozostające z dzieckiem w sytuacji wystąpienia trudności poszukują pomocy wyłącznie w obrębie rodziny. W rodzinach emigrujących ojców pomoc rodziny również jest nieoceniona i ma ogromne znaczenie. Przebywające z dziećmi matki w niektórych przypadkach starają się jednocześnie samodzielnie rozwiązywać pojawiające się problemy lub sporadycznie szukać wsparcia w określonych instytucjach pomocowych, np. w ośrodku pomocy społecznej. Natomiast w rodzinach obojga emigrujących rodziców opiekunom pozostającym z dziećmi w rozwiązywaniu trudnych problemów najczęściej pomagają rodzina i instytucje.

W obszarze wychowawczego funkcjonowania dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej członka/członków rodziny lub całej rodziny istotna również jest kwestia realizowania obowiązków domowych przez dzieci oraz spędzania czasu wolnego. Dla właściwego rozwoju dziecka ważne jest, czy podejmowane w czasie wolnym działania mają aspekt wychowawczy czy demoralizujący oraz czy zakres obowiązków dziecka nie przekracza jego możliwości realizacyjnych.

Z analizy zakresu obowiązków dzieci w poszczególnych typach rodzin emigracyjnych wynika, że najwięcej obowiązków mają dzieci pozostające w Polsce. Wynika to głównie ze specyfiki emigracji członków rodziny. W rodzinach emigrujących w całości do Holandii obowiązki dzielone są pomiędzy wszystkich członków rodziny. W rodzinach, w których dzieci przebywają z jednym z rodziców lub z opiekunem w Polsce, z uwagi na emigrację członka/członków rodziny obowiązki spoczywają głównie na pozostającym z dzieckiem rodzicu bądź opiekunie, który nie zawsze potrafi im sprostać. W związku z tym niektóre z obowiązków obciążają dzieci. Bliższe dane prezentuje tabela 81.

Tabela 81. Obowiązki badanych dzieci w rodzinie z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

Obowiązki dziecka w rodzinie	Typ rodziny								OGÓŁEM	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice		Emigruje cała rodzina			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Sprzątanie	49	68,1	56	76,7	40	72,7	53	44,2	198	61,9
Uczenie się	9	12,5	8	11	6	10,9	14	11,7	37	11,6
Pomoc rodzicowi	1	1,4	1	1,4	4	7,3	6	5	12	3,8
Wyprowadzanie psa	2	2,8	0	0	2	3,6	6	5	10	3,1
Opieka nad rodzeństwem	2	2,8	3	4,1	2	3,6	-	-	7	2,2
Brak obowiązków	9	12,5	5	6,8	1	1,8	41	34,2	56	17,5
OGÓŁEM	72	100	73	100	55	100	120	100	320	100

Źródło: obliczenia własne.

Rezultaty analizy zaprezentowane w tej tabeli wskazują, iż największą grupę respondentów stanowią dzieci, do obowiązków których należy głównie utrzymanie porządku. Po wyjeździe rodzica lub obojga rodziców większość dzieci „zmuszona” jest do czynnego uczestniczenia w prowadzeniu gospodarstwa domowego. Nieobecność rodzica/rodziców z powodu emigracji zarobkowej powoduje większe obciążenie dzieci wykonywaniem tych obowiązków, które do tej pory leżały w gestii rodziców.

W tabeli 82 zaprezentowano rodzaje czynności, które podejmują dzieci pozostające w kraju w czasie wolnym. W analizie uwzględniono procentowy rozkład wyników dla dzieci wychowujących się w określonych typach rodzin emigracyjnych.

Tabela 82. Czynności podejmowane przez badane dzieci (przebywające w Polsce) w czasie wolnym

Czynności podejmowane w czasie wolnym przez dzieci przebywające w Polsce	Typ rodziny						Ogółem	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Gra na komputerze, korzystanie z Internetu	43	59,7	43	58,9	24	43,6	110	55
Spotkania ze znajomymi	15	20,8	20	27,4	14	25,5	49	24,5
Wychodzenie z psem	1	1,4	0	0	1	1,8	2	1
Uprawianie sportów	10	13,9	13	17,8	11	20	34	17
Oglądanie telewizji	7	9,7	8	11	7	12,7	22	11
Czytanie książek	4	5,6	5	6,8	4	7,3	13	6,5
Słuchanie muzyki, gra na instrumencie	1	1,4	1	1,4	3	5,5	5	2,5
Pomoc rodzicom	1	1,4	1	1,4	0	0	2	1
Nauka	7	9,7	7	9,6	5	9,1	19	9,5
Inne	12	16,7	10	13,7	8	14,5	30	15

Źródło: obliczenia własne.

* Procenty nie sumują się do 100 ze względu na możliwość wyboru wielu odpowiedzi przez respondentów.

Do dominujących czynności podejmowanych w czasie wolnym przez dzieci wychowujące się w rodzinach w Polsce są: korzystanie z komputera (gry komputerowe), następnie spotkanie się ze znajomymi, uprawianie sportu czy też czytanie książek.

W tabeli 83 przedstawiono procentowy rozkład wyników dotyczących aktywności w czasie wolnym preferowanych przez dzieci przebywające wspólnie z rodzicami na emigracji w Holandii.

Tabela 83. Czynności podejmowane w czasie wolnym przez dzieci emigrujące z całą rodziną do Holandii

Czynności podejmowane przez dzieci w czasie wolnym:	Typ rodziny	
	Rodzina emigrująca w całości	
	N	%
Sport	19	15,8
Zakupy	11	9,2
Czytanie książek	18	15
Taniec	1	0,8
Korzystanie z komputera	10	8,3
Słuchanie muzyki	10	8,3
Opieka nad psem	12	10
Oglądanie telewizji	2	1,7
Rozmowy z rodziną	2	1,7
Kontakt ze znajomymi	4	3,3
Opieka nad młodszym rodzeństwem	6	5
Spacery	4	3,3
Poszukiwanie przyjaciół	5	4,2
Nic nie robię	15	12,5
OGÓŁEM	119	99,2

Źródło: obliczenia własne.

* Procenty nie sumują się do 100 ze względu na możliwość wyboru przez respondentów wielu odpowiedzi.

Analiza danych liczbowych zilustrowanych w tej tabeli upoważnia do stwierdzenia, iż dzieci przebywające na emigracji w czasie wolnym najczęściej uprawiają sport lub chodzą na zakupy. Istnieje również znaczny odsetek dzieci, które w wolnym czasie nie podejmują żadnych

czynności. Taka sytuacja pozwala przypuszczać, iż dzieci przebywające na emigracji nie zagospodarowują swojego czasu wolnego w sposób konstruktywny, być może rodzice z braku czasu nie pomagają dzieciom w wypełnieniu czasu wolnego wartościową aktywnością, bądź dzieci, mając mocno ograniczone kontakty z nowymi rówieśnikami, głównie z powodu bariery językowej, odczuwają trudność we włączeniu się do nowych grup. W dalszej perspektywie może to powodować wystąpienie zachowań antyspołecznych, o których wspomniano wcześniej.

Emigracja zarobkowa rodziców niewątpliwie wpływa na całe życie rodzinne. To, w jaki sposób zostaną do niej przygotowani członkowie rodzin, w dużej mierze determinuje funkcjonowanie każdego z nich. Z wypowiedzi badanych rodziców wynika, iż wyjazdy zarobkowe niosą ze sobą różne konsekwencje odnoszące się do życia rodzinnego. Niektórzy zauważają pozytywny wpływ emigracji zarobkowej na rodzinę, inni, choć znacząco rzadziej, wskazują również na jej wpływ negatywny. Jeszcze inni wymieniają zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki, jakich doświadczają w wyniku emigracji zarobkowej lub twierdzą, że emigracja nie wpłynęła modyfikująco na ich życie rodzinne. W tabeli 84 przedstawiono procentowy rozkład danych dotyczący subiektywnych opinii rodziców, którzy pozostali z dziećmi, na temat negatywnego bądź pozytywnego wpływu emigracji zarobkowej na życie rodzinne, z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej, z której pochodzą respondenci.

Tabela 84. Wpływ emigracji zarobkowej na życie rodziny

Wpływ emigracji zarobkowej na życie rodziny:	Typ rodziny						OGÓŁEM	
	Emigruje matka		Emigruje ojciec		Emigrują rodzice			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Pozytywny	8	50	61	58,7	6	54,5	74	56,5
Pozytywny i negatywny	1	6,3	6	5,8	0	0	7	5,3
Negatywny	7	43,8	21	20,2	2	18,2	30	22,9
Nie miała wpływu	0	0	16	15,4	3	27,3	19	14,5
OGÓŁEM	16	100	104	100	11	100	131	100

Źródło: obliczenia własne.

W opinii ponad połowy respondentów wpływ emigracji zarobkowej na rodzinę był pozytywny. Oto przykładowe uzasadnienia rodzica/opiekuna pozostającego z dzieckiem w Polsce:

- „teraz bardziej doceniamy wspólnie spędzony czas”,
- „nasze uczucia względem siebie są silniejsze”,
- „mamy lepszą sytuację finansową”,
- „nie muszę niczego odmawiać dzieciom”,
- „dzieci wkrótce będą miały własne pokoje”,
- „dzieci zrobiły się bardziej samodzielne”,
- „matka ma satysfakcję z zarobków”,
- „mam więcej obowiązków, ale radzę sobie”.

Opinie o negatywnym wpływie emigracji na życie rodzinne najczęściej wyrażali ojcowie w rodzinach, z których wyjechała matka w celach zarobkowych. Pojawiły się następujące uzasadnienia tych opinii:

- „nasza rodzina rozpada się”,
- „jestem w separacji z żoną”,
- „emigracja wpłynęła niekorzystnie na naszą rodzinę”,

- „myślimy z żoną o rozwodzie”,
- „pojawiają się częste kłótnie”,
- „widzę, że dzieci czują się osamotnione”,
- „tęsknota jest straszliwa”.

Odczuwany przez niewielki odsetek respondentów pozytywny, jak również negatywny wpływ emigracji zarobkowej na życie rodzinne był uzasadniany następująco:

- „z jednej strony nastąpiła duża dezorganizacja życia rodzinnego, z drugiej strony wspieramy się bardziej niż kiedykolwiek”,
- „zblżyliśmy się do siebie”,
- „pojawiają się trudności, ale je wspólnie przezwyciężamy”.

2. Emocjonalno-społeczny obszar funkcjonowania dziecka

W problematyce emigracji zarobkowej rodziców istotnym zagadnieniem jest również specyfika funkcjonowania dzieci w obszarze emocjonalno-społecznym. Ten aspekt funkcjonowania dziecka wychowującego się w rodzinie emigracyjnej będzie związany z takimi zachowaniami dziecka jak reakcje emocjonalne, które warunkują utrzymywanie więzi z osobami z najbliższego otoczenia, efektywne pełnienie ról społecznych i powierzonych zadań. Zmiennymi określającymi emocjonalno-społeczne funkcjonowanie dziecka są: poczucie niepokoju, poczucie osamotnienia i zerwania więzi społecznych, samoocena, przystosowanie społeczne. Warto podkreślić, że dzieci bardzo często przeżywają różne stany emocjonalne oraz prezentują określony poziom przystosowania społecznego w związku z emigracją zarobkową rodzica lub rodziców czy adaptacją do nowego środowiska życia w kraju docelowej emigracji.

2.1 Poczucie niepokoju wśród badanych dzieci

Jedną ze zmiennych opisującą stopień emocjonalno-społecznego funkcjonowania dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej członka rodziny lub całej rodziny jest poczucie niepokoju.

Zaburzenia lękowe, o czym szerzej pisano w rozdziale teoretycznym pracy (zob. rozdział pierwszy), to najbardziej popularny rodzaj symptomów opisujących funkcjonowanie emocjonalne dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej rodziny lub jej członków. Emocje takie jak lęk, niepokój często towarzyszą sytuacjom kryzysowym, z którymi jednostka musi się zmierzyć. Dzieci jako najmłodszy członkowie rodzin w różnym stopniu mogą odczuwać emocje związane z wyjazdem zarobkowym członków rodziny lub całej rodziny, a także pobylem na emigracji.

Dla ukazania specyfiki emocjonalnego funkcjonowania badanych dzieci w sytuacji emigracji zarobkowej rodzica czy rodziców przeanalizowano poziom niepokoju u dzieci mierzony Skalą jawnego niepokoju „Jaki jesteś?”, składającą się z dwóch podskal: skali niepokoju (neurotyczności) oraz skali kłamstwa. Skala ta pozwala określić intensywność występowania u badanych dzieci cech neurotycznych ujawniających się w przeżywaniu niepokojów, obaw i lęków wraz z towarzyszącymi im objawami psychosomatycznymi (np. bóle głowy, nudności, nocne moczenie się). Przy ocenie poziomu niepokoju u dziecka nie należy pominąć wyniku uzyskanego przez nie w skali kłamstwa, która to umożliwia oszacowanie siły tendencji badanego do pokazwania się w lepszym świetle zgodnie ze zmianą aprobaty społecznej. Wysoki wynik w tej skali mieszczący się w przedziale od czterech do dziewięciu punktów, w zależności od wieku dziecka, pozwala domniemywać, że również w wypadku skali neurotyczności wynik jest obciążony tą tendencją i należy zachować szczególną ostrożność w ocenie poziomu niepokoju dziecka, gdyż faktycznie może być ona wyższa od uzyskanego (Zwierzyńska, Matuszewski, 2007, s. 26). W tabeli 85 zaprezentowano podstawowe statystyki opisowe dla skali „niepokój (neurotyczność)”.

Tabela 85. Statystyki opisowe dla wyników w skali „niepokój (neurotyczność)” w teście „Jaki jesteś?”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górna granica
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	72	19,6	6,4	18,1	21,0
	Rodzina, w której emigruje ojciec	73	16,6	6,0	15,3	18,0
	Rodzina, w której emigrują rodzice	55	16,9	6,2	15,2	18,5
HOLANDIA	Rodzina, która wyemigrowała w całości	120	16,9	5,8	15,9	18,0
OGÓŁEM		320	17,4	6,1	16,7	18,1

Źródło: obliczenia własne.

Wyniki analizy dowodzą, iż w badanej zbiorowości dzieci z rodzin emigracyjnych dominują umiarkowane i wysokie wyniki w zakresie neurotyczności (niepokoj). Respondenci mogli uzyskać ogółem od 0 do 40 punktów, następnie wynik surowy interpretowano w stenach¹. Im więcej respondent uzyskiwał punktów, tym bardziej można było zdiagnozować u badanego wyższy poziom niepokoj. Odczuwanie

1 Skala stenowa – 1–4 steny – wyniki niskie (od 0 do 12 punktów – dziewczęta, od 1 do 9 punktów – chłopcy), 5–6 stenów – wyniki przeciętne/umiarkowane (od 13 do 20 punktów – dziewczęta, od 10 do 16 punktów – chłopcy), 7–10 stenów (od 21 do 32 i więcej punktów – dziewczęta, od 17 do 27 i więcej punktów – chłopcy), wg Zwierzyńska E., Matuszewski A., (2007). *Skala Jawnego Niepokoju Jaki Jesteś? Elżbiety Skrzypek, Mieczysława Chojnowskiego. Podręcznik*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.

niepokoju przez dzieci niewątpliwie związane jest ze zmianą warunków życia. Warto podkreślić, że najwyższy poziom niepokoju występuje u tych, których matki wyjechały za granicą w celach zarobkowych.

W celu porównania poziomu niepokoju (neurotyczności) u dzieci z różnych typów rodzin emigracyjnych zastosowano jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA. Stwierdzono istotne statystycznie różnice w poziomie niepokoju u dzieci w zależności od typu rodziny, w której aktualnie przebywają ($F = 3,792$; $p = 0,0107$). Następnie za pomocą testu Scheffégo ustalono, że dzieci z rodzin, w których emigruje zarobkowo matka, wykazują istotnie wyższy średni poziom niepokoju niż dzieci z rodzin, w których emigruje ojciec, oboje rodzice lub cała rodzina. Wyniki badań dotyczące poziomu niepokoju i objawów neurotycznych u badanych dzieci pozwalają całą zbiorowość dzieci podzielić na dwie grupy. Pierwszą tworzą dzieci wychowujące się w rodzinach emigrujących matek, natomiast drugą dzieci wychowujące się w pozostałych typach rodzin emigracyjnych. Wyniki badań przedstawiono w tabeli 86.

Tabela 86. Istotność różnic średnich w poziomie niepokoju badanych dzieci (wyniki testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,0408	0,1050	0,0398
	Emigruje ojciec	0,0408	-	0,9981	0,9914
	Emigrują rodzice	0,1050	0,9981	-	0,9999
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,0398	0,9914	0,9999	-

Źródło: obliczenia własne.

Jednym z czynników mogących mieć wpływ na poziom poczucia niepokoju u dzieci jest czas trwania emigracji zarobkowej rodzica/rodziców

czy też całej rodziny. W badaniu przyjęto cztery okresy emigracji i przeanalizowano różnice w funkcjonowaniu emocjonalnym dziecka (w poziomie odczuwanego niepokoju), tj. od jednego do sześciu miesięcy, od sześciu miesięcy do roku, od roku do trzech lat oraz stały pobyt.

Na podstawie jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA ustalono istotne różnice ($F = 3,98004$; $p = 0,0083$), między dziećmi doświadczającymi emigracji zarobkowej rodziny lub jej członków w różnym przedziale czasu. Na podstawie testu Scheffégo w badanej zbiorowości wyróżniono dwa przedziały czasu trwania emigracji rodziny lub jej członków, które istotnie różnicują poziom niepokoju i objawów neurotycznych u badanych dzieci.

Tabela 87. Istotność różnic średnich w poziomie niepokoju u badanych dzieci z uwzględnieniem czasu emigracji (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	17,2	18,9	17,7	15,3
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,6676	0,9853	0,5719
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,6676	-	0,5908	0,0104
Od 1 roku do 3 lat	0,9853	0,5908	-	0,0758
Stały pobyt	0,5719	0,0104	0,0758	-

Źródło: obliczenia własne.

Okazało się, że u dzieci, które doświadczyły rozłąki z emigrującym rodzicem bądź rodzicami trwającej od sześciu miesięcy do roku, poziom niepokoju jest istotnie wyższy niż u dzieci z rodzin przebywających w Holandii na pobyt stały. Całą badaną grupę dzieci można podzielić na dwie podgrupy istotnie różne pod względem poziomu niepokoju: dzieci z rodzin na stałe emigrujących i dzieci z rodzin, w których emigracja członków trwa krócej niż trzy lata.

Analiza danych zawartych w tabeli 88 pozwala zaobserwować różnice w zakresie poziomu niepokoju u dzieci z uwzględnieniem zarówno typu rodziny, w której dziecko się wychowuje, jak i okresu pobytu członka/ członków rodziny lub rodziny na emigracji.

Tabela 88. Różnice w poziomie niepokoju u dzieci z uwzględnieniem typu rodziny oraz okresu pobytu członka rodziny lub rodziny na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	20,0	8,4	13,5	26,5
		6 miesięcy–1 rok	25	19,7	5,9	17,3	22,2
		1 rok–3 lata	35	20,2	5,5	18,3	22,2
		Stały pobyt	3	9,0	8,7	-12,7	30,7
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	15,5	4,2	11,1	19,9
		6 miesięcy–1 rok	21	17,6	7,8	14,1	21,2
		1 rok–3 lata	43	16,4	5,3	14,5	18,3
		Stały pobyt	3	15,7	5,5	2,0	29,3
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	16,0	7,5	10,9	21,1
		6 miesięcy–1 rok	14	17,3	5,7	14,0	20,6
		1 rok–3 lata	30	17,0	6,1	14,7	19,3
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	16,7	1,5	12,9	20,5
		6 miesięcy–1 rok	9	22,0	5,4	17,9	26,1
		1 rok–3 lata	54	17,4	6,1	15,5	19,4
		Stały pobyt	54	15,6	5,2	13,7	17,5

Źródło: obliczenia własne.

Dzieci doświadczające nieobecności matki w okresie od miesiąca do trzech lat znacznie częściej odczuwają lęk i niepokój. Obserwacja ta jednak odnosi się do niewielkiej liczby badanych dzieci. Generalnie nasuwa się wniosek, iż lęk i niepokój u dzieci najsilniej wiąże się z nieobecnością matki od pół roku do trzech lat oraz w pierwszym okresie (od sześciu miesięcy do roku) u dzieci przebywających w nowych warunkach w obcym kraju, gdzie przeżywają zerwanie kontaktów z dotychczasowym środowiskiem życia. Z upływem czasu pobytu dzieci adaptują się do życia w nowym kontekście kulturowym i nie odczuwają już tak często niepokoju.

W przypadku dzieci emigrujących ojców i obojga rodziców sytuacja jest nieco inna, bowiem prezentują one umiarkowane natężenie niepokoju. Ważną rolę w tych rodzinach odgrywają pozostające z dziećmi matki, które starają się dzieciom zrekompenzować brak ojca, lub opiekunowie, którzy pomagają szczególnie dzieciom pozostającym bez rodziców.

W celu sprawdzenia, czy wiek różnicuje poziom niepokoju u badanych dzieci, zastosowano analizę korelacji. Okazało się, że tylko w rodzinach, w których emigruje zarobkowo ojciec, widoczna jest istotna, ale słaba dodatnia korelacja między tymi zmiennymi. Wraz z wiekiem badanych rośnie poziom ich niepokoju, ale tylko około 4 proc. zmienności tej cechy można wyjaśnić wiekiem dziecka.

Tabela 89. Współczynniki korelacji między wiekiem i poziomem niepokoju u badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej

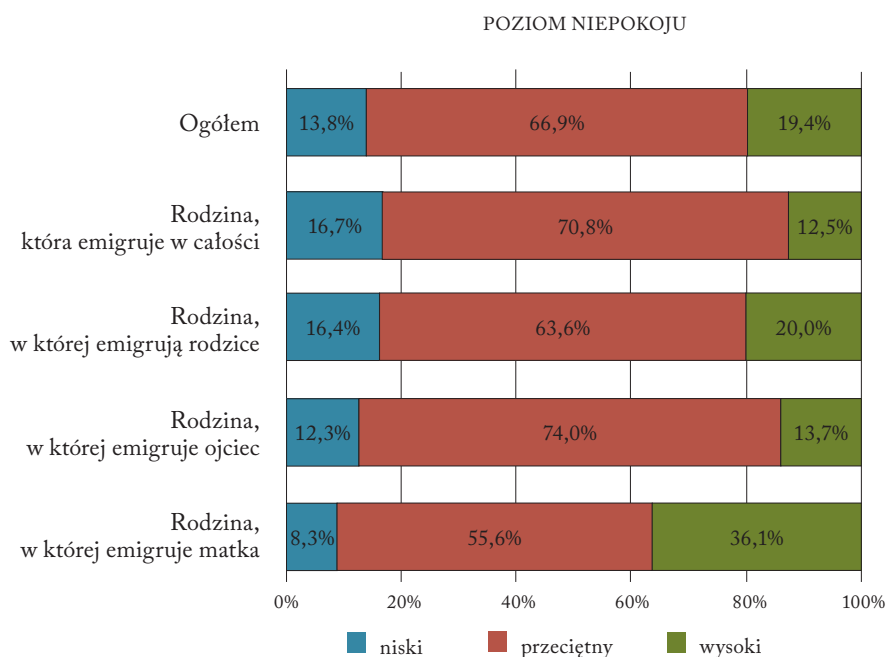
Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>r_{bo}</i>	<i>P</i>	<i>tau</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
POLSKA	Emigruje matka	0,136	0,255	0,105	0,243	0,14	0,24
	Emigruje ojciec	0,265	0,024	0,196	0,026	0,231	0,049
	Emigrują rodzice	0,182	0,183	0,138	0,18	0,181	0,186
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,098	0,285	0,076	0,28	0,046	0,619
OGÓŁEM		0,089	0,111	0,067	0,109	0,093	0,098

Źródło: obliczenia własne.

Wspólne przebywanie dziecka z rodzicami na emigracji stabilizuje sytuację dziecka pod względem jego stanu emocjonalnego. W tym kontekście trudno wyjaśnić, dlaczego są przypadki dzieci, których oboje rodzice emigrują, a mimo rozłąki z nimi dzieci nie odczuwają silnego lęku. Wyjazdy zarobkowe obojga rodziców mogły bowiem przyczynić się do wykształcenia u ich dzieci niewłaściwych wzorców przywiązania się do emigrujących rodziców oraz zakłócić proces tworzenia się bliskich więzi emocjonalnych między dzieckiem a pozostającym z nim zastępczym opiekunem. Chodzi głównie o unikający styl przywiązania, kształtujący się w toku doświadczenia niedostępności rodziców jako obiektu przywiązania w sytuacji zagrożenia, np. emigracji zarobkowej obojga rodziców w tym samym okresie. Doświadczenie to utrzymuje system przywiązania w stanie aktywnym, uruchamia mechanizmy obronne, w konsekwencji dziecko dąży do unikania bliskiego kontaktu z rodzicem, a rozłąka z nim nie musi być przejawem negatywnych emocji,

tj. poczucia niepokoju, lęku (Płopa, 2007, s. 92). Rozłąka z rodzicami może skłaniać dzieci do tworzenia więzi z dobrymi opiekunami, którzy stają się źródłem wsparcia i czulej opieki.

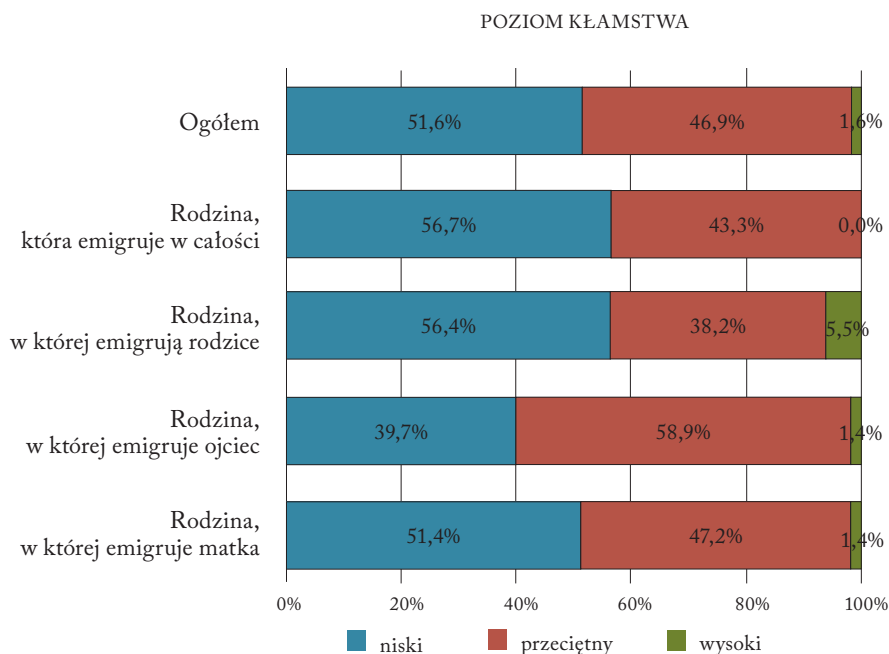
Dzieci z wysokim poziomem niepokoju najliczniej występowały w rodzinach emigrujących matek, być może dlatego, że matka najczęściej zaspokaja potrzeby emocjonalne dziecka w rodzinie, dlatego jej nieobecność powoduje negatywne uczucia. Rozłąka z matką w codziennym życiu dziecka może prowadzić do zaburzeń w rozwoju psychofizycznym i społecznym, którym towarzyszą niepokój i lęk, a nawet stany depresyjne. Szczegółowe dane dotyczące poziomu niepokoju u dzieci zaprezentowano na rycinie 18.

Ryc. 18. Poziom niepokoju u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny

Dla potwierdzenia wiarygodności wyników uzyskanych przez badanych w skali niepokoju na rycinie 19 zaprezentowano wyniki w skali kłamstwa testu „Jaki jesteś?” dla trzech poziomów: niskiego,

przeciętnego i wysokiego. Wysoki poziom w tej skali stawia pod znakiem zapytania prawdziwość wyniku uzyskanego w skali niepokoju, natomiast wynik niski potwierdza wiarygodność wyników uzyskanych przez badanych.

Ryc. 19. Poziom kłamstwa u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny

Wyniki uzyskane w skali niepokoju przez dzieci pochodzące z rodzin emigracyjnych są wiarygodne. Skala kłamstwa potwierdza, iż dzieci wychowujące się w określonych typach rodzin emigracyjnych udzieliły wiarygodnych odpowiedzi w skali mierzącej poziom niepokoju.

2.2. Osamotnienie i poczucie zerwanych więzi u badanych dzieci

Nieodzownym elementem życia emigrantów i ich rodzin jest poczucie osamotnienia. Z pewnością ma ono subiektywny wymiar, ale zawsze bywa źródłem przykrych stanów emocjonalnych. Osobami szczególnie zagrożonymi poczuciem osamotnienia są najmłodszy członkowie rodziny, czyli dzieci. Jak podkreśla Teresa Olearczyk (2007, s. 93–94), „osamotnienie w przypadku dziecka zawsze ma ściśle związek z samotnością. [...] Dziecko z racji swoich potrzeb nie wybiera samotności, stąd kiedy dotyka je, jest dla niego trudna czy wręcz niemożliwa”.

Osamotnienie dziecka jest jego samotnością wobec innych ludzi, dzięki którym otwiera się albo też zamyka jego dostęp do świata. Jest to doświadczanie braku wzajemności ze strony rodziców, doświadczenie pustki i oczekiwania, poczucie braku więzi z rodzicami (por. K. Kaczmarek, 1994, s. 132–133). Osamotnienie stanowi ciężar psychiczny dla dziecka i może doprowadzić do niekorzystnych „odkształceń psychicznych” (por. M. Szyszkowska, 1979, s. 409).

W celu określenia stopnia poczucia osamotnienia u dzieci wychowujących się w rodzinach emigracyjnych zastosowano dwa narzędzia – „Skalę UCLA” oraz dwa autorskie kwestionariusze: „Kwestionariusz wywiadu z dzieckiem” oraz „Kwestionariusz wywiadu z rodzicem”.

Najczęstszą przyczyną odczuwania osamotnienia wśród dzieci jest deficyt w zakresie relacji społecznych. Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodziny lub jej członków narażone są na brak kontaktu z emigrującym rodzicem/rodzicami lub członkami rodziny pozostającymi w kraju. W poniższej tabeli zaprezentowano wyniki dla skali „brak kontaktu”.

Tabela 90. Statystyki opisowe dla wyników w skali „brak kontaktu”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	72	3,2	0,6	3,1	3,4
	Emigruje ojciec	73	3,4	0,4	3,3	3,5
	Emigrują rodzice	55	3,3	0,6	3,1	3,4
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	3,4	0,5	3,4	3,5
OGÓŁEM		320	3,3	0,5	21,5	3,4

Źródło: obliczenia własne.

Badaną zbiorowość dzieci pochodzących z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych charakteryzują wysokie wartości dla skali „brak kontaktu”. Średnia uzyskana przez badanych wynosi 3,3 punktu przy odchyleniu standardowym 0,5 punktu. Wynik ten uzyskano na podstawie analizy odpowiedzi badanych na 10 pytań opisujących poczucie braku bliskiego, osobowego, a zarazem intymnego kontaktu z innymi ludźmi i utrzymywanie dystansu do ludzi, gdzie średni wynik od 2 do 4 oznacza wysokie nasilenie poczucia samotności, opuszczenia i odrzucenia (Rembowski, 1992). Na podstawie danych zawartych w tabeli 90 możemy stwierdzić, że wśród badanych nieco silniej odczuwały osamotnienie dzieci doświadczające emigracji zarobkowej ojca i dzieci przebywające wspólnie z rodzicami na emigracji.

Na podstawie analizy wariancji (ANOVA) stwierdzono statystyczną istotność różnic pomiędzy średnimi wynikami uzyskanymi w omawianej skali przez badanych, którzy pochodzą z poszczególnych typów rodzin ($F = 3,42$; $p = 0,0176$). Wykorzystując test post hoc Scheffégo, przeprowadzono dokładniejsze badanie różnic pomiędzy średnimi

w poszczególnych grupach. Poniższa tabela prezentuje wartości p testów porównujących pary średnich.

Tabela 91. Istotność różnic średnich dla wyników uzyskanych w podskali „brak kontaktu” (w świetle testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,2456	0,9938	0,0586
	Emigruje ojciec	0,2456	-	0,4590	0,9738
	Emigrują rodzice	0,9938	0,4590	-	0,1871
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,0586	0,9738	0,1871	-

Źródło: obliczenia własne.

Istotne statystycznie różnice w skali „brak kontaktu” obserwuje się pomiędzy dziećmi pochodzącymi z rodzin, w których emigrują matka lub oboje rodzice, a dziećmi wychowującymi się w rodzinach, w których wyemigrował ojciec lub cała rodzina. Odczuwanie samotności przez dzieci spowodowane brakiem kontaktu z osobami znaczącymi z pierwszej grupy badanych jest niższe niż w przypadku dzieci z grupy drugiej.

Wyniki badań nie potwierdziły istotnych statystycznie różnic pomiędzy wartościami uzyskiwanymi przez badanych w skali „brak kontaktu” w zależności od długości pobytu rodziny lub jej członków na emigracji. Na podstawie średnich wyników zaprezentowanych w tabeli 92 można zauważyć różnice charakterystyczne dla badanej próby.

Tabela 92. Różnice wyników badanych dzieci w skali „brak kontaktu” z uwzględnieniem typu rodziny i okresu pobytu na emigracji członka rodziny lub rodziny

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	3,4	0,5	3,0	3,8
		6 miesięcy–1 rok	25	3,2	0,5	3,0	3,5
		1 rok–3 lata	35	3,2	0,7	1,2	5,1
		Stały pobyt	3	3,3	0,6	1,9	4,6
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	3,3	0,4	2,8	3,7
		6 miesięcy–1 rok	21	3,5	0,4	3,3	3,7
		1 rok–3 lata	43	3,4	0,4	1,4	5,3
		Stały pobyt	3	3,4	0,6	1,9	4,8
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	3,2	0,6	2,8	3,6
		6 miesięcy–1 rok	14	3,3	0,6	2,9	3,6
		1 rok–3 lata	30	3,3	0,6	3,0	3,5
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	3,6	0,1	3,4	3,8
		6 miesięcy–1 rok	9	3,4	0,6	2,9	3,9
		1 rok–3 lata	54	3,5	0,5	1,5	5,4
		Stały pobyt	54	3,4	0,4	1,5	5,4

Źródło: obliczenia własne.

Najwyższe wartości w skali „brak kontaktu” uzyskały dzieci pochodzące z rodzin przebywających na emigracji w Holandii niezależnie

od czasu jej trwania. Wyniki te świadczą o tym, iż ta grupa dzieci najsilniej skarży się na brak towarzystwa kogoś, do kogo mogłyby się zwrócić, kto podzielałby ich poglądy i zainteresowania. W tej grupie poczucie opuszczenia, odrzucenia i odizolowania od innych jest wysokie, a stosunki z innymi powierzchowne. Przyczyn takiej sytuacji można szukać w trudnościach procesu adaptacji dzieci do nowych realiów życia w kraju przyjmującym emigrantów. Nowe środowisko życia powoduje, iż dziecko odczuwa braki w zakresie kontaktów z osobami bliskimi, które musiało opuścić.

Podobną sytuację można obserwować wśród dzieci pochodzących z rodzin, w których emigruje ojciec, ponieważ także brak kontaktu dziecka z ojcem wywołuje u niego odczucie osamotnienia, zwłaszcza gdy ojciec przebywa na emigracji w okresie od sześciu miesięcy do roku.

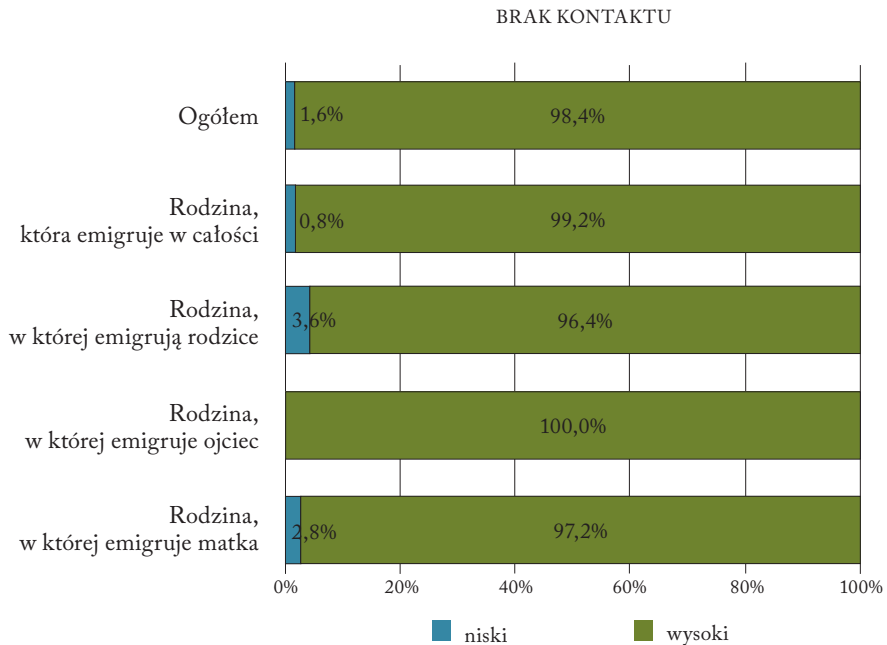
Nie stwierdzono istotnych korelacji między wiekiem dziecka i nasileniem poczucia braku kontaktu z innymi osobami.

Tabela 93. Współczynniki korelacji między wiekiem i poziomem braku kontaktów badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>R_{ho}</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>R</i>	<i>P</i>
POLSKA	Emigruje matka	-0,107	0,369	-0,087	0,337	-0,06	0,619
	Emigruje ojciec	0,008	0,945	0,006	0,949	0,064	0,589
	Emigrują rodzice	-0,182	0,184	-0,122	0,233	-0,114	0,407
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,021	0,819	0,016	0,822	0,061	0,509
OGÓŁEM		0,008	0,892	0,008	0,844	0,055	0,33

Źródło: obliczenia własne.

Na rycinie 20 zaprezentowano szczegółowe wyniki w „Skali UCLA” określające poziom poczucia braku kontaktu u badanych dzieci z określonych typów rodzin emigracyjnych.

Ryc. 20. Poziom poczucia braku kontaktu z innymi osobami u badanych dzieci z poszczególnych typów rodzin

Zaobserwowano, iż u większości dzieci pochodzących z rodzin emigracyjnych jest wysoki poziom poczucia braku bliskiego kontaktu dziecka z innymi osobami. Wszystkie dzieci przeżywające rozłąkę z ojcem w stopniu wysokim odczuwają brak kontaktu z innymi, a więc czują się samotne.

Kolejną zmienną mierzoną „Skalą UCLA” jest poczucie zerwanych więzi społecznych z osobami z najbliższego otoczenia dziecka. Wysoki wynik w tej podskali świadczy o braku symptomów samotności. Wręcz przeciwnie, osoby takie mają poczucie, iż są rozumiane przez najbliższych, czują ich bliskość, utrzymują bliskie więzi z innymi ludźmi.

Natomiast wynik niski wskazuje na poczucie zerwania więzi z otoczeniem i samotności. W poniższej tabeli przedstawiono podstawowe statystyki opisowe dla zmiennej poczucie zerwanych więzi.

Tabela 94. Statystyki opisowe dla wyników w skali „poczucie zerwanych więzi”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	72	1,5	0,7	1,3	1,6
	Emigruje ojciec	73	1,5	0,8	1,3	1,7
	Emigrują rodzice	55	1,4	0,6	1,3	1,6
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	1,5	0,6	1,4	1,6
OGÓŁEM		320	1,5	0,7	1,4	1,6

Źródło: obliczenia własne.

Średnia wartość w analizowanej skali wynosi 1,5 punktu przy odchyleniu standardowym wynoszącym 0,7 punktu. Wyniki interpretuje się średnimi podzielonymi przez liczbę itemów, gdzie 1–2 oznacza wynik niski, zaś powyżej 2 – wysoki. W tej skali wynik powstaje z ustosunkowania się osoby badanej do czterech stwierdzeń o pozytywnej treści, które określają więzi społeczne z osobami z najbliższego otoczenia, grupą jako całością oraz rówieśnikami. Badaną zbiorowość zatem charakteryzują niskie wartości dla omawianej skali, co oznacza, że dzieci nie odczuwają więzi z osobami bliskimi, nie czują się związane z grupą rówieśniczą, nie czują się rozumiane przez najbliższych, co wzmacnia ich poczucie samotności.

Analiza wariancji (ANOVA) nie wykazała statystycznie istotnych różnic w poczuciu zerwanych więzi pomiędzy dziećmi pochodzącymi z poszczególnych typów rodzin emigracyjnych ($F = 0,179$; $p = 0,9107$).

W badanej zbiorowości dzieci nie zaobserwowano również statystycznie istotnych różnic w poczuciu samotności w zależności od okresu rozłąki ($F = 2,503$; $p = 0,0593$). Jednak na podstawie wyników średnich zaprezentowanych w kolejnej tabeli można sądzić, iż w rodzinie, w której emigruje zarobkowo matka, a okres jej emigracji wydłuża się, u dziecka wzrasta poczucie zerwanych więzi z osobami bliskimi.

Nieco inna jest sytuacja w rodzinie, w której emigruje zarobkowo ojciec. Emigracja ojca charakteryzująca się stałością, bez planów powrotu do kraju ojczystego, sprzyja więziom tworzącym się w rodzinie. Dziecko znajduje bliskość w kontaktach z osobami pozostającymi z nim, a wyjazd zarobkowy ojca nie powoduje silnych przeżyć emocjonalnych mających wpływ na więź między członkami rodziny.

W rodzinie, w której oboje rodzice decydują się jednocześnie na wyjazd zarobkowy, a ich emigracja trwa od sześciu miesięcy do trzech lat dziecko silnie odczuwa brak bliskości między członkami rodziny, z którymi pozostaje na co dzień. Nadmienić należy, iż niektóre dzieci przebywają wówczas z zupełnie obcymi dla siebie osobami opiekującymi się nimi. Wówczas silniej przeżywają nieobecność rodziców i osamotnienie.

Natomiast w rodzinie emigrującej w całości do Holandii dzieci pomimo wspólnego przebywania z rodzicami również odczuwają silnie poczucie zerwania więzi z najbliższymi, przede wszystkim z rówieśnikami. Sytuacja ta może wynikać z trudnej adaptacji do nowych warunków życia i braku zgody z ich strony na funkcjonowanie w nowym środowisku. Okazuje się także, że poczucie zerwanych więzi odczuwane przez dzieci związane jest również z okresem pozostawania na emigracji. W tabeli 95 przedstawiono szczegółowe dane.

Tabela 95. Różnice wyników w skali „poczucie zerwanych więzi” z uwzględnieniem typu rodziny i okresu pobytu członka rodziny lub rodziny na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	1,9	1,0	1,1	2,6
		6 miesięcy–1 rok	25	1,5	0,6	1,2	1,8
		1 rok–3 lata	35	1,4	0,6	-0,6	3,3
		Stały pobyt	3	1,3	0,4	0,2	2,3
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	1,7	0,9	0,7	2,7
		6 miesięcy–1 rok	21	1,6	0,9	1,2	1,9
		1 rok–3 lata	43	1,4	0,7	-0,5	3,4
		Stały pobyt	3	2,1	1,7	-2,1	6,2
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	1,8	1,0	1,1	2,4
		6 miesięcy–1 rok	14	1,3	0,3	1,1	1,4
		1 rok–3 lata	30	1,4	0,5	1,2	1,6
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	1,3	0,4	0,2	2,3
		6 miesięcy–1 rok	9	1,3	0,3	1,1	1,6
		1 rok–3 lata	54	1,4	0,6	-0,5	3,4
		Stały pobyt	54	1,6	0,7	-0,3	3,5

Źródło: obliczenia własne.

Poddając analizie związek wieku badanego dziecka z poczuciem zerwanych więzi w całej zbiorowości dzieci, nie zaobserwowano istotnej korelacji.

Tabela 96. Współczynniki korelacji między wiekiem dzieci i poczuciem zerwanych więzi w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>rbo</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>p</i>	<i>R</i>	<i>p</i>
POLSKA	Emigruje matka	0,088	0,462	0,076	0,437	-0,004	0,972
	Emigruje ojciec	-0,243	0,038	-0,2	0,035	-0,283	0,015
	Emigrują rodzice	0,318	0,018	0,249	0,023	0,234	0,085
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	-0,042	0,648	-0,035	0,645	-0,067	0,465
OGÓŁEM		0,031	0,577	0,023	0,6	-0,054	0,333

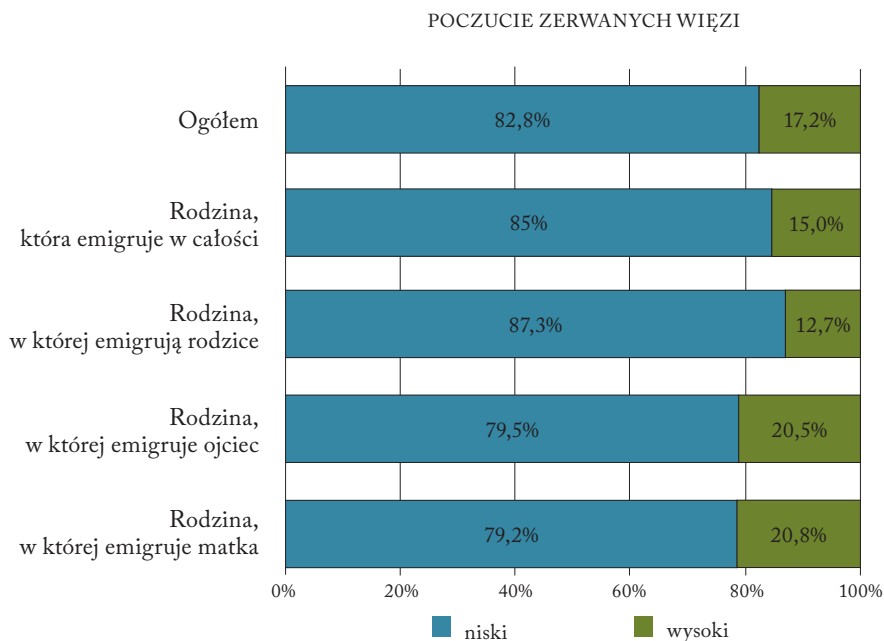
Źródło: obliczenia własne.

Jeżeli jednak do analizy włączymy typ rodziny emigracyjnej, z której pochodzi badane dziecko, to słabą ujemną korelację między wiekiem dziecka i poczuciem zerwanych więzi obserwujemy w rodzinach, w których emigruje ojciec. Im dziecko młodsze, tym bardziej odczuwa brak bliskości z innymi osobami.

Inny jest charakter zależności między wiekiem dziecka a poczuciem zerwanych więzi w rodzinach obojga emigrujących rodziców. Współczynniki korelacji przyjmują istotne wartości umiarkowane i dodatnie, co oznacza, że wraz z wiekiem dziecka rośnie także jego poczucie zerwanych więzi społecznych. Starsze dzieci są bardziej świadome dokonujących się zmian w rodzinie z powodu emigracji zarobkowej. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 96.

W celu ustalenia, jak przedstawia się nasilenie poziomu poczucia zerwanych więzi wśród dzieci pochodzących z rodzin emigracyjnych, wyróżniono poziom niski i wysoki (na podstawie średnich podzielonych

przez liczbę itemów, następnie określonych za pomocą procentów). Na rycinie 21 zaprezentowano szczegółowe dane.

Ryc. 21. Poczucie zerwanych więzi u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

Całą zbiorowość badanych respondentów charakteryzuje słabo nasilone poczucie zerwanych więzi. Jedna piąta (20,8 proc.) badanych dzieci przeżywających rozłąkę z matką ma poczucie zerwanych więzi społecznych na wysokim poziomie.

Ostatnią ze skal w kwestionariuszu UCLA jest skala „przynależność do grupy”. Zawiera ona sześć twierdzeń, z których cztery odnoszą się do pozytywnych treści, natomiast pozostałe do negatywnych. Wysoki wynik uzyskany przez badanego świadczy o silnym poczuciu przynależności do określonej grupy, z kolei wynik niski – o nasilonym poczuciu odrębności. W tabeli 97 zaprezentowano podstawowe statystyki opisowe.

Tabela 97. Statystyki opisowe dla wyników w skali „przynależność do grupy”

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	2,4	0,5	2,3	2,5
	Emigruje ojciec	73	2,3	0,4	2,2	2,4
	Emigrują rodzice	55	2,3	0,4	2,2	2,4
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	2,3	0,4	2,3	2,4
OGÓŁEM		320	2,4	0,4	2,36	2,4

Źródło: obliczenia własne.

Średnia wartość wyników w skali „przynależność do grupy” wyniosła 2,4 punkty przy odchyleniu standardowym 0,4. Wyniki interpretuje się średnimi podzielonymi przez liczbę itemów, gdzie 1–2 oznacza wynik niski, zaś powyżej 2 – wysoki. Uzyskane wyniki zatem świadczą o tym, iż dzieci pochodzące z rodzin emigracyjnych czują, że przynależą do osób, które je otaczają i mają z nimi wiele wspólnego.

Analiza wariancji ANOVA nie potwierdza istotności różnic pomiędzy średnimi poziomami zmiennej przynależność do grupy w różnych typach rodzin emigracyjnych ($F = 0,672$, $p = 0,5698$). Uwzględniając czas emigracji rodziny lub jej członków i nasilenie poczucia przynależności dziecka do grupy, okazało się, że analiza wariancji również nie wykazuje istotnych statystycznie różnic w średnim poziomie zmiennej przynależność do grupy ($F = 0,334$; $p = 0,801$).

Analiza średnich wyników uzyskanych przez dzieci w omawianej skali ujawnia, iż te, które przeżywają nieobecność matki, wprawdzie odczuwają przynależność do otaczających je osób, jednak w bardzo niewielkim stopniu i niezależnie od tego, jak długo trwa emigracja

matki. Natomiast w rodzinie, w której ojciec zdecydował się na emigrację zarobkową, dziecko również czuje, że przynależy do rodziny i grupy rówieśniczej, jednak im bardziej emigracja zarobkowa ojca przybiera charakter stałego pobytu, tym słabiej odczuwa ono przynależność i związek z rodziną. U dzieci, których rodzice emigrują równocześnie, istnieje poczucie przynależności do grupy, ale niezbyt silne. Jeśli okres wyjazdu zarobkowego rodziców trwa od sześciu miesięcy do roku dzieci zachowują bliskie relacje społeczne.

Badani wyjeżdżający wspólnie z rodzicami do Holandii wraz z wydłużającym się okresem pobytu na emigracji czują, iż pasują do otaczających ich ludzi.

Tabela 98. Różnice wyników w skali „przynależność do grupy” z uwzględnieniem typu rodziny oraz okresu pobytu członka/członków rodziny lub rodziny na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	2,4	0,4	2,1	2,7
		6 miesięcy–1 rok	25	2,4	0,5	2,2	2,7
		1 rok–3 lata	35	2,4	0,5	0,5	4,3
		Stały pobyt	3	2,4	0,3	1,5	3,2
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	2,4	0,2	2,1	2,6
		6 miesięcy–1 rok	21	2,4	0,4	2,2	2,6
		1 rok–3 lata	43	2,3	0,4	0,4	4,2
		Stały pobyt	3	2,1	0,4	1,0	3,1
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	2,3	0,5	2,0	2,6
		6 miesięcy–1 rok	14	2,4	0,4	2,2	2,6
		1 rok–3 lata	30	2,3	0,4	2,1	2,4
		Stały pobyt	0	-	-	-	-

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granica
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	2,4	0,4	1,4	3,5
		6 miesięcy–1 rok	9	2,1	0,5	1,8	2,5
		1 rok–3 lata	54	2,4	0,4	0,5	4,3
		Stały pobyt	54	2,3	0,3	0,4	4,3

Źródło: obliczenia własne.

W toku procesu badawczego przeanalizowano zależność wieku dziecka z poziomem jego przynależności do grupy. Szczegółowe dane zawiera tabela 99.

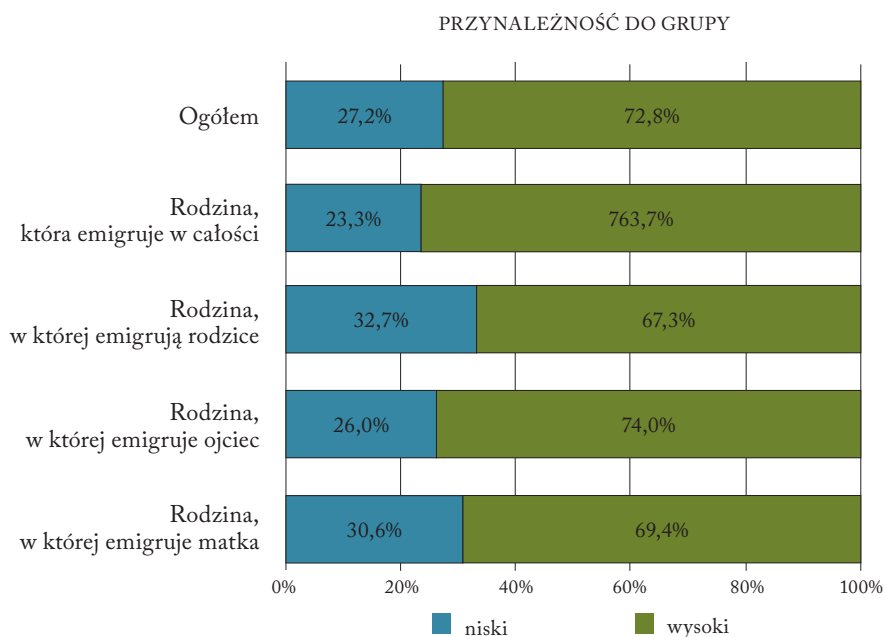
Tabela 99. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem przynależności do grupy u badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>r_{ho}</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>P</i>	<i>R</i>	<i>p</i>
POLSKA	Emigruje matka	0,014	0,905	0,018	0,847	0,001	0,99
	Emigruje ojciec	-0,195	0,099	-0,15	0,099	-0,239	0,041
	Emigrują rodzice	0,01	0,941	0,006	0,958	-0,025	0,856
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,029	0,753	0,024	0,745	0,044	0,63
OGÓŁEM		-0,035	0,528	-0,027	0,528	-0,05	0,371

Źródło: obliczenia własne.

Uwzględniając typ rodziny emigracyjnej, zaobserwowano istotną, ale słabą ujemną korelację między wiekiem dziecka przeżywającego rozłąkę z ojcem a poczuciem jego przynależności do grupy. Przy poziomie istotności większym od 0,05 jedynie współczynnik korelacji liniowej R-Pearsona można uznać za istotnie różny od zera. Okazuje się, że im badane dziecko jest młodsze, tym bardziej odczuwa samotność wynikającą z poczucia słabej przynależności do grupy rówieśników i przyjaciół.

Dokonując analizy poziomu przynależności respondentów do grupy, na podstawie średnich podzielonych przez liczbę itemów, następnie określonych za pomocą procentów, wyodrębniono dwa poziomy: niski i wysoki. Na rycinie 22 zaprezentowano szczegółowe dane dotyczące poziomu analizowanej zmiennej u respondentów z poszczególnych typów rodzin.

Ryc. 22. Poziom przynależności do grupy u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

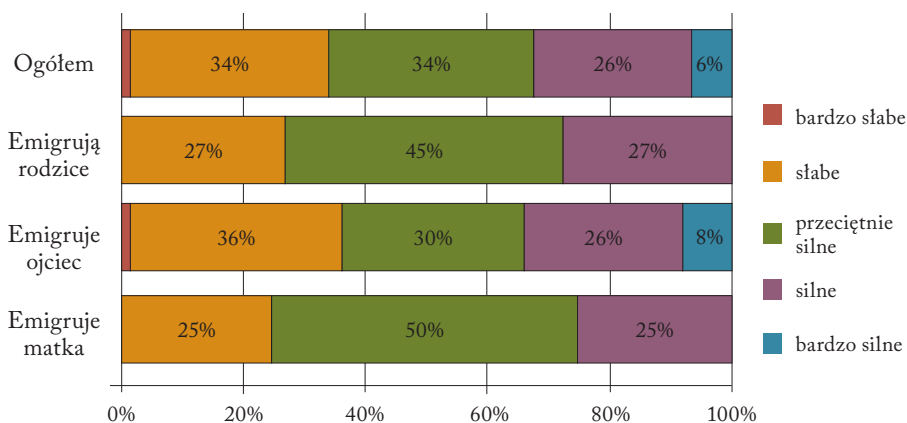
Rezultaty analizy wskazują, iż wysoki poziom poczucia przynależności badanych dzieci do grupy występuje najczęściej wśród dzieci

w próbie holenderskiej oraz wśród dzieci, które doświadczają emigracji zarobkowej ojca. Dzieci przebywające na emigracji często nawiązują kontakty z osobami takiego samego pochodzenia i przez to odczuwają silną przynależność do grupy, którą tworzą.

Na podstawie analizy wypowiedzi dzieci oraz rodziców w wywiadzie ustalono, w jakim stopniu i jak często dzieci odczuwają osamotnienie w rodzinach emigracyjnych oraz czy w rodzinie są osoby, z którymi dziecko ma silną więź emocjonalną i do których najczęściej zwraca się, gdy ma problem.

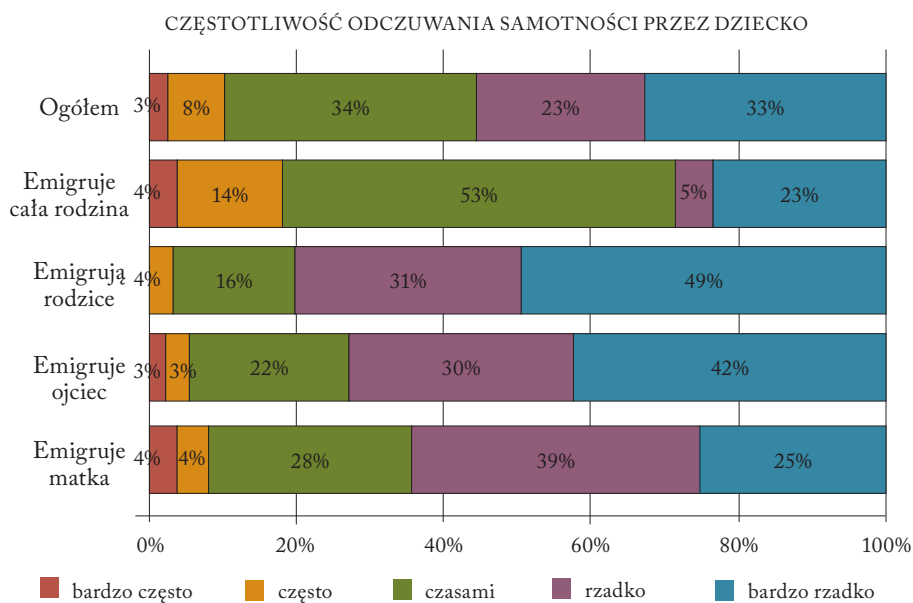
Osamotnienie może towarzyszyć dziecku w sytuacji rozłąki z rodzicem/rodzicami lub gdy osiedla się ono w obcym kraju. Stopień poczucia osamotnienia wpływa na ogólne funkcjonowanie emocjonalno-społeczne dziecka. Stopień osamotnienia u dziecka może inaczej wyglądać w percepcji i ocenie jego rodziców a inaczej w odczuciu samego dziecka. Na rycinie 23 zilustrowano w procentach informacje uzyskane w wywiadach z rodzicami pozostającymi z dziećmi w Polsce odnośnie do stopnia odczuwanego przez dziecko osamotnienia po rozłące z emigrującym rodzicem lub rodzicami.

STOPIEŃ ODCZUWANIA PRZEZ DZIECKO OSAMOTNIENIA PO ROZŁĄCE Z RODZICEM

Ryc. 23. Stopień odczuwania przez dziecko osamotnienia po rozłące z rodzicem lub rodzicami, którzy wyjechali

Połowa badanych dzieci z rodzin emigrujących matek w opinii pozostających z nimi rodzica/rodziców odczuwa przeciętnie silne osamotnienie z powodu rozłąki z matką. Podobny poziom osamotnienia występuje u blisko 45 proc. dzieci obojga emigrujących rodziców. W przypadku dzieci pochodzących z rodzin, w których emigruje ojciec, sytuacja jest nieco inna. Blisko 36 proc. dzieci pozostających z matkami nie odczuwa samotności w takim stopniu jak w przypadku dzieci, z którymi pozostają ojcowie lub zastępczy opiekunowie.

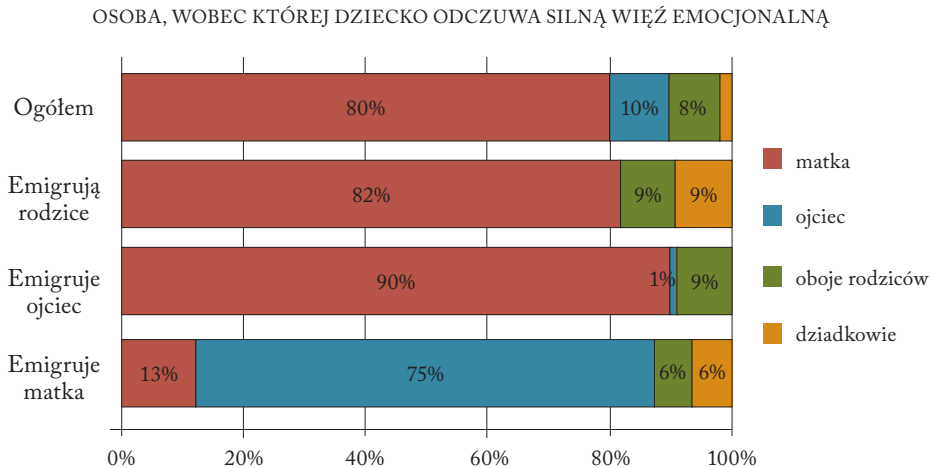

Ryc. 24. Częstotliwość poczucia samotności u dzieci

Zilustrowane na rycinie 24 dane procentowe dotyczące częstotliwości odczuwania przez dzieci samotności, w ich subiektywnej ocenie, obrazują zupełnie inną sytuację niż opinie na ten temat uzyskane od rodziców. W rodzinach emigrujących ojców dzieci rzadziej czują się samotne w porównaniu z dziećmi pochodzącymi z rodzin emigrujących matek. Bardzo rzadko odczuwa osamotnienie blisko połowa dzieci obojga emigrujących rodziców.

Nieco inna jest sytuacja w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii. Samotność czasami towarzyszy ponad połowie dzieci z grupy holenderskiej. Dla dziecka odczuwającego osamotnienie istotne jest, aby w sytuacjach szczególnie dla niego trudnych mieć bliską osobę, która wesprze.

Badane dzieci zapytano o to, czy odczuwają silną więź emocjonalną z określoną osobą w rodzinie. Na rycinie 25 przedstawiono dane procentowe dotyczące osób, z którymi badane dzieci czują się silnie związane (więź emocjonalna) i na których pomoc mogą liczyć.

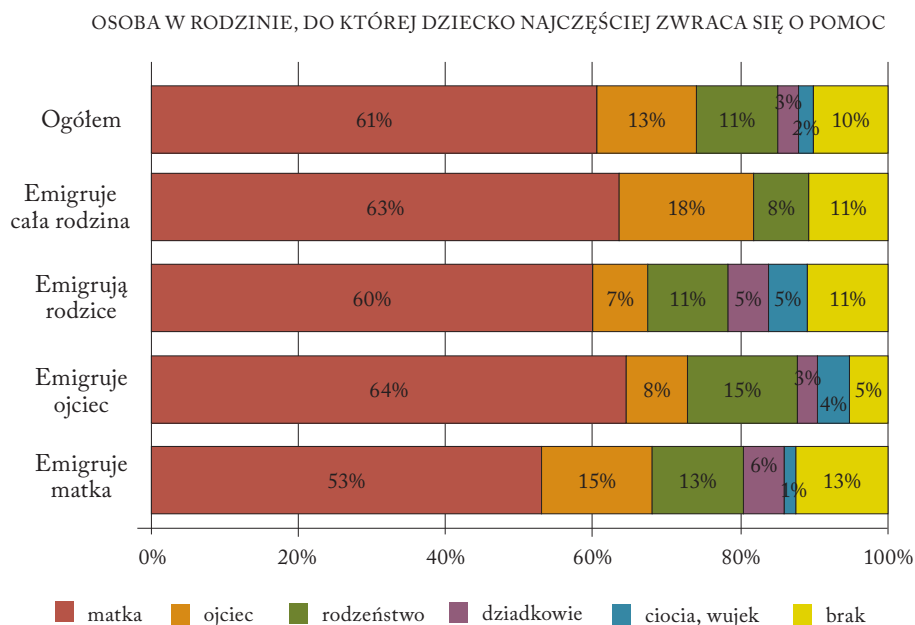

Ryc. 25. Osoba, z którą dziecko jest silnie emocjonalnie związane

Dla dzieci, których matki podjęły decyzję o emigracji, ojciec jest osobą, z którą czują się związane emocjonalnie. Inna jest sytuacja w rodzinach emigrującego ojca i obojga emigrujących rodziców. Większość tych dzieci odczuwa silną więź z matką.

Ważnym czynnikiem wyznaczającym prawidłowe funkcjonowanie dziecka wychowującego się w rodzinie emigracyjnej jest poczucie wsparcia, jakie może uzyskać w rodzinie. Aż 61 proc. badanych dzieci odczuwa potrzebę wsparcia ze strony matki, pomimo iż w niektórych rodzinach

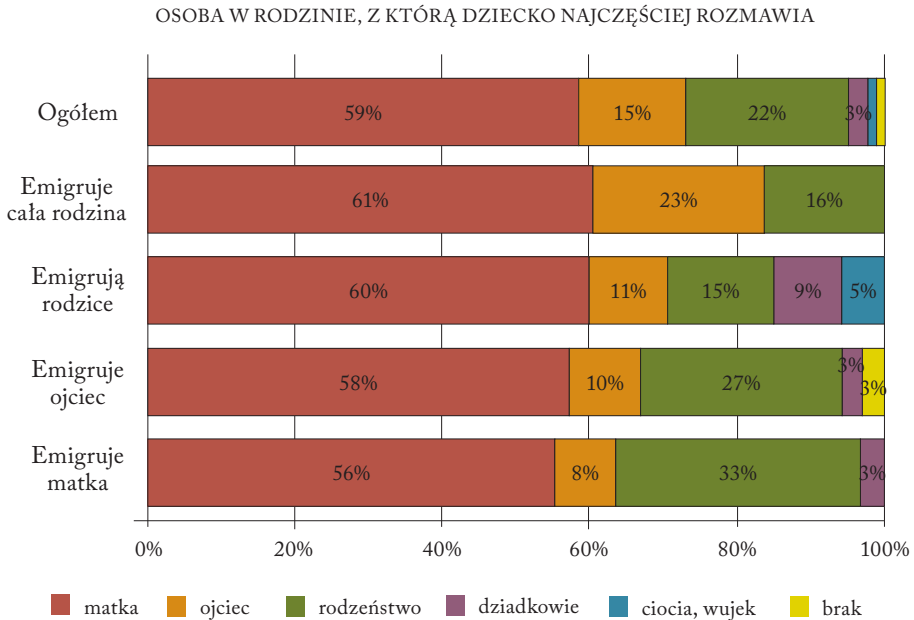
to ona jest osobą, która decyduje się na emigrację. Szczegółowe dane przedstawiono na rycinie 26.

Ryc. 26. Osoba w rodzinie, do której dziecko najczęściej zwraca się o pomoc w sytuacjach trudnych

Zaskakujące jest, że w rodzinach obojga emigrujących rodziców badane dzieci w większości przypadków wskazują na matkę jako osobę, do której zwracają się w sytuacjach problemowych, a nie na opiekunów pozostających z nimi. Matka postrzegana jest przez dziecko jako osoba, do której można zwrócić się z każdym problemem. Dodatkowo, jak wykazały wcześniejsze analizy, w rodzinach obojga emigrujących rodziców dzieci wskazywały na przeciętny poziom otwartości w kontaktach z matką oraz niski poziom wzajemnego zrozumienia. Deklaracje dzieci dotyczące wskazania osoby, do której najczęściej zwracają się o pomoc w sytuacjach trudnych, w większości odnoszą się do osoby matki, pomimo iż przebywa ona poza miejscem zamieszkania dziecka.

W toku analizy sprawdzono, z jakimi osobami z bliższej i dalszej rodziny dzieci rozmawiają najczęściej. W rodzinach emigracyjnych, w zależności od ich typu, badane dzieci wskazywały na różne osoby: matka, ojciec, rodzeństwo, dziadkowie, ciocia, wujek. Rezultaty analizy zawiera rycina 27.

Ryc. 27. Osoba w rodzinie, z którą dziecko najczęściej rozmawia

Badane dzieci w większości deklarują, iż matka stanowi dla nich osobę, z którą najczęściej rozmawiają. Niektóre stwierdzenia odnoszą się również do rodzeństwa.

2.3. Samoocena badanych dzieci

Jednym ze wskaźników emocjonalno-społecznego funkcjonowania dziecka pochodzącego z rodziny emigracyjnej jest samoocena. Wpływa ona na kształtowanie się u dziecka systemu wartości, a także postrzeganie siebie i własnych celów życiowych (Strelau, Jurkowski, Putkiewicz,

1978, s. 476). Jest również jednym z ważnych czynników regulujących funkcjonowanie społeczne dziecka. Dziecko o niskiej samoocenie często jest mniej aktywne, działa mniej dynamicznie, ma trudności w nawiązywaniu kontaktów społecznych i mniej szans na osiągnięcie sukcesu. Z tych względów również może mieć trudności w zdobyciu wyższej pozycji w hierarchii grupy rówieśniczej (Izdebska, 2003, s. 282–283). Dzieci z niską samooceną przeżywają różne obawy w stosunku do innych ludzi, nie ufają im, dystansują się w stosunku do ludzi. Są bardziej narażone na krytykę ze strony innych w porównaniu z dziećmi z wysoką samooceną. W skrajnych przypadkach nie są w stanie nawiązywać kontaktów interpersonalnych, co prowadzi do ich izolacji społecznej oraz niewłaściwego funkcjonowania w rolach: kolegi, ucznia, dziecka. Samoocena bardzo wysoka również nie jest w pełni korzystna dla dziecka i może je narażać na szereg trudności w funkcjonowaniu – dziecko postępuje zgodnie ze swoimi pragnieniami, a nie możliwościami, w związku z tym narażone jest często na przeżywanie negatywnych emocji, często popada w konflikt z otoczeniem, mała jest jego odporność na zagrożenia.

W badaniu posłużono się „Skalą samooceny SES” Rosenberga, która umożliwia dokonanie pomiaru globalnej samooceny, traktowanej jako konstrukt jednowymiarowy. Samoocena w dalszej analizie będzie zatem rozumiana jako globalna pozytywna lub negatywna postawa wobec własnego ja (wobec siebie samego). Im wyższy wynik uzyskuje badane dziecko w omawianej skali, tym wyższa jest jego samoocena.

Rezultaty analizy poziomu globalnej samooceny dzieci z rodzin emigracyjnych w próbie polskiej i holenderskiej pokazują, iż całą zbiorowość charakteryzują przeciętne wartości tej zmiennej.

Tabela 100. Statystyki opisowe dla samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
					dolna granica	górna granica
POLSKA	Emigruje matka	72	28,4	5,1	27,2	29,5
	Emigruje ojciec	73	29,7	5,1	28,5	30,8
	Emigrują rodzice	55	29,1	5,4	27,7	30,6
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	120	31,2	6,2	30,1	32,3
OGÓŁEM		320	29,8	5,7	29,2	30,5

Źródło: obliczenia własne.

Samoocena dzieci pochodzących z rodzin, które podjęły decyzję o wyjeździe do Holandii, osiąga wyższy poziom w porównaniu do dzieci, które pochodzą z pozostałych typów rodzin, pomimo iż próba holenderska charakteryzuje się w stosunku do próby polskiej podobną proporcją liczebności dziewcząt i chłopców oraz niewiele wyższą średnią wieku. Należy jednak podkreślić, iż wartości te odnoszą się do samooceny przeciętnie wysokiej, co przedstawiono w tabeli 100. Przeciętna samoocena jest predyktorem prawidłowego funkcjonowania dziecka, które odzwierciedla subiektywne przekonania o prawidłowych reakcjach innych ludzi wyrażających jego akceptację lub odrzucenie.

Jednoczynnikowa analiza wariancji (ANOVA) wykazuje istotne statystycznie różnice pomiędzy średnimi wartościami odnoszącymi się do samooceny badanych z czterech typów rodzin emigracyjnych

($F = 4,20$; $p = 0,006$). Wykorzystując test post hoc Scheffégo, przeanalizowano różnice w średnich wartościach samooceny dzieci z poszczególnych typów rodzin. Tabela 101 prezentuje wartości p testów porównujących pary średnich.

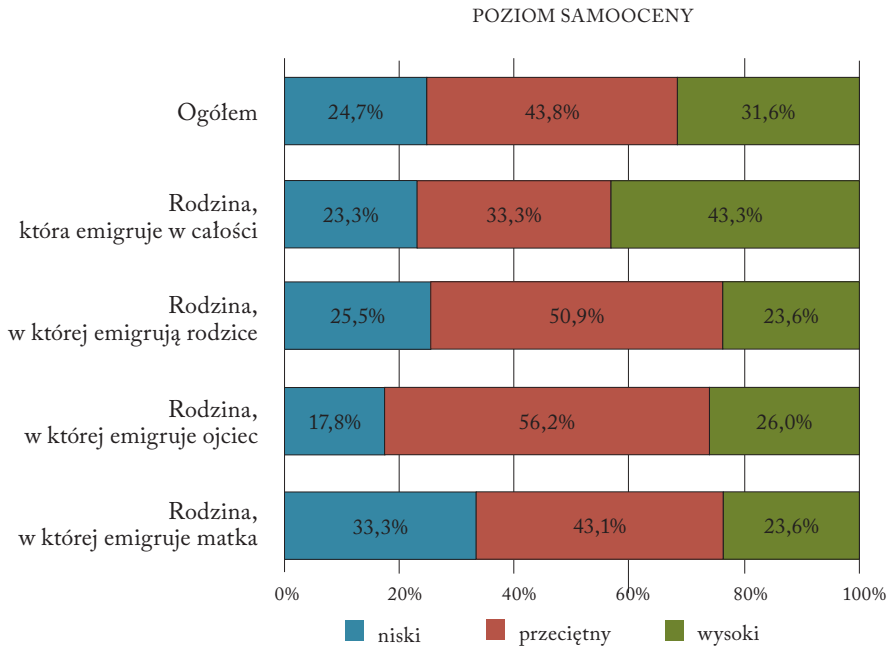
Tabela 101. Istotność różnic średnich w poziomie samooceny badanych dzieci (wyniki testu Scheffégo)

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Emigruje matka	Emigruje ojciec	Emigrują rodzice	Emigruje cała rodzina
POLSKA	Emigruje matka	-	0,5664	0,8932	0,0113
	Emigruje ojciec	0,5664	-	0,9615	0,3703
	Emigrują rodzice	0,8932	0,9615	-	0,1825
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	0,0113	0,3703	0,1825	-

Źródło: obliczenia własne.

Istotne statystycznie różnice w średnim poziomie samooceny zaobserwowano, porównując dzieci z rodzin emigrujących w całości i rodzin, w których emigruje matka. Poziom samooceny dzieci wychowujących się w rodzinach, które wyemigrowały do Holandii, jest istotnie wyższy niż dla dzieci pochodzących z rodzin emigrujących matek. Dzielać całą zbiorowość badanych dzieci na dwie podgrupy, najbardziej istotną statystycznie różnicę widać, kiedy pierwszą grupę stanowią dzieci przebywające z całą rodziną w Holandii, a drugą dzieci pozostające w Polsce.

Dla zobrazowania poziomu samooceny dzieci doświadczających emigracji zarobkowej całej rodziny lub poszczególnych jej członków wyróżniono następujące kategorie: poziom niski, przeciętny i wysoki. Procentowy rozkład wyników u dzieci z poszczególnych typów rodzin zawiera rycina 28.

Ryc. 28. Poziom samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

Całą zbiorowość badanych charakteryzuje przeciętny poziom samooceny, najczęściej widoczny u dzieci pochodzących z rodzin, w których emigruje ojciec. W rezultacie analizy zauważono, iż niski poziom samooceny obserwowany jest najczęściej u dzieci doświadczających rozłąki z matką. Dzieci te tracą poczucie bezpieczeństwa psychicznego, jak bowiem wskazały wcześniejsze analizy, matka wciąż jest najważniejszą osobą dającą dzieciom wsparcie. Natomiast dzieci oceniające siebie wysoko najczęściej pochodzą z rodzin, w których wszyscy członkowie emigrują poza granice kraju ojczystego.

Poziom samooceny dzieci, które bezpośrednio doświadczają emigracji zarobkowej rodziny lub jej członków, może również wiązać się z okresem trwania emigracji. Rezultaty jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA dotyczące średniego poziomu samooceny badanych z uwzględnieniem czasu emigracji rodziny lub jej członków ($F = 4,94$; $p = 0,002$)

potwierdziły istotność różnic między średnimi poziomami samooceny dzieci z czterech typów rodzin emigracyjnych a czasem emigracji. Wykorzystując test post hoc Scheffégo, przeprowadzono dokładniejsze badania różnic w średnich odnoszących się do samooceny badanych dzieci pochodzących z poszczególnych rodzin, przebywających jednocześnie na emigracji w różnym przedziale czasu. Tabela 102 prezentuje wartości p testów porównujących pary średnich.

Tabela 102. Istotność różnic średnich w poziomie samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem czasu emigracji (w świetle testu Scheffégo)

Czas emigracji	Poniżej 6 miesięcy	Od 6 miesięcy do 1 roku	Od 1 roku do 3 lat	Stały pobyt
Średnia	29,4	28,9	29,4	32,3
Liczebność	29	69	162	60
Poniżej 6 miesięcy	-	0,9784	< 0,9999	0,1570
Od 6 miesięcy do 1 roku	0,9784	-	0,9203	0,0075
Od 1 roku do 3 lat	< 0,9999	0,9203	-	0,0097
Stały pobyt	0,1570	0,0075	0,0097	-

Źródło: obliczenia własne.

Istotnie statystycznie różnice obserwujemy, porównując średni poziom samooceny dzieci, które doświadczają emigracji od sześciu miesięcy do roku i w okresie od roku do trzech lat, do poziomu samooceny dzieci, które na stałe przebywają na emigracji. Dzieci pochodzące z tych rodzin istotnie różnią się od dzieci doświadczających krótszego okresu emigracji rodzica bądź rodziców pod względem średniego poziomu samooceny ($p < 0,01$). W rezultacie procedury pozwalającej na wyodrębnienie dwóch jednolitych – pod względem średniego poziomu samooceny – grup w całej zbiorowości rysuje się podział, w którym jedną grupę stanowią dzieci doświadczające emigracji w okresie do trzech lat, a drugą te na stałe

przebywające na emigracji. W grupie dzieci przebywających na stałe na emigracji samoocena jest wyższa w porównaniu do pozostałych dzieci.

W tabeli 103 przedstawiono, jak kształtuje się średni poziom samooceny dzieci podzielonych na podgrupy ze względu na typ rodziny emigracyjnej i czas trwania emigracji.

Tabela 103. Różnice w poziomie samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny oraz okresu pobytu członka/członków rodziny lub rodziny na emigracji

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	Czas pobytu na emigracji	N	M	SD	95% przedział ufności dla średniej	
						dolna granica	górną granica
POLSKA	Emigruje matka	1–6 miesięcy	9	28,7	6,8	23,5	33,9
		6 miesięcy–1 rok	25	28,8	5,4	26,6	31,0
		1 rok–3 lata	35	27,9	4,6	26,0	29,8
		Stały pobyt	3	29,0	4,4	18,2	39,8
	Emigruje ojciec	1–6 miesięcy	6	30,5	5,4	24,9	36,1
		6 miesięcy–1 rok	21	28,0	6,1	25,3	30,8
		1 rok–3 lata	43	30,4	4,6	28,5	32,4
		Stały pobyt	3	29,0	2,0	24,0	34,0
	Emigrują rodzice	1–6 miesięcy	11	29,2	5,9	25,2	33,2
		6 miesięcy–1 rok	14	29,7	4,9	26,9	32,6
		1 rok–3 lata	30	28,9	5,6	26,8	30,9
		Stały pobyt	0	-	-	-	-
HOLANDIA	Emigruje cała rodzina	1–6 miesięcy	3	30,3	3,2	22,3	38,3
		6 miesięcy–1 rok	9	29,7	4,8	26,0	33,4
		1 rok–3 lata	54	29,9	7,0	28,0	31,9
		Stały pobyt	54	32,7	5,5	30,7	34,6

Źródło: obliczenia własne.

Okazuje się, iż w rodzinach, w których wszyscy członkowie osiedlają się na stałe w kraju docelowej emigracji, dzieci prezentują wyższy poziom samooceny w porównaniu z dziećmi pochodzącymi z pozostałych typów rodzin. Warto również podkreślić, iż w grupie rodzin, gdzie emigruje matka w okresie od roku do trzech lat, samoocena dzieci osiąga niskie wartości i może świadczyć o zaburzeniach w funkcjonowaniu emocjonalnym.

Wiek dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej rodziny lub poszczególnych jej członków może mieć związek z poziomem jego samooceny. W tabeli 104 przedstawiono współczynniki korelacji między wiekiem dziecka a poziomem samooceny.

Tabela 104. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem samooceny badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej, z której pochodzą

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny emigracyjnej	R-Spearmana		Tau-Kendalla		R-Pearsona	
		<i>r_{ho}</i>	<i>p</i>	<i>tau</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
POLSKA	Rodzina, w której emigruje matka	-0,257	0,029	-0,195	0,031	-0,231	0,051
	Rodzina, w której emigruje ojciec	-0,228	0,053	-0,177	0,046	-0,23	0,05
	Rodzina, w której emigrują rodzice	-0,227	0,096	-0,176	0,087	-0,234	0,086
HOLANDIA	Rodzina, która wyemigrowała w całości	-0,097	0,291	-0,067	0,343	-0,192	0,035
OGÓŁEM		-0,044	0,431	-0,035	0,404	-0,093	0,097

Źródło: obliczenia własne.

Rezultaty analizy nie ujawniają istotnej korelacji między wiekiem dziecka a poziomem jego samooceny (współczynnik korelacji rang Spearmana = $-0,044$, $p = 0,431$). Jednak po uwzględnieniu typu rodziny emigracyjnej okazuje się, iż istotną statystycznie ujemną korelację obserwujemy wśród dzieci przeżywających rozłąkę z matką (współczynnik korelacji rang Spearmana = $-0,257$, $p = 0,029$) i ojcem (współczynnik korelacji Tau-Kendalla = $-0,177$, $p = 0,046$) oraz w tych rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii (współczynnik korelacji rang Spearmana = $-0,097$; $p = 0,291$). Oznacza to, że im starsze jest dziecko pozostawione w Polsce przez matkę lub ojca lub emigrujące z rodziną, tym bardziej odczuwa brak kontaktu emocjonalnego z tymi osobami znaczącymi i ma niższy poziom samooceny.

2.4. Przystosowanie społeczne badanych dzieci

Jednym z czynników ilustrujących funkcjonowanie społeczne dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodziców bądź rodziny jest stopień ich przystosowania społecznego do grupy rówieśniczej. Dziecko jako członek grupy rówieśniczej wchodzi w kontakt z innymi dziećmi, które akceptują je bądź odrzucają, tym samym wyznaczając mu pozycję społeczną.

W celu pokazania stopnia przystosowania społecznego dzieci wykorzystano socjometryczny test zwany „Plebiscytem życzliwości i niechęci”. Istotną cechą „Plebiscytu” jest to, że wymaga od uczniów dokonania oceny wszystkich członków klasy szkolnej, dzięki czemu możliwy jest wgląd w całokształt stosunków społecznych panujących w klasie szkolnej oraz wyłonienie uczniów akceptowanych bądź nieakceptowanych przez rówieśników. Zdaniem Mieczysława Łobockiego (1974, s. 15) „klasa szkolna jest zespołem składającym się z uczniów wzajemnie na siebie oddziałujących, którzy różnią się zajmującymi w nim pozycjami i rolami oraz mają wspólny system wartości i norm regulujących ich zachowanie w istotnych dla klasy sprawach”. W każdej klasie szkolnej kształtuje się

struktura społeczna, określana jako wzajemny układ stosunków pomiędzy uczniami, która prowadzi do wyłonienia się kilku kategorii członków grupy, a mianowicie:

- dzieci akceptowane, czyli osoby, wobec których występują silne postawy pozytywne ze strony członków klasy. Dziecko ma największe możliwości zaspakajania potrzeb psychicznych, a klasa szkolna jest dla niego terenem sukcesów, zapewnia satysfakcję z przebywania w grupie;
- dzieci przeciętnie akceptowane, czyli raczej lubiane, ale niezajmujące ważnych miejsc w strukturze klasy;
- dzieci o statusie niezrównoważonym, które polaryzują opinię grupy, wobec których część uczniów ma stosunek pozytywny, a pozostała część wręcz przeciwnie. Sytuacja tych dzieci jest szczególnie trudna, gdyż przez część grupy są akceptowane, a przez innych jej członków odrzucane, nielubiane. Podkreślić należy, iż w badaniach socjometrycznych dzieci o niezrównoważonym statusie otrzymują dużo wyborów pozytywnych oraz negatywnych;
- dzieci izolowane często funkcjonują na marginesie życia klasy, są również określane jako bierne społecznie. W badaniach socjometrycznych nie uzyskują wyborów pozytywnych ani negatywnych, bądź otrzymują ich bardzo niewiele. Rówieśnicy nie okazują takim dzieciom sympatii, traktują je obojętnie, ich zainteresowania oraz członków grupy są odmienne. Sytuacja dziecka izolowanego jest niekorzystna, gdyż jest ono narażone na szereg negatywnych emocji, które mogą utrudniać jego funkcjonowanie w klasie szkolnej;
- dzieci odrzucane najczęściej stają się przedmiotem jawnie deklarowanej niechęci ze strony członków grupy, a ich potrzeby nie są zaspakajane. Dzieci te nie są lubiane, często znajdują się w konflikcie z grupą. Ich zachowania mogą odbiegać od ogólnie przyjętych norm. Sytuacja dzieci odrzuconych jest trudna, gdyż ich pozycja w klasie stanowi źródło negatywnych emocji (Ekiert-Grabowska, 1982, s. 28–31).

Określenie pozycji społecznej dzieci pochodzących z rodzin emigracyjnych w klasie szkolnej wymaga określenia poziomu akceptacji społecznej wyrażanej przez pozostałych członków tejże klasy. W tabeli 105, dzięki połączeniu wyników otrzymanych na dwóch skalach: sympatii i antypatii, otrzymano łączny wynik informujący o pozycji dziecka na „Socjometrycznej skali akceptacji”.

Tabela 105. Pozycja dziecka na „Socjometrycznej skali akceptacji” z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzi

Miejsce pobytu dziecka	Typ rodziny migracyjnej	Pozycja na skali akceptacji społecznej				
		akceptacja	niezrównoważona	przeciętna	izolacja	odrzućenie
POLSKA	Emigruje matka	45,83%	45,83%	0%	0%	8,33%
	Emigruje ojciec	42,47%	52,05%	0%	0%	5,48%
	Emigrują rodzice	45,45%	43,64%	0%	0%	10,91%
OGÓŁEM		44,50%	47,50%	0%	0%	8,00%

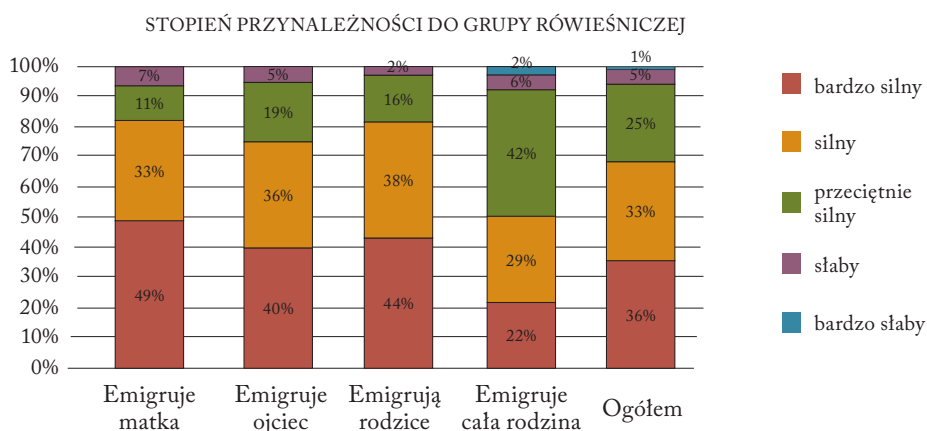
Źródło: obliczenia własne.

Dzieci pochodzące z rodzin emigrujących matek w takim samym stopniu uzyskują akceptację rówieśników, jak i status niezrównoważony, co świadczy o tym, iż wśród nich są dzieci akceptowane przez klasę szkolną oraz takie, które otrzymują zarówno oceny negatywne, jak i pozytywne. Dowodzi to występującej wśród nich polaryzacji akceptacji. Trudno wyjaśnić przyczynę takiego stanu. Można jedynie przypuszczać, że rówieśnicy żywią do tych dzieci antypatię, podobnie jak do dzieci odrzucanych, co związane jest z ich specyficznymi cechami osobowościowymi i prezentowaniem nieakceptowanych społecznie zachowań. Natomiast dzieci z rodzin emigrujących ojców uzyskują status

niezrównoważony. Stosunek rówieśników do nich jest zarówno pozytywny, jak i negatywny. Jest to szczególna sytuacja psychologiczna dla dziecka, które przez jednych rówieśników jest akceptowane, a przez innych odrzucane, co może skutkować negatywnymi emocjami dziecka utrudniającymi mu społeczne funkcjonowanie w klasie szkolnej.

Badania dowodzą, iż niemal połowa dzieci obojga emigrujących rodziców jest akceptowana przez rówieśników. Są to dzieci lubiane w klasie szkolnej, a ich sytuacja rodzinna nie ma wpływu na funkcjonowanie w grupie rówieśniczej. Chętnie nawiązują kontakty z innymi dziećmi, a grupa rówieśnicza staje się dla nich źródłem pozytywnych przeżyć. Trzeba jednak zaznaczyć, że 43,64 proc. tych dzieci uzyskuje status niezrównoważony.

Funkcjonowanie dziecka w środowisku rówieśniczym wiąże się także ze stopniem przynależności do określonej grupy rówieśniczej. Relacje z rówieśnikami to jeden z czynników wpływających na społeczne funkcjonowanie dziecka. Analiza materiału badawczego pozwala na określenie stopnia przynależności do grupy rówieśniczej dziecka doświadczającego mobilności zagranicznej rodziców lub rodziny. Dane zaprezentowano na rycinie 29.

Ryc. 29. Stopień przynależności badanych dzieci do grupy rówieśniczej z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą

Z przeprowadzonych badań wynika, że dzieci wychowujące się w rodzinach emigrujących ojców, matek czy obojga rodziców odczuwają bardzo silny stopień przynależności do grupy rówieśniczej. Z kolei dzieci przebywające wspólnie z rodzinami poza granicami kraju przejawiają przeciętnie silną przynależność do grupy rówieśniczej. Dzieje się tak głównie dlatego, iż zamieszkują one obce dla siebie środowisko, które z różnych powodów utrudnia tworzenie się grup rówieśniczych, np. przez bariery językowe, kulturowe.

Rozdział 5

Weryfikacja hipotez i dyskusja wyników

Celem poznawczym badań było zgromadzenie informacji na temat funkcjonowania rodzin w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców oraz edukacyjno-wychowawczego i emocjonalno-społecznego funkcjonowania dzieci. Stopień osiągnięcia głównego celu badawczego wynikał z ustalenia kwestii dotyczących funkcjonowania rodziny jako systemu pod względem podstawowych wymiarów: spójność, adaptacyjność, komunikacja (wzajemne zrozumienie), patogenne role rodzinne, trudności rozwojowe, poczucie funkcjonalności rodziny u dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej rodzica, rodziców bez dziecka, całej rodziny wyjeżdżającej wraz z dzieckiem, oraz występowania problemów edukacyjno-wychowawczych i emocjonalno-społecznych w funkcjonowaniu dzieci z tych rodzin. Ponadto podjęto próbę ustalenia, czy i w jakim stopniu czynniki społeczno-demograficzne różnicują funkcjonowanie rodziny i dziecka w sytuacji emigracji zarobkowej rodzica/rodziców. Przypuszczalne rozstrzygnięcia w zakresie powyższych kwestii zostały sformułowane w postaci hipotezy głównej oraz ośmiu hipotez szczegółowych. Hipotezy poddano weryfikacji w analizie wyników, a jej końcowe rezultaty zostaną przedstawione w dalszej części tego rozdziału.

Analiza ilościowa (statystyczna) i jakościowa umożliwiły podjęcie weryfikacji założonych hipotez, a systemowe podejście do rodziny pozwoliło na poznanie szeregu czynników determinujących funkcjonowanie rodziny emigracyjnej zarówno z perspektywy dziecka, jak również rodzica.

Podczas weryfikacji poszczególnych hipotez ujawniono również różnicujący wpływ zmiennych społeczno-demograficznych, które przewidziano w hipotezie nr 8: Stopień funkcjonowania rodzin doświadczających emigracji zarobkowej różnicują zmienne społeczno-demograficzne takie jak: wiek dziecka, czas emigracji, typ rodziny emigracyjnej.

Pierwsza założona hipoteza dotyczyła poziomu spójności, adaptacyjności oraz wzajemnego zrozumienia w poszczególnych typach badanych rodzin doświadczających emigracji zarobkowej. Przedstawione w rozdziale trzecim wyniki analizy zebranego materiału badawczego, dotyczące spostrzegania środowiska rodzinnego przez dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodzica/rodziców, potwierdziły hipotezę nr 1: W rodzinach przebywających na emigracji z dzieckiem w Holandii występuje wyższy poziom zaburzeń w funkcjonowaniu systemu rodzinnego pod względem spójności, adaptacyjności i wzajemnego zrozumienia niż w rodzinach emigrujących członków rodzin, którzy pozostawiają dzieci w Polsce.

Otrzymano następujące przewidywane zależności:

- Poziom spójności w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii (blisko 40 proc. takich rodzin), jest istotnie niższy w porównaniu z innymi typami badanych rodzin. Najwyższy poziom spójności stwierdzono w rodzinach przebywających w Polsce, z których wyjechał zarobkowo ojciec, a matka sprawuje opiekę nad dziećmi.
- Spostrzegany przez dzieci poziom adaptacyjności rodziny przebywającej w Holandii jest istotnie różny i niższy od adaptacyjności w rodzinach pozostających w Polsce.
- W całej badanej próbie dzieci nisko oceniają poziom wzajemnego zrozumienia w swoich rodzinach (45 proc. całej zbiorowości) i na ten wynik mają wpływ przede wszystkim rodziny emigrujące w całości, wśród których procentowy udział rodzin o niskim poziomie

wzajemnego zrozumienia wynosi prawie 60 proc. Rodziny przebywające w Holandii istotnie różnią się pod tym względem od pozostałych badanych rodzin. Można zatem sądzić, że pobyt rodziny wraz z dzieckiem na emigracji nie sprzyja właściwej komunikacji wewnątrzrodzinnej.

Po uwzględnieniu wpływu niektórych zmiennych społeczno-demograficznych na funkcjonowanie badanych rodzin okazało się, że:

- Wiek badanych dzieci nie koreluje z poziomem spostrzeganej przez nie spójności rodziny. Jednak uwzględniając rodzaj rodziny emigracyjnej, czyli osoby, które emigrują (ojciec, matka, rodzice, rodzice z dzieckiem), okazuje się, że zmienna wiek dziecka ma znaczenie. Im starsze jest dziecko pozostawione w Polsce przez oboje rodziców, tym rodzina prezentuje niższy poziom spójności. Natomiast wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywających na emigracji wspólnie z rodziną (Holandia) w ich ocenie wzrasta poziom spójności rodziny, czyli więź emocjonalna między członkami rodziny.
- Wiek dziecka koreluje z poziomem spostrzeganej przez dzieci adaptacyjności rodziny. Występuje bardzo słaba, ale istotna statystycznie ujemna korelacja między tymi zmiennymi. Rezultaty analizy ujawniają przy tym dużą różnicę w charakterze korelacji wieku dziecka z typem rodziny, z której pochodzi. W rodzinach emigrujących wraz z dzieckiem obserwujemy, że wraz ze wzrostem wieku dziecka rośnie poziom adaptacyjności rodziny (istotna statystycznie umiarkowana dodatnia korelacja). Natomiast w rodzinach, w których dzieci pozostają w Polsce, zależność jest przeciwna, im starsze dziecko, tym niższy poziom adaptacyjności, przy czym tylko w rodzinach, w których oboje rodzice wyjechali w celach zarobkowych współczynnik korelacji jest istotny statystycznie.
- W całej zbiorowości istnieje bardzo słaba korelacja między wiekiem dziecka a poziomem komunikacji (wzajemnego zrozumienia). Kiedy emigrują oboje rodzice, a dziecko zostaje w Polsce, związek

wieku dziecka i poziomemu wzajemnego zrozumienia okazał się istotny. Im starsze dziecko, tym niżej ocenia poziom komunikacji między członkami rodziny. Charakter zależności jest inny w rodzinach w Holandii. Wraz z wiekiem dziecka rośnie w jego ocenie także poziom wzajemnego zrozumienia w rodzinie.

- Rodziny doświadczające emigracji całej rodziny bądź jej członków w okresie od sześciu miesięcy do roku oraz określające pobyt rodziny lub dorosłych członków na emigracji jako stały istotnie różnią się między sobą pod względem średniego poziomu adaptacyjności. W percepcji badanych dzieci rodzina osiągająca poziom adaptacyjności od umiarkowanego do niskiego to rodzina, która w całości przebywa w Holandii, a okres pozostawania na emigracji najczęściej wynosi od sześciu miesięcy do roku. Z kolei w percepcji badanych dzieci rodzina osiągająca wysoki poziom adaptacyjności to rodzina emigrującej matki, której pobyt na emigracji obejmuje okres powyżej trzech lat.
- Czas trwania emigracji rodziny czy jej członków ma niewątpliwie wpływ na proces komunikacji zachodzący w rodzinie. Członkowie rodzin, którzy przebywają poza granicami kraju od sześciu miesięcy do trzech lat, w ocenie badanych dzieci zdecydowanie lepiej rozumieją motywy swojego postępowania.

Uzyskane rezultaty empiryczne znajdują potwierdzenie w literaturze przedmiotu. Dla przykładu badania przeprowadzone przez Bartłomieja Walczaka (2008, s. 24–25) wskazują, że dzieci pozostawione w Polsce nie przejawiają zaburzeń w relacjach z rodzicami. Emigracja, nawet jeśli zmusza rodzinę do czasowego funkcjonowania w niepełnym składzie, nie ma tak traumatyzującego wpływu jak np. rozwód rodziców. Można zatem sądzić, że więź emocjonalna łącząca poszczególnych członków rodziny jest trwała. Pozostający z dziećmi rodzic bądź opiekunowie starają się wszelkimi sposobami łagodzić skutki nieobecności emigrujących rodzica/rodziców. Szczególnie ważna jest rola matki pozostającej

z dzieckiem w kraju, gdy wyjeżdża w celach zarobkowych ojców. Matka bowiem tworzy ognisko domowe i zaspokaja potrzeby biologiczne, opiekuńcze oraz psychiczne członków rodziny (Cudak, 2012, s. 24). Matki starają się stworzyć warunki pozwalające na rekompensowanie dziecku niedosytu uczuciowego wynikającego z nieobecności ojca. Dzięki kreowaniu przyjaznej atmosfery domowej podkreślają więź psychiczną istniejącą pomiędzy wszystkimi członkami rodziny, celowo dążąc w ten sposób do złagodzenia skutków nieobecności ojca w życiu dziecka. Ponadto tworzą różnorodne sytuacje wychowawcze, często życzliwe dziecku, aby tym samym prowadzić do właściwego wychowania, socjalizacji i jego rozwoju oraz zaspokojenia podstawowych potrzeb psychicznych (Izdebska, 2006, s. 25). Także wyniki badań Jadwigi Izdebskiej dotyczące więzi rodzinnych i ich znaczenia w odczuciu dzieci wskazują, iż ponad połowa dzieci uznaje matkę za najważniejszą osobę w rodzinie, nieco mniejszy, aczkolwiek znaczący, procent dzieci uważa ojca (37,0 proc.) za najważniejszą osobę w rodzinie (Izdebska, 2006, s. 77–79).

Dom rodzinny dla wielu dzieci jest nadal najważniejszym miejscem wzrastania, rozwoju i edukacji. Dzięki codziennym, naturalnym sytuacjom życia rodzinnego dziecko od najmłodszych lat obserwuje w sposób niezamierzony zachowania werbalne oraz instrumentalne najbliższych członków rodziny, zdobywając w ten sposób elementarną wiedzę o świecie, wartościach i obowiązujących zasadach. Dom rodzinny stanowi także dla dziecka dobrze zagospodarowaną przestrzeń, zbiór znaczących przedmiotów, które stają się dla niego określoną wartością (Izdebska, 2006, s. 24–25), gwarantującą także poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji, nawet w sytuacji rozłąki z rodzicem, który emigruje.

Niezwykle ważna dla rozwoju dziecka pochodzącego z rodziny emigracyjnej jest sieć społeczna tworząca się z innymi osobami. Kontakty nieformalne, rodzinno-sąsiedzko-przyjacielskie, często zapewniają wsparcie i pomoc osobom znajdującym się w trudnych sytuacjach, np. w sytuacji rozłąki emigracyjnej z rodzicem. Obecność w bliskim

otoczeniu osób, na które można liczyć, znacząco wpływa na dobrostan psychiczny dorosłych i dzieci. Znaczenie takiego rodzinno-przyjacielskiego wsparcia społecznego podkreśla również Janusz Czapiński (*Diagnoza społeczna 2009*). Autor zaznacza, iż 91 proc. respondentów nadal deklaruje poczucie wsparcia społecznego, jakiego doznaje w środowisku zamieszkania. Owo poczucie jest niezwykle istotne, gdyż zapobiega negatywnym skutkom stresu, jakie mogą powstać w sytuacji np. emigracji zarobkowej członków rodziny.

Specyfika funkcjonowania rodziny przebywającej na emigracji jest nieco inna niż sytuacja rodzin, w których emigrują wybrani członkowie. Odmienne warunki życia, otoczenie, normy kulturowe, inny język, to tylko kilka nowych elementów, z którymi muszą zmierzyć się emigrujący rodzic oraz dziecko. Głównym i często deklarowanym obszarem braków w emigracyjnym życiu są kwestie związane z poczuciem bliskości, intymności oraz życiem rodzinnym. Nie bez znaczenia jest również fakt, iż przebywająca na emigracji rodzina ma często ograniczony kontakt z dalszą rodziną i przyjaciółmi pozostającymi w kraju pochodzenia. Potwierdza się to również w badaniach motywacji powrotnych polskich emigrantów. Brak więzi, bliskości, samotność i tęsknota za rodziną to główne bodźce reemigracyjne (Galent, 2010, s. 242). Osoby długo przebywające poza ojczystym krajem w celach zarobkowych odczuwają brak równowagi psychicznej, dysharmonię w podstawowych funkcjach życiowych, co może powodować nadmierną koncentrację na sprawach materialnych (gromadzeniu zasobów finansowych) i zaniedbywanie kontaktów społecznych, rozwoju osobowego oraz zakorzenienie się w szerszej społeczności w kraju przebywania (Boski, 2010, s. 107).

Niewątpliwie przyczyną osłabienia się więzi emocjonalnej w rodzinie przebywającej na emigracji mogą być także, jak wskazuje Maria de Barbaro (1999), pozarodzinne źródła stresu działającego na całą rodzinę, wynikające z pobytu za granicą (tj. zmiana miejsca zamieszkania). System rodzinny jest bowiem interpersonalną sferą funkcjonowania

człowieka, która może prowokować proces stresowy o różnej intensywności i różnych skutkach, gdyż w największym stopniu decyduje o jakości relacji społeczno-emocjonalnych jednostki, dzieląc swoje wpływy z szerokim środowiskiem społecznym, kulturowym, szerszą rodziną, rodziną prokreacji.

Niemniej jednak wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywających na emigracji wspólnie z rodziną, przeciwnie do dzieci pozostających w Polsce z drugim z rodziców, wzrasta w ich ocenie poziom spójności rodziny, czyli więź emocjonalna między jej członkami. Starsze dzieci przebywające na emigracji coraz silniej szukają oparcia w rodzinie, ponieważ straciły kontakt z rówieśnikami w kraju i jeszcze nie zdążyły nawiązać nowych znajomości i przyjaźni z rówieśnikami w nowej szkole czy miejscu zamieszkania. Ponadto brak znajomości języka społeczeństwa przyjmującego naraża wiele z nich na niezrozumienie i stwarza utrudnienia w nawiązaniu społecznych relacji (Hułas, 2009, s. 247–262). Znajduje to potwierdzenie w badaniach polskich migrantów zarobkowych przebywających w Brukseli (Grzymała-Kazłowska, 2001), którzy tkwili głównie w małych grupach i rodzinie, budując swój własny świat w oparciu o wewnątrzrodzinne relacje. Niekorzystnie wpływało to na kształtowanie się więzi emocjonalnych, zwłaszcza między starszymi dziećmi i ich rodzicami.

Dzieci przebywające w znanym środowisku kraju pochodzenia odmiennie spostrzegają spójność własnej rodziny. Wraz ze wzrostem wieku dzieci te zauważają, iż więzi emocjonalne z członkami rodziny słabną, a znaczenie zyskuje więź tworząca się z rówieśnikami. Wyniki badań Kirwil (1993) potwierdzają, że obniżenie poczucia spójności rodzinnej najsilniej odczuwają 14 i 15-latkowie, natomiast znaczące obniżenie się tego poczucia obserwuje się około 16 roku życia. Autorka zauważa, iż potrzeba niezależności, jaka zaznacza się u dzieci, ujawnia niezgodności między oczekiwaniami spójności rodzinnej wyrażanymi przez rodziców i ich dzieci. Dorastające dzieci oczekują od rodziny innych przejawów

wsparcia, bardziej skoncentrowanych na informacjach zwrotnych dotyczących działań autonomizujących niż odnoszących się do dowodów świadczących o silnej więzi uczuciowej z rodzicami. Także wyniki badań Marii John-Borys (2004, s. 29) potwierdzają tezę, iż dziecko wraz z wiekiem spostrzega swoją rodzinę jako mniej spójną, co związane jest z nasileniem się potrzeb separacyjnych. Można przypuszczać, że starsze dzieci osłabiają swoją więź z rodzicami, przebywającymi daleko, na rzecz więzi z grupą rówieśniczą. Budują kontakty emocjonalne z osobami, które w ich przekonaniu stają się dla nich znaczące. Ponadto poszukują własnej autonomii i niezależności. Pozostawione przez obojga rodziców na skutek ich wyjazdu zarobkowego poza granice kraju poszukują wsparcia wśród rówieśników bądź dalszych krewnych, spostrzegając tym samym własną rodzinę jako mniej spójną.

Niewątpliwą przyczyną niskiej oceny w zakresie adaptacyjności rodzin przebywających w Holandii wydaje się być proces zmagania się rodziny, w tym dziecka, ze stresem wynikającym z pobytu w kraju docelowej emigracji. Czasem wyjazd zagraniczny nie jest odpowiednio przygotowany i zaplanowany, stąd wiele problemów w zakresie prawidłowego funkcjonowania emigrujących osób. Rodzina znajdująca się w nowej rzeczywistości społecznej na nowo musi zmierzyć się z realiami codziennego życia. Dzieci jako osoby najmniej odporne na zmiany odczuwają wyjazd zagraniczny jako pewne zagrożenie dla własnego funkcjonowania, gdyż wszystko, co je otacza, jest dla nich nowe i nieznanne. Natomiast rodzice zaabsorbowani pracą zarobkową często nie potrafią rozwiązywać pojawiających się problemów. Okazuje się także, że dzieci w tych rodzinach czują się samotne i opuszczone. Nie posiadają bliskich osób, które mogłyby dać im wsparcie, odczuwają tęsknotę za krajem pochodzenia. Dlatego też w dziecięcej percepcji adaptacyjność rodziny oceniana jest jako niska.

Emigracja zmusza dziecko do przystosowania się do obcego środowiska i odmiennych warunków życia. Dziecko znajduje się wśród ludzi

posługujących się innym językiem, mających inne doświadczenia kulturowe, inne zainteresowania. Równocześnie doświadcza zerwania kontaktów z dotychczasowymi rówieśnikami, dalszymi krewnymi. Podobne odczucia towarzyszą rodzicom, ponieważ emigracja stanowi poważny czynnik stresogenny i stawia każdego członka rodziny w obliczu wielu zmian. Zgodnie z modelem Richarda Lazarusa i Susan Folkman (za: Wolańczyk, 2011, s. 14–16) pozostawanie na emigracji spełnia kryteria sytuacji trudnej. Rodziny, które decydują się na wspólny pobyt na emigracji, nie doświadczają wprawdzie rozłąki z dziećmi, lecz stoją w obliczu innych wyzwań. Rodzina w większym stopniu niż jednostka wprowadza do nowego kraju zestaw norm, reguł i ról zakorzenionych w rodzimej kulturze czy zasadach społecznych, które się sprawdzały. Osiedlając się w nowym kraju, członkowie rodziny muszą porzucić to, co dla nich jest znane i nowe. Gdy wzorce wyniesione z kraju pochodzenia nie sprawdzają się, a nowe trudno zaakceptować, może dojść do dysfunkcji rodziny i jej członków. Członkowie rodzin narażeni są na osłabienie zdolności do reagowania na stres poprzez zmianę struktury władzy, wymianę ról oraz modyfikację zasad rodzinnych.

Starsze dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami oceniają rodzinę pod kątem adaptacyjności znacznie wyżej niż młodsze. Taka sytuacja może wynikać z indywidualnych sposobów radzenia sobie z sytuacją trudną. Dzieci w wieku adolescencji mogą znacznie lepiej rozumieć trudności wynikające z pobytu na emigracji, bowiem posiadają większe doświadczenie życiowe niż te młodsze, ponadto odczucia związane z pobytem w kraju emigracji mogą przybierać postać pozytywnych emocji i przynosić zadowolenie z życia. Poza tym starsze dzieci emigrację rodziny oceniają również w kategoriach ekonomicznych i dostrzegają polepszenie się jakości życia członków rodziny i dostępu do określonych dóbr konsumpcyjnych.

Z kolei im starsze są dzieci pozostające w Polsce z zastępczymi opiekunami, tym bardziej spostrzegają, iż ich rodzina nie potrafi dokonywać

zmian i właściwie reagować na pojawiające się problemy. Brak obecności obojga rodziców w życiu dziecka powoduje, że nie są oni w stanie rozwiązać wszystkich jego problemów, dlatego też w obrazie rodziny u tych dzieci poziom adaptacyjności jest niski. Trzeba jednak zaznaczyć, że dla funkcjonowania rodziny nie jest korzystny również wysoki poziom adaptacyjności. Rodziny emigrujących matek stanowią systemy chaotyczne, posiadające dość ograniczone umiejętności w zakresie rozwiązywania problemów (wysoki poziom adaptacyjności). Przestrzenne oddalenie jednego z rodziców w wyniku emigracji zarobkowej może powodować zmiany w zakresie interakcji wewnątrzrodzinnej, na co w szczególności wpływa czas trwania nieobecności danego członka rodziny (Balcerzak-Paradowska, 1994). Im krótsza jest nieobecność wynikająca z emigracji, tym rzadziej pojawiają się negatywne zmiany. Dysfunkcjonalność rodzin najczęściej pojawia się w sytuacji emigracji zarobkowej trwającej bardzo długo.

Emigracja zarobkowa wpływa na proces wzajemnego zrozumienia w rodzinie. Zamieszkiwanie w nowym środowisku powoduje wyraźne trudności we właściwym rozumieniu się członków rodziny. Pomiędzy rodzicami i dziećmi wytwarza się swoista bariera wynikająca głównie z przekonania, iż pobyt na emigracji nie był związany z ich dobrowolną decyzją, lecz podporządkowaniem się planom rodziców (Lulek, 2012, s. 449). Rodziny przebywające z dzieckiem poza granicami kraju ojczystego charakteryzuje zatem znaczny dystans emocjonalny i sztuczne bariery między członkami rodziny w zakresie posiadanych celów i potrzeb. W rodzinach tych członkowie często odtrącają siebie nawzajem, a dzieci oskarżają rodziców o to, iż muszą funkcjonować w obcym dla nich środowisku.

Przestrzenna nieobecność rodziców powoduje, iż żywe interakcje w rodzinie zastępowane są poprzez wykorzystanie środków masowego przekazu, np. Internetu czy telefonu komórkowego. Nie jest możliwy bezpośredni kontakt między członkami interakcji, dlatego też

w przekazie określonych komunikatów mogą pojawiać się nieścisłości, zafałszowania i blokady utrudniające efektywną komunikację między dzieckiem a rodzicami. W polskiej rzeczywistości podstawowym narzędziem kontaktu emigranta z rodziną pozostaje telefon, wskazało na niego ponad trzy czwarte badanych uczniów z rodzin transnarodowych (Danilewicz, 2010). Ponad połowa badanych (54 proc.) korzystała z wideorozmów, pozostali respondenci wskazali również na portale społecznościowe oraz różnego rodzaju komunikatory (Walczak, 2014).

Analiza poziomu wzajemnego zrozumienia w rodzinie emigracyjnej, zwłaszcza między rodzicami a dziećmi, pozwala określić atmosferę emocjonalną panującą w danym środowisku rodzinnym. Współcześnie systemowe podejście jest najlepszym sposobem pokazania wartości komunikacji (wzajemnego zrozumienia) dla funkcjonowania rodziny, ponieważ ukazuje podstawowe zasady stojące u podstaw porozumiewania się (Harwas-Napierała, 2008, s. 18). Osoby tworzące rodzinę są zależne od siebie, a system rodzinny zmienia się, kiedy emigrują jeden z członków rodziny, oboje rodzice czy też cała rodzina. Skutkiem zamieszkiwania we wspólnym domu oraz codziennego życia członków rodziny są przede wszystkim długotrwałe, częste relacje. Wspólne zamieszkiwanie wymaga od rodziny sprostania coraz to nowym zadaniom. Stałe przywiązanie do starych metod funkcjonowania członków rodziny może być niewystarczające szczególnie w sytuacji emigracji zarobkowej całej rodziny. Rodzina taka może zostać zagrożona odrzuceniem lub izolacją ze strony społeczeństwa, które ją przyjmuje, nie ogranicza się bowiem jedynie do kontaktów między jej członkami, ale komunikuje się również z różnymi systemami społecznymi. Starając się przeciwstawić takiemu zagrożeniu, rodzina stosuje różnego rodzaju naciski wobec swoich członków, co przekłada się na pojawienie się zakłóceń w zakresie wzajemnego zrozumienia (Namysłowska, 1997, s. 33–36).

To, jak dziecko czuje się w rodzinie emigracyjnej, wpływa na jego stosunek do rodziców, na pragnienie podtrzymania kontaktu z nimi

bądź dążenie do izolacji od nich. Ukształtowanie się u dziecka negatywnej postawy wobec emigracji zarobkowej rodziców może przesądzać o efektach wzajemnego oddziaływania w rodzinie. Dzieje się to również w sytuacji, gdy oboje rodzice w wyniku podjęcia decyzji o emigracji zarobkowej pozostawiają własne dziecko pod opieką dziadków lub innych bliskich. Emocjonalna atmosfera w domu jest dla dziecka tak stresująca, że może dochodzić do powstania napięcia między nim a rodzicami. Szczególnie jest to widoczne u dzieci, które osiągnęły wiek adolescencji. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że w wieku 14 lat u dzieci obserwuje się spadek otwartości w komunikacji z matką, co związane jest ze spadkiem gotowości do wyjaśniania, negocjowania, naprowadzania i podpowiadania matce tego, co dzieje się z dzieckiem, nawet tym, które pozostaje z ojcem w wyniku jej emigracji (Rostek, 2012, s. 252–253).

Wzajemne zrozumienie w rodzinie odgrywa szczególną rolę, gdy dzieci wchodzi w wiek adolescencji, gdyż stanowi jeden z głównych czynników rozwojowych dziecka. Sposób, w jaki komunikują się rodzice z dorastającymi dziećmi, wpływa na kształtowanie się poczucia własnej tożsamości oraz podejmowanie ról życiowych przez dzieci (Mendecka, 2003, s. 127). Dorastające dzieci przebywające na emigracji z rodziną często stają się dla rodziców partnerami życiowymi, którzy towarzyszą im we wszystkich trudnych sytuacjach życiowych. Spostrzegają one komunikację z rodzicami w kategoriach pozytywnej wymiany informacji, uwzględniających potrzeby własne oraz indywidualnych członków rodziny. Także Barbara Harwas-Napierała (2006, s. 82) zauważa, iż zasadnicze zmiany w komunikacji dziecka z rodzicami najczęściej następują w okresie adolescencji i wiążą się z „[...] przekształceniem niesymetrycznej jak dotąd, chociaż (od początku) wzajemnej, w bardziej symetryczną, partnerską relację między nimi. Dokonuje się ona na tle ogólnego dążenia młodzieży do uzyskania statusu partnera w relacjach z dorosłymi”.

Niewątpliwie poprawa jakości komunikacji między dziećmi a rodzicami może być związana z sytuacją materialną rodziny. Dzieci wraz z wydłużającym się pobytem rodziny lub jej członków na emigracji wyraźnie dostrzegają ekonomiczny cel wyjazdu rodziców i czasem same deklarują chęć przemieszczenia się poza granice kraju, dodatkowo idealizują emigrujących członka/członków rodziny oraz nawiązują z nimi poprawne relacje.

Zaprezentowane rezultaty badań własnych znajdują potwierdzenie w badaniach przeprowadzonych przez Elżbietę Czykwin (2009, s. 331–333), która ujawniła różnice w społecznym funkcjonowaniu rodziny w wyniku emigracji matek i emigracji ojców. Autorka wyjaśnia te różnice specyfiką potrzeb dzieci w wieku dorastania, kiedy wyjazd jednego z rodziców nie ma tak destruktywnego wpływu na nastolatka, ponieważ jest on w stanie dostrzec i zrozumieć korzyści materialne płynące z emigracji zarobkowej. Są nimi m.in.: podniesienie prestiżu społecznego w środowisku, możliwość zakupu nowoczesnych gadżetów, ubrań, możliwość podróżowania, widziane jako alternatywna transgresja niwecząca konsekwencje nieobecności jednego z rodziców. Autorka udowodniła ponadto, iż w wyniku tęsknoty emigrujących rodziców za rodziną pozostającą w kraju komunikacja, szczególnie z dziećmi, staje się bardziej osobista i emocjonalna. Rozmowy telefoniczne bądź przez Skype'a są bardziej serdeczne, czułe i autentyczne niż w okresie przed wyjazdem.

Hipoteza nr 2 dotyczyła jakości komunikacji w badanych rodzinach. Materiał badawczy zgromadzony w rozdziale trzecim potwierdził również tę hipotezę, w której założono, że: we wszystkich typach rodzin emigracyjnych występują zakłócenia w komunikowaniu się dziecka z rodzicami. Ponadto zaobserwowano istotny wpływ czasu trwania emigracji, wieku dziecka oraz typu rodziny emigracyjnej na jakość komunikacji, co przewidziano w hipotezie nr 8.

Stwierdzono następujące oczekiwane związki:

- Rodziny emigracyjne istotnie różnią się pod względem nasilenia trudności w komunikowaniu się dziecka z matką oraz z ojcem w zależności od czasu trwania emigracji. Mniej trudności w komunikacji dziecka z matką pojawia się w sytuacji, gdy jej pobyt na emigracji trwa od roku do trzech lat, niż gdy jest określany jako „stały”. W przypadku pojawienia się trudności w komunikacji dziecka z ojcem ich mniejsze nasilenie obserwuje się w okresie pierwszych sześciu miesięcy trwania emigracji ojca niż w przypadku jego względnie „stałego” pobytu na emigracji.
- W każdym typie rodzin emigracyjnych obserwuje się ujemne korelacje między wiekiem dziecka a poziomem otwartości w komunikacji z matką i ojcem. Wraz z wiekiem dziecka spada poziom otwartości w relacjach z rodzicami. Korelacja jest istotna statystycznie dla poziomu otwartości w interakcjach z matką w rodzinach obojga emigrujących rodziców oraz w przypadku relacji z ojcem w każdym typie rodziny emigracyjnej (rodzina emigrującej matki, emigrującego ojca, obojga emigrujących rodziców, rodzina emigrująca w całości).

Spojrzenie na jakość komunikacji w rodzinach emigracyjnych wymaga analizy dwóch sytuacji, w których znalazł się system rodzinny. Po pierwsze, rodziny emigrujące w całości nie zostają narażone na utratę partnerów interakcji (tj. członków rodziny), a jedynie na trudny proces komunikacji z osobami z szerszego otoczenia, w którym zamieszkują. Rodzina jako system ulega wpływom środowiska, co często ma znaczenie dla poszczególnych jej członków. Chcąc zachować znany sobie model porozumiewania się, jest skazana na stawianie czoła innym wzorom zachowania i innej jakości komunikacji (Adler, Rosenfeld, Proctor II, 2006, s. 446), co może powodować określone trudności w relacjach między członkami rodziny. Po drugie, rodziny, w których jeden lub oboje rodzice uwikłani są w proces emigracji zarobkowej, oprócz rozwiązywania naturalnych problemów wynikających z dynamiki funkcjonowania

rodziny muszą radzić sobie z sytuacją powtarzającej się rozłąki, która nie sprzyja właściwej komunikacji.

Czasem rozłąka dzieci z rodzicem/rodzicami sama w sobie nie musi mieć znaczenia dla poprawnych relacji. Komunikacja poprzez współczesne środki przekazu (Internet lub telefon komórkowy) w rodzinach emigracyjnych sprzyja utrzymywaniu stałych kontaktów między członkami rodziny. Dziecko w związku z nieobecnością obojga rodziców lub jednego z nich pragnie jakiegokolwiek kontaktu z najbliższymi, choćby komunikacji pośredniczącej. Jedną z podstawowych form kontaktu emigranta z rodziną jest telefon komórkowy oraz Internet. Telefon komórkowy jako narzędzie komunikacji pełni funkcję „apteczki pierwszej pomocy”, zaś Internet jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale także „ośrodkiem informacyjnym”, gdyż los emigranta w nowym kraju w dużym stopniu zależy od uzyskania wielu informacji (Kubitsky, 2012, s. 21).

Jeśli jednak rozłąka dzieci z rodzicami występuje z innymi niekorzystnymi czynnikami albo stanowi próbę ucieczki od konfrontacji z właściwymi problemami, wówczas może być przyczyną dysfunkcjonalności systemu rodzinnego. Fizyczna nieobecność matki przez dłuższy czas znacznie zaburza więź emocjonalną z dziećmi (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010, s. 233), co silnie widoczne jest w obszarze komunikacji. Wydłużająca się emigracja matek powoduje, że dzieci częściej niż w sytuacji emigracji ojców odczuwają brak bliskości, tęsknotę, osamotnienie, a nawet cierpienie, gdyż zmagają się z akceptacją matek bardziej jako ekonomicznego żywiciela rodziny niż opiekuna w domu (Parreñas, 2005).

Na trudności w zakresie komunikacji w rodzinach emigrujących matek wskazują również badania Izabeli Szczygielskiej (2013, s. 184–203). Autorka zbadała grupę starachowickich kobiet-emigrantek i doszła do następujących wniosków. Po wyjeździe matki konieczna była reorganizacja życia domowego, zmiany w harmonogramie codziennych obowiązków, które często w sposób trwały wpłynęły na funkcjonowanie tych rodzin. Nowe obowiązki zyskali nie tylko dorośli członkowie rodzin

(ojciec, babcia, ciocia), ale i najstarsze dzieci. Wyjazd matki oznaczał ograniczenie bezpośrednich kontaktów z nią, a także z rodzicem pozostającym na miejscu z uwagi na jego przeciążenie dotychczasowymi i nowymi obowiązkami i brak dostatecznej ilości czasu dla dzieci. Pisząc o wyjeździe mamy, dzieci często używały takich określeń, jak: opuszczenie, porzucenie, brak miłości. Wiadomości przekazywane telefonicznie były niejako cenzurowane, respondentki i członkowie ich rodzin nie byli do końca szczerzy podczas tych rozmów, chcąc chronić się wzajemnie przed niepotrzebnymi emocjami. Niektóre badane przyznawały, że wołały rzadziej kontaktować się z rodziną, gdyż częstszy kontakt rozbudzał ich tęsknotę. Im dłużej trwała emigracja matki, tym gorsza była jakość komunikacji w rodzinie.

W wielu przypadkach emigracja zarobkowa ojca jest opcją bardziej preferowaną niż wyjazd zarobkowy matki. Odpowiedzialność za materialną stronę życia spoczywa na mężczyźnie, któremu przypisuje się określone zadania. Wyjazd ojca za granicę nie musi oznaczać wychowawczej porażki. Ważne jest, aby ojciec podtrzymywał więź emocjonalną z dzieckiem poprzez systematyczne kontakty, nie tylko za pośrednictwem zaawansowanej technologii komórkowej i internetowej, lecz także poprzez częste wizyty w Polsce (Huber, 2010, s. 136). Niestety wielu ojców-emigrantów jest przekonanych, że nie można być dobrym rodzicem „na odległość” i, jak sygnalizuje Agnieszka Pawlak (2014), w ich strategiach wychowawczych dominuje angażowanie się w działania odroczone, co może zaburzać proces komunikacji z dzieckiem. Dodatkowo długotrwała rozłąka emigrujących ojców z rodzinami sprzyja idealizowaniu obrazu codzienności. Ojcowie często podczas pobytów w Polsce oczekują od domowników spokoju, idealnego obrazu dzieci, czasem szczególnego zainteresowania własną osobą. Tymczasem życie rodzinne może być zupełnie odmienne. W relacjach rodzinnych pojawia się niezadowolenie, rozczarowanie, napięcia, co zdecydowanie obniża jakość komunikacji w rodzinie (Danilewicz, 2010, s. 258).

Najmłodszy członkowie rodziny ujawniają swoje postawy wobec innych osób, a konsekwencją takiej otwartości jest możliwość porównania osobistych przeżyć, myśli i doświadczeń z przeżyciami i doświadczeniami innych osób (Mendecka, 2003, s. 127). Można zatem sądzić, że emigracja zarobkowa rodziny bądź któregoś z rodziców wyzwala u dzieci chęć przekazywania pozostałym członkom rodziny różnych komunikatów o ich aktualnych przeżyciach i opiniach. Komunikaty te mogą jednak zawierać nieco inne informacje w porównaniu do komunikatów uzyskiwanych od rodziców, zwłaszcza gdy dzieci są starsze. Dorastające dzieci mogą odczuwać emigrację zarobkową w rodzinie jako sytuację trudną i w formie werbalnej prezentować swoje negatywne emocje, co wiąże się również z niskim poziomem otwartości w relacjach z rodzicami.

W wyniku szczegółowych analiz przejawów dysfunkcyjności ról rodzinnych w badanych rodzinach emigracyjnych przedstawionych w rozdziale trzecim uzyskano potwierdzenie dla hipotezy nr 3, w której przewidywano, iż: patogenne role rodzinne częściej występują w rodzinach obojga emigrujących rodziców niż w rodzinach, z których emigruje jeden z rodziców lub wyjeżdża cała rodzina.

Stwierdzono przewidywaną różnicę między typami rodzin emigracyjnych, ale nie jest ona istotna statystycznie. W rodzinach, z których wyjeżdżają w celach zarobkowych oboje rodzice, a dziecko pozostaje pod opieką innych osób, obserwuje się bardziej nasiloną tendencję do występowania patogennych ról rodzinnych, niż w pozostałych typach rodzin emigracyjnych.

Role rodzinne pełnione przez osoby emigrujące mogą mieć istotny wpływ na jakość funkcjonowania rodzin emigracyjnych. Każda rodzina jest generatorem szeregu różnych wzorców ról społecznych, w tym i rodzinnych. W przypadku dzieci, których oboje rodzice emigrują, przejmowanie ról i wypełnianie zadań nieobecnych rodziców często

spoczywa na samym dziecku, szczególnie najstarszym w rodzinie. Sytuacja tego rodzaju może mieć poważne konsekwencje, gdyż nadmierna dojrzałość dziecka, potrzebna do tego, aby sprostać wymaganiom, jest często nieadekwatna do wieku i zakłóca okres normalnego dzieciństwa (utrącone dzieciństwo), wzmacnia samokontrolę zachowania, ogranicza dziecięcą spontaniczność oraz wywołuje silne emocje (świadomego lub nieświadomego poczucia żalu wobec rodziców czy frustrację).

Wydłużający się okres pobytu na emigracji obojga rodziców powoduje, że osłabieniu ulega więź emocjonalna z dzieckiem oraz zostaje zaburzony proces identyfikacji (Nowakowska, 2009, s. 111). Rodzice poprzez oddziaływania zamierzone (wychowywanie), jak i działania niezamierzone (modelowanie, identyfikacja) mogą wpływać na prawidłowy rozwój psychiczny oraz społeczny dzieci. W rodzinie dokonuje się proces kształtowania ról dorosłego człowieka takich jak m.in.: rola matki, ojca, męża, żony, pracownika. Proces pełnienia tych ról wynika głównie z obserwacji, w jaki sposób role te pełnią rodzice (Bakiera, 2006, s. 108–109). Dlatego też rodziny doświadczające rozłąki emigracyjnej poprzez wyjazd zarobkowy za granicę swoich członków starają się zabezpieczyć potrzeby materialne rodziny oraz jej społeczny status, powtarzając określone schematy zachowania. Owe schematy mogą powodować zachwianie trwałości rodziny, zakłócenie procesu tworzenia tożsamości rodziny, a co za tym idzie, brak przekazywania pozytywnych tradycji rodzinnych, zwyczajów, symboli, ról społecznych (Huber, 2010, s. 134–35). Zakłócenia w procesie socjalizacji i rozwoju dzieci wynikające z nieobecności emigrujących rodziców w życiu dziecka (zwłaszcza ojców) mogą przybrać postać nieumiejętności nawiązywania stosunków z osobami płci przeciwnej w okresie dorastania, zaburzeń identyfikacji ról związanych z płcią, występujących zarówno u synów, jak i u córek, zaburzeń pojęcia własnego ja, wzmożonej lękliwości dzieci. Ograniczony udział ojców w wychowywaniu, zwłaszcza chłopców, może być przyczyną trudności w uzyskiwaniu przez nich poczucia tożsamości płciowej

oraz niepewności w zakresie pełnienia przez nich ról płciowych. Bywa, że u takich chłopców pojawiają się cechy kobiece lub zupełnie przeciwne zjawiska, np. tzw. hiperkompensacja, czyli wypracowywanie koncepcji „supermana”, będącego wzorem cech męskich w ich ekstremalnej postaci (Harwas-Napierała, 2010, s. 29).

W toku analizy badawczej określono również poziom trudności rozwojowych i dezintegracji w badanych typach rodzin emigracyjnych. Uzyskane rezultaty pozwoliły pozytywnie zweryfikować hipotezę nr 4: Trudności rozwojowe (pesymizm życiowy, stagnacja, bezradność w sytuacji kryzysu oraz dysfunkcje jako przejawy dezintegracji systemu rodzinnego) częściej pojawiają się w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii, z uwagi na przeżywanie stresu adaptacyjnego, niż w rodzinach, z których emigrują jeden bądź oboje rodzice, a dziecko pozostaje w kraju. Dodatkowo ustalono wpływ cech społeczno-demograficznych na funkcjonowanie rodzin emigracyjnych, które przewidywano w hipotezie nr 8.

Stwierdzono następujące oczekiwane zależności:

- W percepcji dzieci rodzina, która w całości emigruje do Holandii, przejawia istotnie więcej trudności rozwojowych niż rodzina, w której emigruje ojciec. W całej zbiorowości badanych mały odsetek dzieci spostrzega wysoki stopień trudności rozwojowych w swojej rodzinie, ale częściej ma to miejsce w grupie holenderskiej (14,2 proc.).
- Wraz z wiekiem w ocenie dziecka pozostającego w Polsce bez rodziców rośnie poziom trudności rozwojowych rodziny. Natomiast im starsze jest dziecko emigrujące razem z rodziną do Holandii, tym rzadziej spostrzega trudności rozwojowe własnej rodziny.
- Emigracja ojca czy matki trwająca od sześciu miesięcy do roku w ocenie dzieci nie powoduje nasilenia takich trudności jak: pesymizm życiowy, stagnacja czy bezradność życiowa członków rodziny.

Natomiast w rodzinach, z których wyjechali w celach zarobkowych rodzice, i w rodzinach przebywających wspólnie z dzieckiem na emigracji w okresie od roku do trzech lat w ocenie badanych dzieci częściej pojawiają się trudności.

- Dezintegracja rodzinna jest istotnie silniejsza w rodzinach, które wyjechały do Holandii, niż w rodzinach, w których dzieci pozostały w Polsce. Jednocześnie ustalono, iż w całej badanej zbiorowości ocena stopnia spostrzeganej przez dzieci dezintegracji w rodzinach nie kwalifikuje owych rodzin do systemów dysfunkcyjnych.
- Zaobserwowano bardzo słaby, ale istotny statystycznie związek między wiekiem dziecka i oceną stopnia dezintegracji rodzinnej. Ujawniono również dużą różnicę między rodziną emigrującą w całości do Holandii a rodziną, w której emigrują oboje rodzice lub matka. Oznacza to, iż wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywające na emigracji silniej spostrzegają własną rodzinę jako mniej zdeorganizowaną. Dorastające dzieci są w stanie zaobserwować te obszary życia rodzinnego, które sprzyjają jej integracji. Natomiast wraz ze wzrostem wieku doświadczające nieobecności obojga rodziców lub matki dzieci bardziej dostrzegają sygnały dezintegracji rodzinnej. Emigracja matek stanowi czynnik silnie destrukcyjny dla rodziny.
- Czas pobytu rodziny za granicą okazał się również zmienną różnicującą średni poziom dezintegracji rodzinnej. Uwzględniając w analizie zarówno typ rodziny emigracyjnej, jak i okres pobytu na emigracji, zaobserwowano, że rodziny, które w całości emigrują, różnią się od pozostałych typów rodzin wyższymi średnimi wynikami w skali „dezorganizacja rodzinna”, biorąc pod uwagę okres sześciu miesięcy. Członkowie rodzin emigracyjnych mogą często odczuwać bezradność, pesymizm życiowy czy też stagnację wynikającą z przyjęcia określonej postawy wobec emigracji zarobkowej. Wyjazd zarobkowy rodziny, rodziców bądź któregoś z nich często powoduje trudności, które zaburzają funkcjonowanie całego systemu rodzinnego. Także dzieci

przebywające na emigracji z rodzicami mogą spostrzegać członków swojej rodziny jako osoby niezaradne życiowo i pesymistycznie nastawione do życia. Taki obraz członków własnej rodziny, zwłaszcza rodziców, może wynikać m.in. z tego, iż emigrujący rodzice często wykonują pracę poniżej własnych kwalifikacji i dlatego nie są zadowoleni z pobytu na emigracji, ale nie potrafią swojej sytuacji konstruktywnie zmienić na lepszą. Dlatego ich zachowania dzieci spostrzegają i oceniają jako bezradne i stagnacyjne.

Dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami spostrzegają członków własnej rodziny jako osoby przejawiające pesymizm, niezaradność życiową czy stagnację w określonych działaniach. Niewątpliwie początkowy okres emigracji rodziny w percepcji dziecka związany jest z postawami ekscytacji, zaangażowania czy wręcz radości, nadziei związanej z pobytym na emigracji. Początek pobytu w nowej kulturze bywa porównywany w literaturze przedmiotu do doświadczenia turysty, którego ciekawi i zachwyca nowe otoczenie. Imigrant z odkrywania nieznanych smaków, zapachów czy widoków czerpie radość. Jest to tak zwana faza miesiąca miodowego i zwykle trwa tyle, ile prawdziwy miesiąc miodowy. W tym okresie trudności są nieodczuwalne, a nawet jeśli imigrant je zauważa, traktuje je z humorem i postrzega jako część egzotyki obcej kultury (Szopski, 2005). Jednak wraz z wydłużającym się okresem emigracji rodziny dzieci dostrzegają, iż funkcjonują w sytuacji zawieszenia społecznego. Obserwując zachowania rodziców, którzy pobyt na emigracji uzależniają od kwestii zarobkowych, coraz bardziej zauważają zachowania rodziców charakteryzujące się stagnacją, pesymizmem czy wręcz nieumiejętnością podjęcia odpowiednich decyzji związanych z przyszłością rodziny.

W toku procesu badawczego ustalono, iż najmniej trudności (stagnacja, pesymizm, bezradność życiowa członków rodziny) dzieci dostrzegają w rodzinie, z której wyjechał ojciec w celach zarobkowych. Podobne wyniki uzyskała Elżbieta Czykwin (2009, s. 331), a rezultaty jej badań

potwierdzają, że wyjazdy ojców sprzyjają mobilizacji matek w zakresie dotychczasowej aktywności w rodzinie oraz przejmowaniu przez matkę obowiązków emigrującego ojca. Ich aktywność przybiera często wręcz heroiczny charakter w celu minimalizowania odczuwanych przez dziecko emocji z powodu nieobecności emigrującego ojca. Emigracja ojców jest wpisana w polską tradycję matki Polki, która samodzielnie dba o dom i rodzinę, a tym samym nie odczuwa stagnacji, wręcz cechuje ją zaradność życiowa.

Dzieci pozostawione przez oboje rodziców w Polsce wraz z wiekiem muszą zmagać się z wieloma problemami codziennego życia. Niejednokrotnie objęte opieką dziadków narażone są na zaburzony proces identyfikacji z ojcem i matką. Dodatkowo wraz z wydłużającym się pobytem rodziców na emigracji obserwują, iż ich sytuacja rodzinna nie ulega zmianie. Bierne postawy rodziców, wyrażające się brakiem podjęcia decyzji o wspólnej emigracji z dzieckiem, utwierdzają w nich przekonanie o istnieniu takich trudności w rodzinie jak: schematyzm działania, pesymizm życiowy, bezradność. Natomiast dzieci przebywające na emigracji wraz z wiekiem dostrzegają, iż ich rodzina wypracowała odpowiednie strategie radzenia sobie z procesem adaptacji do życia w nowej społeczności, a członkowie rodziny przejawiają postawy aktywne, przeczące stagnacji czy bezradności.

Niepokojącym zjawiskiem społecznym spowodowanym emigracją zarobkową rodziców może być dezintegracja rodziny. Sytuacja ta związana jest głównie z trudnym procesem adaptacji niektórych rodzin do odmiennych warunków życia w nowej kulturze. Dodatkowo stres związany z utratą kontaktów z dotychczasowym środowiskiem sprzyja izolowaniu się członków rodziny przebywających na emigracji. Pozostawianie na emigracji zmniejsza aktywność, wzmagając poczucie samotności i wyobcowania, co z kolei negatywnie wpływa na charakter relacji między członkami rodziny. Wówczas możliwym skutkiem bywa dezintegracja rodziny.

Wyjaśnienia zaobserwowanej w badaniach własnych silniejszej dezorganizacji rodzin przebywających w całości na emigracji można za Stanisławem Kozakiem (2010, s. 44) szukać w fazach procesu emocjonalnego, jaki zachodzi u potencjalnych emigrantów, tj. nadkompensacji oraz dekompensacji. Nadkompensacja w pierwszym okresie przystosowania emigranta do nowego otoczenia osiąga najwyższy poziom. Wiąże się ona głównie z koniecznością zabezpieczenia bytu, któremu podporządkowana jest cała energia rodziców. Rodzice, podejmując decyzję o emigracji rodziny, zostają zmuszeni do zaspokojenia podstawowych potrzeb członków rodziny i własną aktywność koncentrują na pracy zarobkowej, tracąc w ten sposób czas, który mogliby poświęcić rodzinie. Dlatego też wyższy jest poziom postrzegania przez dziecko rodziny, z którą przebywa na emigracji, jako rodziny zdeorganizowanej. Natomiast dekompensacja (inaczej: kryzys przystosowania) występuje w zależności od cech psychicznych rodzica i struktury rodziny. W rodzinach może dochodzić do konfliktów, pojawiają się problemy, a sposoby radzenia sobie z nimi oraz system wartości, które sprawdzały się w rodzinie, mogą nie dać się zastosować w nowej sytuacji. U poszczególnych członków rodziny zmienia się perspektywa i sposoby zachowania się. Pojawiają się liczne konflikty rodzinne.

Niemniej jednak wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywające na emigracji spostrzegają swoją rodzinę jako mniej zdeorganizowaną. Dorastające dzieci są w stanie zaobserwować te obszary życia rodzinnego, które wyzwalały w rodzinie proces integracji. Podobną sytuację można zaobserwować w rodzinach obojga emigrujących rodziców oraz emigrujących matek. W ocenie dzieci pochodzących z tych rodzin dezintegracja rodzinna również jest silna. Emigracja matek stanowi niezwykle trudną sytuację dla funkcjonowania rodziny. Także w literaturze przedmiotu można odnaleźć sygnały, iż ojcowie pozostawieni z dziećmi często skłonni są przyjmować postawy indyferentne i wycofujące, co w percepcji dziecka dezintegruje rodzinę (Czykwin, 2009, s. 332).

Jak wskazują badania (Gromadzka, 2009, s. 81), praca zawodowa poza miejscem zamieszkania zmienia strukturę, organizację, funkcje rodziny oraz zakres pełnionych ról rodzicielskich. W rodzinach rozłączonych w miejsce stabilności pojawia się dezorganizacja, występują zmiany nie tylko w podziale obowiązków, powstaje niepokój i niepewność w odczuciu osób pozostających w domu, szczególnie w odczuciu dzieci. Osoby przebywające przez dłuższy okres na emigracji znamionuje dysharmonia, czyli brak równowagi między głównymi funkcjami życia, wyrażająca się w dominacji pracy i oszczędzania zarobionych zasobów finansowych, kosztem relacji interpersonalnych czy rozwoju innych obszarów osobowości (Boski, 2010, s. 107). Odwlekanie decyzji o kolejnych etapach życia staje się pewnego rodzaju zabiegiem psychicznym, który odsuwa podjęcie zasadniczej decyzji, z którym krajem emigrant zamierza związać swoją przyszłość (Slany, Ślusarczyk, 2010, s. 171).

Dla niektórych dzieci początkowy okres emigracji rodziny może wiązać się głównie ze stresem akulturacyjnym, który jednocześnie powoduje większą dezintegrację rodziny. Na początku nowe miejsce, do którego dziecko przybywa, może wywoływać przerażenie. Pobyt w nowym miejscu wiąże się dla niego z niezrozumiałymi sytuacjami, w których nie umie adekwatnie się zachować, gdyż nie rozumie zasad, jakie kierują komunikacją międzyludzką. Następnie pojawia się poczucie osamotnienia, izolacji, poczucia, że jest się kimś gorszym. Z czasem ta złość obraca się przeciwko rodzicom, którzy podjęli decyzję o emigracji. W miarę tego, jak dziecko uczy się funkcjonować w nowym miejscu, ten stan mija, poznaje ono reguły funkcjonowania. Ale czasami bywa, że wystarczy jedna sytuacja, by proces ten rozpoczął się od początku. W psychologii kulturowej przyjmuje się, że szok kulturowy można opisać przy pomocy litery W, kiedy to poczucie porażki i zwycięstwa w procesie akulturacji w nowym miejscu wraca kilkakrotnie i powoduje integrację bądź dezintegrację rodziny (Bochner, 1994, s. 257).

Wyniki przeprowadzonych w rozdziale trzecim analiz dotyczących poczucia funkcjonalności rodziny emigracyjnej w ocenie dziecka stały się podstawą do pozytywnej weryfikacji hipotezy nr 5: Poczucie funkcjonalności rodziny różni się u dzieci, które emigrują wspólnie z rodzicami, oraz u tych, które pozostają w kraju w związku z emigracją jednego lub obojga rodziców.

Otrzymano następujące związki:

- Poczucie funkcjonalności rodziny emigracyjnej, która przebywa wraz z dzieckiem na emigracji w Holandii, jest niższe niż w innych typach rodzin (emigruje matka, emigruje ojciec, emigrują oboje rodzice).
- Istotne różnice w średnim poziomie poczucia funkcjonalności dla poszczególnych typów rodzin emigracyjnych wskazują, że rodziny, które emigrują w całości, w percepcji dzieci funkcjonują gorzej, a ich sytuacja jest trudniejsza niż w rodzinach, w których emigrują rodzice lub jeden z nich.

Zaobserwowano również związki między zmiennymi wiek i czas trwania wyjazdu z oceną funkcjonalności rodziny, które przewidziano w hipotezie nr 8:

- W rodzinach, które w całości wyemigrowały, zachodzi silna dodatnia korelacja między wiekiem dziecka a oceną funkcjonalności rodziny emigracyjnej. Natomiast w odniesieniu do rodzin, w których dziecko pozostaje w Polsce, korelacja między wspomnianymi zmiennymi jest ujemna, istotna statystycznie dla rodzin emigrujących matek.
- Dzieci z rodzin emigrujących na stałe wykazują istotnie niższe poczucie funkcjonalności rodziny niż dzieci z rodzin, w których emigracja trwa od sześciu miesięcy do roku.
- Istnieją istotne statystycznie korelacje między cechami kształtującymi poczucie funkcjonalności rodziny, tj. spójność, adaptacyjność, wzajemne zrozumienie, trudności rozwojowe, dezintegracja rodzinna. Okazało się, że w następujących parach cech: spójność i adaptacyjność,

spójność i wzajemne zrozumienie, adaptacyjność i wzajemne zrozumienie, trudności rozwojowe i dezintegracja wraz ze wzrostem wartości jednej cechy rośnie również wartość drugiej cechy. Natomiast im większe wartości obserwujemy w skalach: „trudności rozwojowe” i „dezintegracja”, tym niższe są wartości w skalach: „spójność”, „adaptacyjność” i „wzajemne zrozumienie”. Korelacje między zmienną rolę rodzinne a pozostałymi zmiennymi (spójność, adaptacyjność, wzajemne zrozumienie, trudności rozwojowe, dezintegracja rodzinna) są nieistotne statystycznie.

Dzieci przebywające z rodzicami poza granicami kraju ojczystego postrzegają pobyt w obcym kraju jako sytuację trudną i kryzysową oraz zaburzającą funkcjonowanie rodziny. Natomiast dzieci pozostawione w Polsce pod opieką jednego z rodziców lub zastępczych opiekunów zdecydowanie lepiej oceniają funkcjonowanie własnej rodziny. Oznacza to, iż funkcjonowanie rodzin, które w całości przebywają na emigracji, może wykazywać pewne znamiona zaburzeń, co głównie związane jest z utratą kontaktów z dotychczasowym środowiskiem życia, trudnościami w funkcjonowaniu w nowej przestrzeni społecznej, doświadczaniem braku wsparcia innych osób i narastającego poczucia tęsknoty oraz osamotnienia. Wymienione sytuacje sygnalizują trudny proces adaptacji rodzin w kraju docelowej emigracji.

Jednocześnie rodziny przebywające na emigracji w miarę upływu czasu stają się coraz bardziej dysfunkcjonalnymi systemami rodzinnymi. Można przypuszczać, iż proces adaptacji do nowych warunków życia w społeczności kraju przyjmującego nie powiódł się, a rodziny przebywające w Holandii wykazują zaburzenia w takich wymiarach funkcjonowania jak: spójność, adaptacyjność, wzajemne zrozumienie, co potwierdzono w badaniach.

Stwierdzono również, iż dziecko starsze lepiej niż młodsze adaptuje się do nowych warunków życia wynikających z wyjazdu całej rodziny poza granice kraju ojczystego. Natomiast w odniesieniu do rodzin,

w których dziecko pozostaje w Polsce, zauważa się, iż u starszych dzieci poczucie funkcjonalności rodziny jest niskie. Być może starsze dzieci doświadczające nieobecności rodziców bardziej świadomie analizują sytuację rodzinną, bardziej racjonalnie oceniają ewentualne następstwa emigracji zarobkowej członków rodziny i realnie spostrzegają poziom funkcjonowania rodziny.

Emigracja zarobkowa rodziców wpływa na edukacyjno-wychowawcze i emocjonalno-społeczne funkcjonowanie dzieci. Dokonujące się przeobrażenia życia rodzinnego w wyniku wyjazdu zarobkowego rodziców nie pozostają bez wpływu na strukturę rodziny i jej zadania. Nieustannie pojawiają się nowe problemy, z którymi członkowie rodziny muszą się zmagać. Szczególnie jest to widoczne w rodzinach o niskim poziomie funkcjonalności. Na podstawie badań własnych można przyjąć, że wśród takich rodzin są to przede wszystkim rodziny emigrujące wspólnie z dzieckiem do Holandii, ale i takie, w których emigracja członków jest stałym elementem życia rodzinnego, oraz rodziny emigrujących matek i obojga emigrujących rodziców, w których wychowują się dzieci w wieku adolescencji.

Dzieci pozostawione w Polsce emigrację zarobkową rodziców spostrzegają nieco inaczej niż te, które towarzyszą rodzicom na emigracji w Holandii. Można zatem było przypuszczać, że ich funkcjonowanie edukacyjno-wychowawcze będzie się różnić. Materiał zgromadzony w rozdziale czwartym na temat problemów edukacyjno-wychowawczych wśród dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodziców potwierdza zasadność hipotezy nr 6: W rodzinach o niskim poziomie funkcjonalności w sytuacji emigracji zarobkowej częściej występują problemy edukacyjno-wychowawcze w funkcjonowaniu dzieci ujawniające się w:

- niższej motywacji do nauki,

- niższych ocenach szkolnych,
 - zachowaniach wykraczających poza normy społeczne.
- Stwierdzono następujące zależności, uwzględniając jednocześnie zmienne społeczno-demograficzne:
- Najniższy średni poziom motywacji do nauki mają dzieci z rodzin emigrujących w całości do Holandii.
 - U starszych dzieci przebywających wspólnie z rodzicami w Holandii zaobserwowano niższy poziom motywacji do nauki.
 - Dzieci, których rodzice na stałe związaali swoją pracę zawodową z pobytym w obcym kraju, uzyskują najniższe osiągnięcia szkolne.
 - Najniższy poziom osiągnięć szkolnych występuje u starszych dzieci (w wieku 14–16 lat).
 - Nasilone zachowania aspołeczne przejawia większość dzieci przebywających wspólnie z rodzicami na emigracji oraz dzieci wychowujące się w rodzinach doświadczających emigracji ojca. Przy czym zauważa się również, że zachowania dzieci emigrujących matek ulegają nasileniu wraz z wydłużającym się okresem nieobecności matki.
 - Im starsze dzieci doświadczające emigracji co najmniej jednego z rodziców lub całej rodziny, tym więcej przejawiają zachowań aspołecznych.

Przyczyn niższej motywacji do nauki u dzieci z rodzin przebywających w Holandii można doszukiwać się w gorszym funkcjonowaniu tychże rodzin. Wcześniej zaprezentowane rezultaty analizy statystycznej ujawniły, iż rodziny te wykazują określone trudności w komunikacji rodzinnej, mniejsze umiejętności wprowadzania zmian, jak i tendencję do rozluźniania się więzi emocjonalnej między członkami. Wymienione zjawiska mogą obniżać motywację do nauki u dzieci z tych rodzin. Dodatkowo zmiana miejsca zamieszkania, środowiska szkolnego i rówieśniczego stanowić może bezpośrednią przyczynę występowania niechęci do nauki. Dziecko zostaje pochłonięte problemami wynikającymi z trudnego procesu adaptacji do nowych warunków życia,

co jednocześnie przekłada się na mniejsze przywiązywanie wagi do procesu uczenia się. Także w literaturze przedmiotu można znaleźć potwierdzenie, iż znalezienie się dziecka w nowym środowisku społecznym, w nieznanej przestrzeni społecznej (nieznani koledzy, znajomi) wymaga poznania jej i adaptacji do niej, co jest dla dzieci trudne. W konsekwencji dochodzi do zaburzenia równowagi emocjonalnej, czego skutkiem może być m.in. niska motywacja do nauki (Kawczyńska-Butrym, 2010, s. 180–181).

Problematyka motywacji do nauki polskich dzieci, które emigrują z rodzicami, w literaturze przedmiotu nie jest dostatecznie zbadana. Jedynie rezultaty badań dotyczące motywacji dzieci do nauki wśród rodzin obojga emigrujących rodziców, którzy pozostawiają swoje dziecko w Polsce, potwierdzają, że dzieci, których oboje rodzice pracują za granicą, charakteryzuje niewłaściwy stosunek do nauki szkolnej. Są mało ambitne, brakuje im motywacji do działania. Nauka nie stanowi dla nich żadnej wartości, co powoduje liczne oceny niedostateczne oraz wysoką absencję. Niewielkie zainteresowanie rodziców nauką szkolną dziecka, brak kontroli czy wskazówek doprowadza do tego, iż kształtuje się u nich niewłaściwy stosunek do obowiązków szkolnych. Analiza dokumentów szkolnych potwierdziła, iż wyniki w nauce i aktywność w szkole dzieci wyraźnie uległy pogorszeniu od momentu podjęcia przez rodziców decyzji o wyjeździe zarobkowym (Miłkowska, Kulesza, 2009, s. 11–12).

Zmienną, która istotnie różnicuje poziom osiągnięć szkolnych dzieci we wszystkich badanych typach rodzin emigracyjnych, okazał się wiek dziecka. Najwyższy poziom osiągnięć w nauce uzyskują 10-latkowie. Średni poziom uzyskują dzieci w wieku od 11 do 13 lat. Natomiast najniższy poziom osiągnięć występuje u najstarszych badanych w wieku od 14 do 16 lat. Podobne wyniki uzyskała w badaniach Elżbieta Czykwin (2009, s. 334). Analizując różnice w społecznym funkcjonowaniu rodzin w wyniku emigracji matki a ojca, autorka stwierdziła, że dzieci w wieku szkolnym uzyskują gorsze oceny w nauce niż

ich rówieśnicy wychowujący się w rodzinach, w których nie występuje emigracja zarobkowa, i niższy poziom wyników szkolnych w większym stopniu dotyczy dzieci w okresie dorastania niż w okresie wczesnoszkolnym. Większe ryzyko gorszych osiągnięć szkolnych u starszych dzieci sygnalizuje także Bartłomiej Walczak (2014).

Badania własne wskazują ponadto, iż wśród respondentów, których emigracja rodziców trwa krótki czas (do sześciu miesięcy) lub związana jest ze stałym pobytem poza granicami kraju, połowa z nich uzyskuje niskie wyniki w nauce. Przeciętne osiągnięcia szkolne w większości mają dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodzica/rodziców w okresie od sześciu miesięcy do roku. W tym czasie dziecko stopniowo przyzwyczaja się do nieobecności emigrujących rodziców i dostrzega, że rodzice zaabsorbowani problemami wynikającymi z wyjazdem zarobkowym nie są skoncentrowani na jego osiągnięciach szkolnych. Zdarza się, iż w tym okresie dzieci uzyskują zdecydowanie niższe oceny. Natomiast w nielicznej grupie dzieci z wysokimi wynikami w nauce są najczęściej te, których rodzic/rodzice przebywają na emigracji bardzo krótko i ich nieobecność jeszcze nie spowodowała widocznych skutków.

Dzieci z niskimi osiągnięciami w nauce najczęściej wychowuje tylko matka, zaś ojciec pracuje za granicą przez dłuższy okres i być może dzieciom brak jego pomocy w nauce i kontroli. Pozostające z dziećmi matki są zmuszone przejąć liczne obowiązki emigrującego męża i nadmiar czynności nie pozwala im skoncentrować się na postępach w nauce dziecka w stopniu wystarczającym. Dodatkowych wyjaśnień można szukać w literaturze przedmiotu. Na przykład Bartłomiej Walczak (2014) stwierdził, iż wyjazdy zarobkowe wpływają istotnie na wyniki uczniów tylko w dwóch szczególnych przypadkach: kiedy migruje ojciec z wykształceniem innym niż wyższe, a dziecko jest w szkole podstawowej lub gdy wyjeżdża mężczyzna z wykształceniem wyższym i dziecko jest w szkole ponadgimnazjalnej. Potwierdzają to również badania Małgorzaty Fojcik (2007, s. 13). Autorka ustaliła, że konieczność

zastępowania ojca w życiu codziennym zmusza matki do przejawiania większej stanowczości oraz stawiania wymagań dzieciom, jednak większość matek (71,9 proc.) przyznaje, iż brak im konsekwencji w egzekwowaniu przydzielonych dzieciom obowiązków. Trudną sytuację szkolną dzieci emigrujących rodziców stwierdziła także Katarzyna Zajączkowska (2008). Autorka badała uczniów szkół podstawowych i gimnazjalnych w województwie zachodniopomorskim, gdzie 8 proc. badanych dotyka sieroctwo emigracyjne. W tej grupie około 24 proc. dzieci wykazywało szeroko rozumiane problemy z nauką, tj. brak motywacji do nauki, obniżone wyniki w nauce, lekceważenie obowiązków szkolnych, drugoroczność na skutek opuszczania zajęć szkolnych, szczególnie w przypadku długotrwałej emigracji członków rodziny.

Większość wyników odnoszących się do oceny zachowań społecznych dzieci doświadczających emigracji zarobkowej członków rodziny lub całej rodziny odpowiada wartościom przeciętnym.

Dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami do Holandii najczęściej przejawiają zachowania społeczne na poziomie przeciętnym i wysokim. W początkowym okresie pobytu dziecka poza granicami kraju zachowania społeczne występują rzadziej, być może dlatego, że dziecko poznaje nowe środowisko, nie czuje się w nim na tyle pewnie, aby jawnie przejawiać protest, bunt, niechęć do innych. Wraz z upływem czasu pozostawania dziecka i jego rodziny na emigracji nasilają się przejawy zachowań społecznych. Ponadto dzieci przebywające w Holandii na emigracji z rodzicami mają ułatwiony dostęp do różnego rodzaju środków psychoaktywnych, z których niektóre są zalegalizowane w tym kraju. Młodzież zażywająca tego rodzaju środki może częściej przejawiać zachowania społeczne.

Z kolei większość badanych dzieci z rodzin, gdzie wyjeżdża w celach zarobkowych ojciec, przejawia nasilone zachowania społeczne. Im krócej trwa nieobecność ojca, tym więcej niepożądanych zachowań prezentuje dziecko. Są one następujące: bunt, gniew, agresja słowna lub

fizyczna. Można przypuszczać, że wspomniane zachowania są przejawem protestu dzieci wobec trudnej sytuacji, jaką jest rozłąka z rodzicem. W miarę wydłużania się czasu trwania emigracji ojca słabną buntownicze reakcje dzieci. Mechanizm psychologiczny takich zachowań da się opisać w ramach modelu podatność–stres, zakładającego, iż występuje interakcja między genetycznymi i biologicznymi predyspozycjami jednostki a stresującymi wpływami środowiska. Można przyjąć, iż stres powstały w wyniku emigracji ojca (w pierwszej fazie wyjazdu) powoduje u dziecka frustrację, która wyzwala zachowanie agresywne. Pierwsze reakcje agresywne u dziecka pojawiają się w odpowiedzi na deprywację podstawowych potrzeb, w tym potrzeby bezpieczeństwa (Sikorska, 2011, s. 62). Z upływem czasu trwania emigracji ojca, dzięki wsparciu ze strony matki dziecko uspokaja się, lepiej kontroluje swoje zachowanie i opanowuje umiejętność radzenia sobie z sytuacją rozłąki. Problemy emocjonalne dzieci z rodzin, w których migrują matki, ojcowie czy oboje rodzice, ujawniły również wyniki badań Grażyny Miłkowskiej i Anny Kuleszy (2009, s. 6–9). Okazało się, że dzieci z rodzin emigracyjnych (rozłąka z rodzicem/rodzicami) przejawiają zaburzenia emocjonalne, których konsekwencją są częste kłótnie, wybuchy złości. W początkowym okresie migracji ojca dzieci miewają także problemy z zasypianiem, są rozdrażnione, wyraźnie izolują się od otoczenia. Natomiast z upływem czasu dzieci stają się coraz bardziej obojętne i coraz rzadziej żywo reagują na jego ponowny wyjazd.

Dezorganizacja życia rodzinnego z powodu przedłużającej się niekiedy latami nieobecności kobiety w domu rodzinnym dotyka nie tylko współmałżonków, ale też i dzieci z rodzin emigrantek. W przypadku gospodarstw domowych „bez kobiet” pojawiają się problemy z dziećmi, przejawiające się brakiem chęci do nauki czy celu życiowego. Zdarzają się też przypadki picia alkoholu czy zażywania narkotyków przez opuszczone dorastające dzieci. Zdaniem podlaskich nauczycieli dzieci z rodzin emigrantek są wyalienowane, nie potrafią odnaleźć się w otaczającej

je rzeczywistości, miewają problemy z nauką (Hirszfeld, Kaczmarczyk, 1999, s. 29). Jak zwraca uwagę Rhacel Salazar Parreñas (2005, s. 39), jedna z najbardziej uznanych badaczek rodzin transnarodowych na świecie, dzieci dorastające na Filipinach bez swoich rodziców, szczególnie matek, są bardziej podatne na przestępczość i upadek wartości moralnych, w szczególności materializm.

Dzieci często przeżywają wiele różnych emocji oraz prezentują określony poziom przystosowania społecznego w związku z emigracją zarobkową rodziców czy też adaptacją do nowego środowiska życia w kraju docelowej emigracji. Materiał badawczy zgromadzony w rozdziale czwartym częściowo potwierdził hipotezę nr 7, zakładającą, iż w rodzinach o niskim poziomie funkcjonalności w sytuacji emigracji zarobkowej rodzica/rodziców częściej występują problemy emocjonalno-społeczne w funkcjonowaniu dzieci ujawniające się w:

- przeżywaniu niepokoju,
- poczuciu osamotnienia,
- niskiej samoocenie,
- gorszym przystosowaniu społecznym.

Stwierdzono następujące zależności, uwzględniając również zmienne społeczno-demograficzne przewidziane w hipotezie nr 8:

- Średni poziom niepokoju u dzieci z rodzin, w których matka emigruje zarobkowo, jest istotnie wyższy niż u dzieci z rodzin, w których emigrują ojciec, oboje rodzice lub cała rodzina.
- Poziom niepokoju u dzieci, które doświadczyły rozłąki z emigrującym rodzicem bądź rodzicami trwającej od sześciu miesięcy do roku jest istotnie wyższy niż u dzieci z rodzin przebywających na stałe w Holandii.
- Wraz z wiekiem dzieci wychowujących się w rodzinie emigrującego ojca wzrasta u nich poziom niepokoju.

- Odczuwanie samotności spowodowane brakiem kontaktu dziecka z osobami znaczącymi jest istotnie wyższe w grupie rodzin przebywających wraz z dziećmi na emigracji i w grupie rodzin, w których emigruje ojciec.
- Samotność towarzyszy ponad połowie dzieci, które emigrują z rodzicami.
- W rodzinach, w których ojcowie emigrują, dzieci czują, że przynależą do rodziny czy grupy rówieśniczej. Jednak im bardziej emigracja ojca przybiera charakter stałego pobytu, tym słabiej dzieci odczuwają przynależność i związek z rodziną.
- Niski poziom samooceny dotyczy dzieci wychowujących się w rodzinach, w których emigruje matka.
- Wraz z wiekiem dzieci wychowujących się w rodzinie emigrującego ojca wzrasta u nich poziom niepokoju.
- Dzieci z rodzin emigrujących ojców oraz matek przejawiają gorsze przystosowanie społeczne.
- Dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami mają utrudniony kontakt z rówieśnikami.

W codziennym życiu rozłąka z matką może prowadzić do zaburzeń w psychofizycznym i społecznym rozwoju dziecka, któremu towarzyszą niepokój i lęk, a nawet stany depresyjne. Okres pierwszych sześciu miesięcy trwania emigracji rodzica/rodziców niewątpliwie jest dla dzieci sytuacją frustrującą, ale jeszcze nie wiąże się z silnym niepokojem, lękiem. W pierwszym okresie dzieci traktują wyjazd rodzica/rodziców jako stan chwilowy, który niebawem przemienie. Obawy narastają, kiedy wydłuża się okres nieobecności rodzica czy rodziców do jednego roku. Z kolei w odczuciu dzieci, które już wiedzą, że rodzice zdecydowali się stały pobyt rodziny w Holandii, sytuacja stabilizuje się, dzieci przeżywają mniejszy niepokój i swoje wysiłki ukierunkowują na proces przystosowania się do nowych okoliczności.

Nieodzownym elementem życia emigrantów i ich rodzin jest poczucie osamotnienia. Może ono najczęściej charakteryzować się odczuwaniem braku kontaktu z innymi osobami, poczuciem zerwanych więzi społecznych czy brakiem przynależności do określonej grupy.

Jak hipotetycznie zakładano, brak kontaktu z innymi osobami najsilniej odczuwają dzieci przebywające z rodziną na emigracji w Holandii. Dzieci najsilniej skarżą się na brak towarzystwa rówieśników, brak kogoś, do kogo mogłyby się zwrócić z problemami, z kim mogłyby podyskutować, kto podzielałby ich zainteresowania. W tej grupie dzieci poczucie opuszczenia, odrzucenia i odizolowania od innych jest wysokie, a stosunki z innymi powierzchowne. Przyczyn takiej sytuacji można szukać w trudnościach procesu adaptacji do nowych realiów życia w kraju przyjmującym emigrantów. Dziecko odczuwa brak kontaktów z osobami bliskimi, które musiało opuścić, a nowe środowisko życia budzi u niego lęk i przerażenie. W rodzinie emigrującej w całości do Holandii, pomimo wspólnego przebywania z rodzicami, dzieci silnie odczuwają zerwanie więzi z najbliższymi, przede wszystkim z rówieśnikami. Zanim nawiążą nowe znajomości i przyjaźnie oraz przystosują się do nowych warunków życia w nieznanym im kulturze, zmagają się z samotnością, która niejednokrotnie spowodowana jest również brakiem przynależności do grupy (ponad połowie tych dzieci towarzyszy poczucie braku przynależności do grupy). Wyjaśnić tego stanu można szukać w trudnościach, jakie napotyka w nowej przestrzeni społecznej, z dala od przyjaciół, dziadków lub innych członków rodziny, którzy pozostali w Polsce. Dziecku, które czuje się samotne, które ma liczne problemy w obcym kraju i nieznanym kulturze, szczególnie potrzebne jest wsparcie osoby bliskiej w rodzinie.

Podobną sytuację można zaobserwować wśród dzieci pochodzących z rodzin, w których emigruje ojciec. Brak kontaktu dziecka z ojcem powoduje powstawanie u niego poczucia osamotnienia. Najczęściej ten stan pojawia się u dziecka, którego ojciec przebywa na emigracji

w okresie od sześciu miesięcy do roku (różnica nieistotna). W literaturze przedmiotu badania nad sieroctwem duchowym chłopców i dziewcząt wskazują na częstsze występowanie poczucia osamotnienia u chłopców niż dziewcząt. Być może rozłąka chłopców z emigrującym ojcem stanowi główną przyczynę tego stanu. Długotrwały pobyt ojca na emigracji, bez planów powrotu do kraju ojczystego pobudza członków rodziny do tworzenia nowych i umacniania istniejących więzi emocjonalnych. Dziecko znajduje bliskość w kontaktach z osobami, które się nim zajmują, szczególnie z matką, co łagodzi stres wynikający z nieobecności ojca (Weszka-Syndyk, 1999, s. 77).

Nadmienić należy, iż w badaniach zaobserwowano słabą ujemną korelację między wiekiem dziecka a poczuciem zerwanych więzi w rodzinach, w których emigruje ojciec. Im dziecko młodsze, tym bardziej odczuwa brak bliskości z innymi osobami. W rodzinie, w której ojciec zdecydował się na emigrację zarobkową, dziecko czuje, że wprawdzie przynależy do rodziny i grupy rówieśniczej, jednak im bardziej emigracja zarobkowa ojca przybiera charakter stałego pobytu, tym to poczucie słabnie.

Rezultaty badań dotyczące siły osamotnienia odczuwanego przez dzieci nie pokrywają się z opiniami rodziców na ten temat. W rodzinach emigrujących ojców dzieci rzadziej czują się samotne w porównaniu z dziećmi pochodzącymi z rodzin emigrujących matek. Matka spostrzegana jest przez dziecko jako osoba godna największego zaufania, do której można zwrócić się z każdym problemem. Wiąże się to głównie z pozytywnym nastawieniem matek do dzieci, co w znacznym stopniu sprzyja nawiązywaniu pozytywnych relacji. Serdeczny stosunek uczuciowy matki do dziecka jest niewątpliwym warunkiem rozwoju u dziecka poczucia bliskości z rodziną. Dziecko odczuwa wówczas bezpieczeństwo, miłość i akceptację (Cudak, 2012, s. 24).

Dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami charakteryzuje istotnie wyższy poziom samooceny niż dzieci pochodzące z rodzin emigrujących

matek. Niski poziom samooceny wśród dzieci doświadczających emigracji matki może wynikać przede wszystkim z utraty poczucia bezpieczeństwa psychicznego z powodu rozłąki z matką, która jak wskazują wcześniejsze analizy, jest najważniejszą osobą dającą dzieciom wsparcie. Niska samoocena sprzyja również pojawianiu się zachowań antyspołecznych, co potwierdziły badania własne. Z kolei wysoka samoocena u dzieci emigrujących wspólnie z rodzicami powoduje ujawnianie się silnych emocji negatywnych, szczególnie w relacjach interpersonalnych w rodzinie. Prawdopodobnie tę potwierdza również literatura przedmiotu (Matuszewski, 1976; Rostowska, 2001; Ogińska-Bulik, 2001).

Dzieci, które nisko oceniają siebie w różnych rolach czy układach społecznych, zwłaszcza na płaszczyźnie bezpośrednio związanej z interakcjami społecznymi, stosują takie strategie obrony jak agresja lub unik. Sposób reagowania młodzieży na napięcia emocjonalne i ocena siebie kształtowana jest w głównej mierze przez postawy wychowawcze rodziców. Postawy rodziców charakteryzujące się uczuciowym dystansem czy uczuciową koncentracją na dziecku sprzyjają ujawnianiu przez dzieci obronnych sposobów reagowania na sytuację trudną (Borecka-Biernat, 2008, s. 240). Młodzi emigranci często są osobami energicznymi, otwartymi na świat, niebojącymi się podejmować nowych wyzwań. Sama decyzja o pobycie w nowym kraju często wynika z idealizowania rzeczywistości emigracyjnej i sprawia, że wysoko oceniają siebie (Rumuńska, 2010, s. 110) i taki obraz siebie przekazują własnym dzieciom.

Okazuje się także, że im starsze jest dziecko pozostawione w Polsce przez matkę lub ojca lub emigrujące z rodziną, tym ma niższe poczucie własnej wartości. Dorastające dzieci silniej uświadamiają sobie, że wobec rodzin emigracyjnych, które funkcjonują w lokalnych społecznościach, używane są różne pejoratywne określenia. Dlatego też czują się w pewien sposób „naznaczone”, co może mieć negatywny wpływ na ich sposób myślenia o sobie. Takie terminy jak np. „eurosierota” mogą być negatywnymi, potencjalnie stygmatyzującymi etykietami

i inicjować niekorzystne procesy poznawczo-behawioralne u dziecka (Trusz, Kwiecińska, 2012, s. 126).

Natomiast dzieci z rodzin emigrujących ojców uzyskują status nie równożony. Stosunek rówieśników do nich jest ambiwalentny (zarówno pozytywny, jak i negatywny). Jest to szczególna sytuacja psychologiczna dla dziecka, które przez jednych rówieśników jest akceptowane, a przez innych odrzucane. Takie „bycie na rozdrożu” może u dziecka wywoływać negatywne emocje utrudniające mu społeczne funkcjonowanie w klasie szkolnej.

Dzieci wychowujące się w rodzinach emigrującej matki, ojca bądź obojga rodziców w większości nie deklarują chęci poszerzenia grona przyjaciół. Inaczej jest u dzieci przebywających w Holandii, które czują niedosyt kontaktów rówieśniczych z powodu zerwania bądź ograniczenia kontaktów z przyjaciółmi w kraju. W najlepszym przypadku zachowane są niektóre kontakty, ale nie są bezpośrednie. Nawiązanie nowych znajomości i przyjaźni wymaga sprawnego posługiwania się językiem kraju przyjmującego i wiedzy o zwyczajach dominujących w nieznanym kulturze. Opanowanie tych umiejętności wymaga czasu i jest niezbędne w procesie adaptacji do nowych warunków życia.

Okazuje się, że zdecydowana większość dzieci z różnych typów badanych rodzin emigracyjnych przebywających w kraju deklaruje bardzo wysoki i wysoki stopień zgodności między zainteresowaniami i potrzebami swoimi i rówieśników. Silny proces identyfikacji dorastającej młodzieży z innymi młodymi ludźmi w jej wieku jest dość charakterystyczny dla okresu dojrzewania.

Natomiast dzieci z rodzin przebywających w całości w Holandii niżej oceniają stopień podobieństwa własnych zainteresowań i potrzeb do zainteresowań i potrzeb rówieśników, co zapewne wynika z ich innej narodowości i kultury, w której się wychowywały. Także bariery językowe stają się przeszkodą w wyrażaniu wspólnych zainteresowań oraz zawiązywaniu nowych przyjaźni, stąd w tej grupie dzieci jest przeciętnie nasiloną przynależność do grupy rówieśniczej.

Zgromadzone dane dowodzą, że dzieci przebywające w Polsce w rodzinach emigrujących matek, ojców czy obojga rodziców nie mają problemów z nawiązywaniem kontaktów z rówieśnikami, prowadzących do tworzenia się określonych grup rówieśniczych. W bardzo dużym stopniu czują, że przynależą do grupy rówieśniczej. Natomiast dane pozyskane od dzieci przebywających na emigracji z rodzicami wskazują, że przed wyjazdem zagranicznym nawiązywały one kontakty z rówieśnikami i należały do formalnych bądź nieformalnych grup funkcjonujących w Polsce. Doświadczenie emigracji zmieniło ten obraz.

Analiza dowodzi, iż znaczna liczba dzieci z rodzin emigracyjnych w próbie polskiej deklaruje posiadanie przyjaciela/przyjaciółki, do którego/której może się zwrócić w trudnych sytuacjach, w porównaniu do liczby dzieci, które emigrują wspólnie z rodzicami do Holandii. Uzyskane wyniki upoważniają do stwierdzenia, że blisko 42 proc. dzieci przebywających na emigracji nie ma wsparcia ze strony przyjaciela/przyjaciółki w trudnych chwilach, co może być przyczyną ich osamotnienia.

Warto również podkreślić, że zdecydowana większość respondentów pochodzących z rodzin emigrujących matek, obojga rodziców czy ojców jest bardzo zadowolona z obecnego miejsca zamieszkiwania. Mniejszy stopień zadowolenia dotyczy dzieci przebywających z rodzicami na emigracji, co pozwala przypuszczać, iż nie w pełni przystosowały się do nowych warunków życia.

Hipoteza nr 8: Stopień funkcjonowania rodzin doświadczających emigracji zarobkowej różnicują zmienne społeczno-demograficzne takie jak: wiek dziecka, czas emigracji, typ rodziny emigracyjnej została zweryfikowana w znacznym stopniu.

Stwierdzono istotny wpływ wieku dziecka w następujących przypadkach. Poniżej szczegółowo przedstawiono, na czym zaobserwowane różnice polegają.

- Im starsze jest dziecko pozostawione w Polsce przez oboje rodziców, tym rodzina prezentuje niższy poziom spójności. Natomiast wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywających na emigracji wspólnie z rodziną (Holandia) w ich ocenie wzrasta poziom spójności rodziny, czyli więź emocjonalna między członkami rodziny.
- Wiek dziecka koreluje z poziomem spostrzeganej przez dzieci adaptacyjności rodziny. W rodzinach emigrujących wraz z dzieckiem obserwujemy, że wraz ze wzrostem wieku dziecka rośnie poziom adaptacyjności rodziny. Natomiast w rodzinach, w których dzieci pozostają w Polsce, zależność jest przeciwna.
- Im starsze dziecko pozostawione przez rodziców w Polsce, tym niżej ocenia poziom komunikacji między członkami rodziny. Charakter zależności jest inny w rodzinach w Holandii. Wraz z wiekiem dziecka rośnie w jego ocenie także poziom wzajemnego zrozumienia w rodzinie
- W każdym typie rodzin emigracyjnych obserwuje się ujemne korelacje między wiekiem dziecka a poziomem otwartości w komunikacji z matką i ojcem. Wraz z wiekiem dziecka spada poziom otwartości w relacjach z rodzicami. Korelacja jest istotna statystycznie dla poziomu otwartości w interakcjach z matką w rodzinach obojga emigrujących rodziców oraz w przypadku relacji z ojcem w każdym typie rodziny emigracyjnej (rodzina emigrującej matki, emigrującego ojca, obojga emigrujących rodziców, rodzina emigrująca w całości).
- Wraz z wiekiem w ocenie dziecka pozostającego w Polsce bez rodziców rośnie poziom trudności rozwojowych rodziny. Natomiast im starsze jest dziecko emigrujące razem z rodziną do Holandii, tym rzadziej spostrzega trudności rozwojowe własnej rodziny.
- Wiek dziecka koreluje z oceną stopnia dezintegracji rodzinnej. Wraz ze wzrostem wieku dzieci przebywające na emigracji silniej spostrzegają własną rodzinę jako mniej zdeorganizowaną. Natomiast wraz ze wzrostem wieku dzieci doświadczające nieobecności obojga rodziców lub matki bardziej dostrzegają sygnały dezintegracji rodzinnej.

- W rodzinach, które w całości wyemigrowały, zachodzi silna dodatnia korelacja między wiekiem dziecka a oceną funkcjonalności rodziny emigracyjnej. Natomiast w odniesieniu do rodzin, w których dziecko pozostaje w Polsce, korelacja między wspomnianymi zmiennymi jest ujemna, istotna statystycznie dla rodzin emigrujących matek.
- U starszych dzieci przebywających wspólnie z rodzicami w Holandii zaobserwowano niższy poziom motywacji do nauki.
- Najniższy poziom osiągnięć szkolnych występuje u starszych dzieci (w wieku 14–16 lat).
- Im starsze dzieci doświadczające emigracji co najmniej jednego z rodziców lub całej rodziny, tym więcej przejawiają zachowań społecznych.
- Wraz z wiekiem dzieci wychowujących się w rodzinie emigrującego ojca wzrasta u nich poziom niepokoju.
- Im starsze dziecko pozostające w Polsce i/lub emigrujące z rodzicami, tym niżej ocenia własną osobę.

Czas emigracji również w istotny sposób wpłynął na funkcjonowanie rodzin emigracyjnych w określonych obszarach. Stwierdzono następujące zależności:

- Rodziny doświadczające emigracji całej rodziny bądź jej członków w okresie od sześciu miesięcy do roku oraz określające pobyt rodziny lub dorosłych członków na emigracji jako stały istotnie różnią się między sobą pod względem średniego poziomu adaptacyjności.
- Czas trwania emigracji rodziny czy jej członków ma niewątpliwie wpływ na proces komunikacji zachodzący w rodzinie. Członkowie rodzin, którzy przebywają poza granicami kraju od sześciu miesięcy do trzech lat, w ocenie badanych dzieci zdecydowanie lepiej rozumieją motywy swojego postępowania.
- Rodziny emigracyjne istotnie różnią się pod względem nasilenia trudności w komunikowaniu się dziecka z matką oraz z ojcem w zależności od czasu trwania emigracji. Mniej trudności w komunikacji

dziecka z matką pojawia się w sytuacji, gdy jej pobyt na emigracji trwa od roku do trzech lat, niż gdy jest określany jako „stały”. W przypadku pojawienia się trudności w komunikacji dziecka z ojcem ich mniejsze nasilenie obserwuje się w okresie pierwszych sześciu miesięcy trwania emigracji ojca niż w przypadku jego względnie „stałego” pobytu na emigracji.

- Emigracja ojca czy matki trwająca od sześciu miesięcy do roku w ocenie dzieci nie powoduje nasilenia takich trudności jak pesymizm życiowy, stagnacja czy bezradność życiowa członków rodziny. Natomiast w rodzinach, z których wyjechali w celach zarobkowych rodzice, i w rodzinach przebywających wspólnie z dzieckiem na emigracji w okresie od roku do trzech lat w ocenie badanych dzieci częściej pojawiają się trudności.
- Czas pobytu rodziny za granicą okazał się również zmienną różnicującą średni poziom dezintegracji rodzinnej. Rodziny, które w całości emigrują, różnią się od pozostałych typów rodzin wyższymi średnimi wynikami w skali „dezorganizacja rodzinna”, biorąc pod uwagę okres sześciu miesięcy.
- Dzieci z rodzin emigrujących na stałe wykazują istotnie niższe poczucie funkcjonalności rodziny niż dzieci z rodzin, w których emigracja trwa od sześciu miesięcy do roku.
- Dzieci, których rodzice na stałe związali swoją pracę zawodową z bytem w obcym kraju, uzyskują najniższe osiągnięcia szkolne.
- Zachowania antyspołeczne dzieci emigrujących matek ulegają nasileniu wraz z wydłużającym się okresem nieobecności matki.
- Poziom niepokoju u dzieci, które doświadczyły rozłąki z emigrującym rodzicem bądź rodzicami trwającej od sześciu miesięcy do roku, jest istotnie wyższy niż u dzieci z rodzin przebywających na stałe w Holandii.
- Im bardziej emigracja ojca przybiera charakter stałego pobytu, tym słabiej dzieci odczuwają związek z rodziną i przynależność do niej.

Typ rodziny emigracyjnej istotnie wpłynął na jakość funkcjonowania tychże rodzin i ich członków. Zaobserwowano następujące zależności:

- Poziom spójności w rodzinach, które w całości wyemigrowały do Holandii, jest istotnie niższy w porównaniu z innymi typami badanych rodzin. Najwyższy poziom spójności stwierdzono w rodzinach przebywających w Polsce, z których wyjechał zarobkowo ojciec, a matka sprawuje opiekę nad dziećmi.
- Spostrzegany przez dzieci poziom adaptacyjności rodziny przebywającej w Holandii jest istotnie różny i niższy od adaptacyjności w rodzinach pozostających w Polsce.
- Rodziny przebywające w Holandii istotnie różnią się pod względem poziomu wzajemnego zrozumienia od pozostałych badanych rodzin.
- Rodziny, które w całości emigrują, różnią się od pozostałych typów rodzin wyższymi średnimi wynikami w skali „dezorganizacja rodzinna”, biorąc pod uwagę okres sześciu miesięcy.
- W percepcji dzieci rodzina, która w całości emigruje do Holandii, przejawia istotnie więcej trudności rozwojowych niż rodzina, w której emigruje ojciec.
- Poczucie funkcjonalności rodziny emigracyjnej, która przebywa wraz z dzieckiem na emigracji w Holandii, jest niższe niż w innych typach rodzin (emigruje matka, emigruje ojciec, emigrują oboje rodzice).
- Najniższy średni poziom motywacji do nauki mają dzieci z rodzin emigrujących w całości do Holandii.
- Średni poziom niepokoju u dzieci z rodzin, w których matka emigruje zarobkowo, jest istotnie wyższy niż u dzieci z rodzin, w których emigrują ojciec, oboje rodzice lub cała rodzina.
- Odczuwanie samotności spowodowane brakiem kontaktu dziecka z osobami znaczącymi jest istotnie wyższe w grupie rodzin przebywających wraz z dziećmi na emigracji i w grupie rodzin, w których emigruje ojciec.

- Niski poziom samooceny dotyczy dzieci wychowujących się w rodzinach, w których emigruje matka.

Hipoteza główna zakładała, że: rodziny i dzieci przebywające na emigracji w Holandii wykazują więcej trudności w prawidłowym funkcjonowaniu w porównaniu z rodzinami, w których emigrują jeden lub oboje rodzice, a dziecko pozostaje w Polsce. Została ona zweryfikowana pozytywnie w następujących aspektach:

- w rodzinach przebywających na emigracji z dzieckiem w Holandii stwierdzono wyższy poziom zaburzeń w funkcjonowaniu systemu rodzinnego pod względem spójności, adaptacyjności i wzajemnego zrozumienia niż w rodzinach emigrujących członków rodzin, którzy pozostawiają dzieci w Polsce,
- we wszystkich typach badanych rodzin emigracyjnych występują zakłócenia w komunikowaniu się dziecka z rodzicami,
- rodziny emigrujące z dzieckiem przejawiają istotnie więcej trudności rozwojowych (pesymizm, bezradność, stagnacja) niż rodzina emigrującego ojca,
- dezintegracja rodzinna istotnie silniej występuje w rodzinach emigrujących z dzieckiem,
- występują istotne różnice w średnim poziomie poczucia funkcjonalności dla poszczególnych typów rodzin – rodziny emigrujące w całości wykazują niski poziom poczucia funkcjonalności,
- istotnie niższy poziom motywacji do nauki występuje u dzieci pochodzących z rodzin emigrujących wspólnie z rodzicami,
- im starsze dziecko doświadczające emigracji, tym więcej przejawia zachowań aspołecznych,
- odczuwanie samotności spowodowane brakiem kontaktu dziecka z osobami znaczącymi jest istotnie wyższe w grupie rodzin przebywających wraz z dziećmi na emigracji i w grupie rodzin, w których emigruje ojciec,

- starsze dzieci emigrujące z rodziną wykazują niższy poziom samooceny.

Hipoteza główna nie potwierdziła się w odniesieniu do poziomu niepokoju dzieci, jaki przeżywają w związku z pobytem w docelowym kraju emigracji oraz w przypadku ich samooceny. W badaniach stwierdzono, że dzieci z tych rodzin w większości przejawiają wysoką samoocenę.

W badaniach udało się także zgromadzić szereg dodatkowych i interesujących danych na temat funkcjonowania dzieci z rodzin emigracyjnych. Informacje te uzupełniają charakterystykę atmosfery, jaka panuje w badanych rodzinach w wyniku wyjazdu zarobkowego rodzica/rodziców czy całej rodziny.

Analiza kontaktów rodziców wyjeżdżających zarobkowo z dziećmi ujawniła, że:

- Wyjeżdżający zarobkowo ojcowie (36,5 proc.) i matki (31,3 proc.) stanowią największą grupę rodziców, którzy często odwiedzają swoje rodziny w kraju. Okazało się ponadto, że wśród dzieci obojga emigrujących rodziców (27,3 proc.) najwięcej jest takich, które w ogóle nie utrzymują kontaktów z rodzicami, lub takich, które kontaktują się z rodzicami co najmniej raz w miesiącu.
- Jeśli chodzi o częstotliwość przyjazdu rodzica/rodziców do kraju i pobytu w nim w zależności od typu rodziny emigracyjnej ujawniono, że:
 - średni czas jednego pobytu emigranta/emigrantów w kraju jest najwyższy dla emigrujących matek, natomiast najniższy dla obojga emigrujących rodziców;
 - wśród licznych sposobów radzenia sobie przez dziecko z nieobecnością emigrującego rodzica/rodziców, w opinii pozostającego w kraju rodzica lub w opinii opiekuna dziecka, najbardziej satysfakcjonujący dziecko jest kontakt telefoniczny (35 proc.).

Funkcjonowanie dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej co najmniej jednego z rodziców w znacznym stopniu zależy także

od jakości kontaktów nawiązywanych przez emigrujących członków rodziny z własnymi dziećmi. Wyjazdy emigracyjne rodzica/rodziców, zarówno te stałe, jak i okresowe, przez swoją specyfikę wyznaczają sposób utrzymywania kontaktu rodzica z dzieckiem. Ich odpowiednia częstotliwość, a zarazem czas pobytu emigranta w kraju sprzyjają niwelowaniu następstw czasowej rozłąki z dzieckiem.

W szczególnej sytuacji rodzinnej znajdują się dzieci obojga emigrujących rodziców, gdyż są bardziej narażone na wystąpienie zaburzeń w ich funkcjonowaniu. Jeśli zastępczy opiekunowie w odpowiedni sposób zrekompensują im nieobecność rodziców i stworzą dobre warunki dla ich rozwoju, wówczas dzieci mają szansę słabiej doświadczać skutków emigracji zarobkowej rodziców.

Emigrujące matki, pomimo iż rzadziej odwiedzają swoją rodzinę w kraju, w porównaniu do emigrujących ojców czy obojga rodziców, dłużej przebywają w kraju w okresie odwiedzin. Analizując liczbę dni spędzonych przez emigrujących rodziców z pozostającymi w Polsce dziećmi, dało się zauważyć, iż matki przebywają z dziećmi dłużej, a mianowicie przez okres weekendu lub dwóch tygodni, a w niektórych przypadkach nawet od jednego do dwóch miesięcy. Natomiast emigrujący ojcowie najczęściej spędzają z dziećmi jeden weekend bądź okres od jednego do dwóch tygodni. W przypadku obojga emigrujących rodziców najczęściej pobyt w kraju wynosi około dwa tygodnie.

W literaturze przedmiotu można odszukać liczne prace dotyczące transnarodowego macierzyństwa – macierzyństwa na odległość (zob. m.in. Danilewicz, 2009; Urbańska, 2010; Walczak, 2014). W pracach tych wskazuje się nowe warianty rodzicielstwa, które wynikają z przestrzennej i temporalnej rozłąki z dziećmi. Zgodnie z tą koncepcją kobiety w konsekwencji wykonywanej pracy za granicą stają się żywicielkami rodziny, ale nie przestają poczuwać się do opiekuńczej odpowiedzialności za dzieci. Relacje rodzinne w tych rodzinach są kontynuowane.

Emigrujący rodzice, oprócz osobistych kontaktów z dziećmi w kraju, próbują w różnym stopniu i za pomocą różnorodnych środków komunikacji nawiązać z nimi kontakt podczas pobytu na emigracji. Dla dziecka pozostającego w Polsce ważnym czynnikiem zmniejszającym poczucie rozłąki z emigrującym rodzicem jest utrzymywanie częstych kontaktów, choćby pośrednich, i świadomość, że w razie potrzeby lub nagłego problemu ma możliwość skontaktowania się drogą telefoniczną z nieobecnym rodzicem. W badanej grupie rodziców większość respondentów utrzymuje codzienny kontakt telefoniczny z dziećmi. Dzieci systematycznie porozumiewają się z rodzicami, uzyskują od nich wsparcie, poradę czy zapewnienie, że są kochane.

Kontakt telefoniczny najczęściej wykorzystują dzieci emigrujących matek. W wypowiedziach rodziców pozostających z dziećmi w Polsce często pojawiają się opinie, iż dziecko dobrze znosi rozłąkę z emigrującym rodzicem i potrzebuje rozmowy z domownikami. Niewielki jest odsetek rodziców, którzy nie potrafili powiedzieć, w jaki sposób ich dziecko radzi sobie z sytuacją braku kontaktu z nieobecnym rodzicem.

Dzieci w różny sposób reagowały na odwiedziny rodzica/rodziców w kraju. Okresowe powroty emigrantów do rodziny przebywającej w Polsce mają istotne znaczenie dla utrzymywania poczucia wspólnoty rodzinnej. Przynoszą one wiele korzyści dziecku, m.in. zadowolenie z przyjazdu nieobecnego rodzica, możliwość bezpośredniego kontaktu, „bycia” z nim, otrzymania prezentu. Zdarza się jednak, że przyjazd i ponowny wyjazd rodzica wzbudza szereg emocji negatywnych.

Rodzic pozostający z dzieckiem w Polsce lub opiekun, oceniając zachowania dzieci po odwiedzinach rodzica/rodziców, najczęściej zwracał uwagę na te zachowania dziecka, które świadczą o smutku i tęsknocie za nieobecnym rodzicem/rodzicami. Przeżycia te dzieci wyrażały w następujący sposób: płakały, stawały się apatyczne, nie miały ochoty na rozmowę, ich nastrój często zmieniał się i bywały rozdrażnione. Tego rodzaju zachowania znacznie częściej dotyczą dzieci emigrujących

matek, których nieobecność działała traumatycznie na dziecko (silna tęsknota), a w następnej kolejności dzieci emigrujących rodziców oraz ojców. Ponadto respondenci obserwowali u dzieci zachowania związane ze zmiennością uczuć, uzasadniając je w następujący sposób: „dziecku po wyjeździe rodzica początkowo towarzyszy szczęście i radość związana z jego wizytą w domu, jednak szybko orientuje się, iż rodzic lub rodzice znów wyjechali i w związku z tym odczuwa smutek i żal związany z ponowną rozłąką”. W taki sposób najczęściej reagowały dzieci pochodzące z rodzin emigrujących ojców.

Ustalono także, iż pozostający z dziećmi w Polsce rodzic lub opiekun nie wskazywał na pojawianie się jakichkolwiek zmian w zachowaniu dziecka wynikających z emigracji zarobkowej rodzica/rodziców, co pozostaje w sprzeczności z rezultatami badań uzyskanymi od dzieci emigrantów np. na temat występowania zachowań społecznych. Może to wynikać z faktu, iż rodzice/opiekunowie nie są w pełni obiektywni w wypowiedzanych opiniach bądź też nie chcą mówić o negatywnych zachowaniach dzieci, aby nie podważać jakości opieki sprawowanej nad nimi. W niektórych wypowiedziach rodziców/opiekunów można jednak odnaleźć opinie sugerujące wystąpienie zmian w zachowaniu dziecka spowodowanych emigracją członka/członków rodziny. W rodzinach emigrujących matek podkreślono przede wszystkim nieposłuszeństwo i buntowanie się dzieci, a także negatywne emocje, np.: niepokój, nerwowość, płaczliwość, kłótniowość oraz tęsknotę za nieobecnym rodzicem. Natomiast u dzieci pochodzących z rodzin emigrujących ojców przede wszystkim zaobserwowano nieposłuszeństwo i bunt. Respondenci dostrzegli także tęsknotę dziecka za nieobecnym rodzicem, przejmujący smutek, poczucie opuszczenia, osamotnienia, a także drażliwość związaną z okresowymi wizytami emigrującego ojca w kraju.

Także inni badacze wskazują na problemowe zachowania dzieci przeżywających rozłąkę z rodzicami. Na przykład Bożena Balcerzak-Paradowska (1994) w rezultacie badań rodzin okresowo rozłączonych z powodu

migracji stwierdziła występowanie konfliktów, niezdiscyplinowania, nieposłuszeństwa dzieci czy też agresji.

Zmiany w zachowaniu wystąpiły również u dzieci obojga emigrujących rodziców. Większość dzieci przeżywa rozłąkę z rodzicami w podobny sposób, ale w odróżnieniu od dzieci wychowujących się w pozostałych typach rodzin wykazują one więcej zachowań samodzielnych i zaradnych, których nauczyły się, funkcjonując bez rodziców. Dzieci pozostawione w Polsce z zastępczymi opiekunami uczą się odpowiedzialności i zmagają się z większą liczbą problemów niż ich rówieśnicy wychowujący się w rodzinach emigrującej matki lub ojca. Okazuje się, że ponad połowa pozostających z dziećmi rodziców lub opiekunów nie zauważa żadnych problemów związanych z wyjazdem emigracyjnym rodzica bądź rodziców. Pozostali zaś dostrzegają zaburzenia w życiu rodzinnym spowodowane nieobecnością emigrujących członków rodziny.

W rodzinach emigrujących matek często dochodzi do separacji małżonków bądź rozwodu. Zakłócone relacje współmałżonków, zła komunikacja między nimi pogłębiają smutek i tęsknotę u dziecka oraz zaburzają jego poczucie bezpieczeństwa. Skutki długotrwałej nieobecności jednego z małżonków w postaci zanikania bliskości w małżeństwie (osłabia się okazywanie sobie uczuć, coraz mniej jest rozmów i mniej przejawów miłości) zaobserwował również Jerzy Gocko (2005, s. 192). W rodzinach emigrujących matek pojawiają się także kłopoty wychowawcze z dziećmi, a ojcowie nie radzą sobie z nimi. Takie sytuacje mogą wiązać się z rzadkimi przyjazdami matek do rodzin, co wcześniej udowodniono w analizie wyników badań.

W rodzinach emigrujących ojców również występują trudności w relacjach między małżonkami, a ich konsekwencją bywa separacja lub rozwód. Pozostające z dziećmi matki zwracają również uwagę na zaburzenia w sferze emocjonalnej u dzieci, np. poczucie opuszczenia, osamotnienia, nerwowość oraz wzrastającą ilość obowiązków i trudności wynikających z prowadzenia gospodarstwa domowego.

Opiekunowie dzieci, których oboje rodzice wyjechali zarobkowo, twierdzą, iż emigracja zarobkowa prowadzi do zakłóceń w relacjach rodzinnych. Wyrażają się one przede wszystkim brakiem zainteresowania ze strony emigrujących rodziców sprawami dziecka, unikaniem kontaktu z dzieckiem, co wzmacnia osamotnienie u dzieci i trudności w sprawowaniu przez opiekunów opieki nad nimi.

Dzieci doświadczające emigracji zarobkowej rodziców lub rodziny są jednak świadome zmian, jakie powoduje w ich rodzinie każdorazowy wyjazd zarobkowy członka rodziny czy też całej rodziny. Z upływem czasu próbują adaptować się do niestabilnej sytuacji okresowych powrotów i wyjazdów rodziców lub pobytu na emigracji i w większości deklarują, iż nic nie chcą zmieniać w swoich rodzinach. Trudno stwierdzić, czy jest to sygnał świadczący o zadowoleniu dzieci z obecnej sytuacji, czy też nieumiejętność zaproponowania koniecznych zmian. Być może dlatego niezbyt wysoki jest odsetek dzieci mieszkających w Polsce (29 proc.) oraz w Holandii (38 proc.), które zaproponowały zmiany w rodzinie. Dzieci z próby polskiej odczuwają potrzebę zmiany atmosfery życia rodzinnego, a konkretnie zmniejszenia liczby konfliktów rodzinnych i innych sytuacji trudnych, wzajemnego obwiniania się oraz nadużywania alkoholu. Z kolei dzieci przebywające w Holandii pragną zmiany sposobu spędzania wspólnego czasu z najbliższymi. Dzieci chcą więcej czasu spędzać z rodzicami, którzy większość dnia przeznaczają na pracę zawodową. Często pozostawione same sobie muszą zmagać się z trudnym procesem adaptacji do nowego środowiska życia. Niektóre z dzieci wyrażają pragnienie powrotu do Polski.

Sytuacja emigracji zarobkowej rodziców jest niewątpliwie sytuacją trudną dla dziecka z uwagi na rozłąkę z jednym z rodziców lub obojgiem. Poczucie wsparcia ze strony najbliższych jest ważnym czynnikiem dla prawidłowego funkcjonowania dziecka, zwłaszcza w trudnych sytuacjach życiowych (np. w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców). Jak wskazują badania dotyczące znaczenia wsparcia społecznego dla dzieci

w sytuacji stresowej, istotna jest nie tylko ilość uzyskanego wsparcia, ale przede wszystkim świadomość wielu możliwości i źródeł wsparcia, które dziecko może znaleźć w najbliższym otoczeniu (Knoll, Schwarzer, 2006, s. 26). Rodzice/opiekunowie pozostający z dziećmi w Polsce nie zauważają, aby dziecko w chwili emigracji jednego z rodziców częściej prosiło o wsparcie, w porównaniu z okresem przed wyjazdem zarobkowym matki czy ojca. Jednak w wypowiedziach rodziców potwierdzających zwiększoną częstotliwość zwracania się o pomoc przez dziecko do opiekującej się nim osoby pojawiały się następujące wyjaśnienia: „proszą częściej o pomoc w nauce”; „częściej chcą rozmawiać na trudne tematy”; „częściej mówią o swoich oczekiwaniach”; „brakuje im kontaktu i bliskości z rodzicem”; „chcą kontaktu z drugą osobą”; „na co dzień rozwiązujemy problemy na miejscu, następnie dzwonimy do taty, prosząc o wsparcie”. Natomiast rodzice, którzy nie zauważyli zwiększonej w stosunku do okresu poprzedzającego wyjazd zarobkowy rodzica częstotliwości zwracania się przez dzieci o pomoc do aktualnych opiekunów, w następujący sposób uzasadniali swoją opinię: „dzieci stały się bardziej samodzielne”; „rozwiązujemy problemy wspólnie z nieobecnymi rodzicami poprzez kontakt telefoniczny”; „dzieci nie zwracają się częściej o pomoc i nie chcą mówić o swoich problemach”. Ostatni komentarz może w sposób pośredni sygnalizować wycofywanie się dziecka z kontaktu, być może z powodu braku zaufania do rodzica pozostającego z nim lub poczucia, iż nie we wszystkich sprawach jest on w stanie pomóc i zastąpić nieobecnego ojca bądź matkę. W rodzinach, z których wyjechały matki, opiekun (drugi rodzic bądź inna osoba) pozostający z dzieckiem w sytuacji wystąpienia trudności poszukuje pomocy wyłącznie w obrębie rodziny. W rodzinach emigrujących ojców również wsparcie rodziny jest nieocenione, jednak można zaobserwować, iż przebywające z dziećmi matki starają się dodatkowo szukać wsparcia w określonych instytucjach pomocowych, np. ośrodku pomocy społecznej. Natomiast w rodzinach obojga emigrujących rodziców najczęściej w rozwiązywaniu trudnych

problemów pomaga dalsza rodzina lub w przypadku jej braku określone instytucje.

W obszarze wychowawczego funkcjonowania dziecka doświadczającego emigracji zarobkowej członka/członków rodziny lub całej rodziny istotna również jest kwestia realizowania obowiązków domowych przez dzieci oraz sposób spędzania czasu wolnego. Dla właściwego rozwoju dziecka ważne jest, czy jego aktywność podejmowana w czasie wolnym jest korzystna wychowawczo, czy nie oraz czy zakres obowiązków dziecka nie przekracza jego możliwości.

Analiza zakresu obowiązków dzieci w poszczególnych typach rodzin emigracyjnych pokazała, iż najwięcej obowiązków mają dzieci pozostające w Polsce. Wynika to głównie ze specyfiki emigracji członków rodziny. W rodzinach emigrujących w całości do Holandii obowiązki dzielone są pomiędzy wszystkich członków rodziny. Natomiast w rodzinach przebywających w Polsce obowiązki spoczywają głównie na pozostającym z dzieckiem rodzicu bądź opiekunie, który nie zawsze potrafi im sprostać i niektórymi obowiązkami obciąża dzieci. Po wyjeździe rodzica lub obojga rodziców większość dzieci „zmuszona” jest do czynnego uczestniczenia w prowadzeniu gospodarstwa domowego. Spowodowana emigracją zarobkową nieobecność rodzica/rodziców powoduje większe obciążenie dzieci realizacją tych prac, które do tej pory leżały w gestii rodziców (większość z nich odnosi się do utrzymania porządku w domu). Cytowane w literaturze badania nad funkcjonowaniem rodzin w sytuacji emigracji zarobkowej rodziców (m.in. Danilewicz, 2006; Fojcik, 2007; Walczak, 2008) potwierdzają, iż pozostający z dziećmi rodzic bądź opiekunowie pochłonięci są nadmiarem obowiązków wynikających z nieobecności drugiego z rodziców. W niektórych przypadkach osobami wspierającymi pozostającego w Polsce rodzica są także dzieci, które przejmują część tych obowiązków.

Sposób spędzania czasu wolnego przez dzieci z rodzin emigracyjnych odgrywa ogromną rolę w procesie wychowawczym dziecka.

Na podstawie analizy wyników badań ustalono, iż dominującą czynnością podejmowaną w czasie wolnym przez dzieci wychowujące się w rodzinach w Polsce jest granie w gry komputerowe. W dalszej kolejności są to spotkania ze znajomymi, sport czy też czytanie książek. Niepokojące wyniki na temat spędzania czasu wolnego przez dzieci uzyskano w próbie holenderskiej, gdzie znaczny odsetek respondentów oprócz uprawiania sportu czy robienia zakupów deklaruje, iż nie podejmuje żadnej aktywności w czasie wolnym. Na tej podstawie można przypuszczać, iż dzieci przebywające na emigracji w obcym kraju niezbyt dobrze gospodarują swoim czasem wolnym, prawdopodobnie z powodu mocno ograniczonych kontaktów z nowymi rówieśnikami (m.in. wynikających z małej sprawności posługiwania się obcym językiem) oraz trudności we włączeniu się do nowych grup rówieśniczych. Pojawia się ryzyko, iż bierne i mało ambitne spędzanie czasu wolnego przez dzieci będące z rodzicami na emigracji może stwarzać w dalszej perspektywie czasowej zagrożenie powstawania zachowań społecznych u dzieci (np. zażywanie środków odurzających, włączanie się dzieci do grup przestępczych).

W próbie polskiej dzieci deklarowały potrzebę realizowania swoich marzeń dotyczących przyszłego zawodu, dostępu do różnych rozrywek czy cennych rzeczy, jednak są świadome, że nie mogą tego osiągnąć przede wszystkim z następujących powodów: „mam dużo pracy w domu”, „muszę się uczyć”, „muszę pomagać mamie”, „nie mam czasu”, „jestem zmęczony” i innych. Dzieci przebywające na emigracji najczęściej deklarowały, iż niepodjęcie dodatkowych zajęć w czasie wolnym wynika z braku czasu, pieniędzy („abym mógł pójść na basen lub do kina”), znajomych („nie znam tu nikogo, wolę spędzać czas w domu i grać na komputerze”). Dzieci przebywające na emigracji w znacznym stopniu czują się odizolowane od rówieśników, co bardzo wyraźnie zaznacza się w ich deklaracjach.

Funkcjonowanie dziecka z rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej w znacznym stopniu zdeterminowane jest przez potrzeby

niezaspokojone przez nieobecnego rodzica/rodziców. Badania pokazują, iż u dzieci z rodzin emigrujących matek i obojga rodziców najczęściej są to potrzeby materialne. Może to wynikać z faktu, iż większość emigrujących rodziców podczas pobytu w Polsce obdarza swoje dzieci kosztownymi prezentami, co wraz z częstotliwością powrotów emigrującego rodzica do rodziny staje się dla dziecka pewną normą. W przypadku, gdy nie otrzyma określonych rzeczy, dotkliwie odczuwa tę niezaspokojoną potrzebę. Dzieci najczęściej oczekują od emigrującej matki lub rodziców prezentów, modnej odzieży, komputera lub innych rzeczy, którymi mogą się pochwalić przed rówieśnikami, niejako rekompensując sobie nieobecność rodzica bądź rodziców. Dzieci uświadamiają sobie, iż kondycja finansowa rodziny poprawiła się, rodziców stać na zakup luksusowych przedmiotów, i poprzez posiadanie cennych rzeczy dzieciom łatwiej przeżyć życie w rodzinie czasowo niepełnej. W rodzinach emigrujących ojców badane dzieci bardziej odczuwają potrzebę kontaktu z nim i bycia razem, pomimo iż nie są grupą osób charakteryzującą się większością. Dla tych chłopców bardzo ważne jest wsparcie otrzymywane od ojca, rozmowa z nim o problemach występujących w rodzinie oraz pomoc w sytuacjach trudnych. W rezultacie analizy wyników ustalono, iż pozostający z dziećmi rodzice czy opiekunowie w miarę możliwości starają się zaspokajać potrzeby i oczekiwania dzieci (wobec nieobecnych członków rodzin), tak aby stwarzać optymalne warunki dla funkcjonowania dziecka i minimalizować przeżycia związane z rozłąką z emigrującymi członkiem/członkami rodziny.

Analizie poddano również opinie badanych dzieci z próby polskiej i holenderskiej odnośnie do potrzeb, których rodzice nie są w stanie zaspokoić z różnych powodów. W rodzinach emigrujących matek dzieci najczęściej odczuwają niedosyt w zakresie zaspokojenia potrzeb materialnych, emocjonalnych (oczekują więcej bliskości i czułości od rodziców) oraz potrzeby kontaktu (poświęcenia im więcej czasu np. na rozmowę). Ojcowie pozostający z dziećmi w sposób bardziej rygorystyczny

gospodarują posiadanymi środkami finansowymi, co u dzieci może budzić niedosyt w zakresie zaspokojenia potrzeb materialnych. Ponadto bliskość dziecka z ojcem ma odmienny charakter niż bliskość dziecka z matką. Matki zapewniają dzieciom poczucie bezpieczeństwa i wsparcie. Dlatego ich nieobecność wiąże się z deprivacją potrzeby bycia kochanym i obdarzonym opieką.

W rodzinach emigrujących ojców dzieci twierdzą, iż rodzice nie okazują im zainteresowania, czułości oraz bliskości oraz nie zaspokajają ich potrzeb materialnych, poprzez zakup nowych rzeczy np. samochodu. Przyczyn można szukać w zachowaniu matki, która pochłonięta nadmiarem obowiązków domowych, nie poświęca dostatecznej ilości czasu na „bycie” z dzieckiem i tym samym nieświadomie wytwarza dystans emocjonalny w kontakcie z nim, zaś u dziecka – poczucie niedosytu uczuciowego.

Dzieci obojga emigrujących rodziców oczekują również większego zainteresowania z ich strony, kontaktu z nimi, czułości oraz większej uwagi dla dziecięcych problemów. W takim samym stopniu pragną również, aby rodzice spełniali ich marzenia, choćby te codzienne, jak pójście na basen lub do kina, ufundowanie wakacji i inne. Dzieci obojga emigrujących rodziców znajdują się w szczególnej sytuacji, głównie z uwagi na fakt, iż w codziennym życiu są pozbawione obecności obojga rodziców. Nie czując ich bliskości, mają poczucie osamotnienia i opuszczenia.

Potrzeby dzieci przebywających z rodziną na emigracji w Holandii nieco różnią się od potrzeb dzieci przebywających w Polsce. Dotyczą one przede wszystkim posiadania przyjaciół, kolegów, na których w trudnych chwilach życia można liczyć. Ponieważ rodzice, choćby próbowali, nie są w stanie zastąpić kontaktu dziecka z rówieśnikami, zrozumiałe jest, że dzieci z tej grupy silnie odczuwają samotność.

Poczucie zaspokajania przez rodziców potrzeb dzieci w dużym stopniu wpływa na ich postawę wobec wyjazdu zarobkowego rodzica/rodziców.

Dzieci, które nie doświadczają deprivacji ważnych potrzeb, bardziej pozytywnie ustosunkowują się do wyjazdu zarobkowego w przeciwieństwie do dzieci odczuwających niezaspokojenie potrzeb. W tej grupie dzieci emigracja zarobkowa członka rodziny częściej spostrzegana jest jako źródło zagrożeń dla życia rodzinnego.

Na osobowość dziecka i jego zachowanie wpływa także system wartości emigrujących rodziców. Okazuje się, że dzieci rozłączone z jednym emigrującym rodzicem najczęściej sądzą, że wśród wartości, które preferują ich matki, są: rodzina, praca, ambicja, zdrowie, wykształcenie, wierność i wytrwałość. Natomiast w opinii dzieci obojga emigrujących rodziców matki najbardziej cenią: ambicję, zdrowie, wierność i wykształcenie. Zaś dzieci przebywające na emigracji z całą rodziną wskazują, iż w rodzinie cenione są: wykształcenie, tolerancja, uczciwość, prostolinijność, ambicja. W opinii dzieci, niezależnie od typu rodziny emigracyjnej, poza wartością, jaką jest rodzina, pojawia się jako wartość ambicja. Wyjazd zarobkowy dla wielu matek wynika bowiem nie tylko z konieczności materialnego zabezpieczenia rodziny, ale także z potrzeby zaspokojenia aspiracji zawodowych, co dotyczy wielu współczesnych kobiet. Szeroko opisywana w literaturze przedmiotu perspektywa transnarodowa pozwala potraktować doświadczenia emigracyjne matek w aspekcie spełnienia zawodowego, które niekoniecznie musi wiązać się z rozpadem rodziny i innymi negatywnymi konsekwencjami.

W opinii dzieci pochodzących z wszystkich typów rodzin emigracyjnych większość ojców ceni głównie wartości związane z rodziną. Być może traktują emigrację zarobkową jako drogę do poprawy jakości życia rodzinnego, zrobienia czegoś dobrego dla swojej rodziny, ale nie dostrzegają jednocześnie strat, jakie odczuwają dzieci w związku z ich emigracją. Wśród innych wartości cenionych u ojców badane dzieci wymieniają również: zdrowie, ambicję, wykształcenie, uczciwość.

Niezmiernie ważną kwestią związaną z funkcjonowaniem dzieci doświadczających emigracji zarobkowej rodziców jest stopień akceptacji

obecnej sytuacji rodzinnej, w tym wyjazdu zarobkowego członków rodziny. Na podstawie opinii rodziców bądź opiekunów pozostających z dziećmi w Polsce ustalono, iż w rodzinach emigrujących matek 75 proc. badanych dzieci akceptuje obecną sytuację rodzinną, pozostałym dzieciom trudno jest się wypowiedzieć na ten temat lub nie wyrażają akceptacji. Większość dzieci doświadczających nieobecności emigrującego ojca czy też obojga rodziców również akceptuje obecną sytuację rodzinną. Nieznaczny jest odsetek badanych dzieci, które nie były w stanie dokonać tej oceny, jednak udział dzieci, które akceptują obecną sytuację w rodzinie, jest w tych dwóch typach rodzin nawet większy niż w przypadku dzieci pochodzących z rodzin emigrujących matek.

Z wypowiedzi badanych rodziców wynika także, iż wyjazdy zarobkowe, pomimo akceptacji dzieci, niosą ze sobą różne skutki dla życia rodzinnego. Niektórzy respondenci zauważają pozytywny wpływ emigracji zarobkowej na rodzinę, inni, choć znacząco rzadziej, wskazują również na jej wpływ negatywny lub twierdzą, że emigracja nie zmieniła znacząco ich życia rodzinnego.

W opinii badanych dzieci ze wszystkich typów rodzin emigracyjnych można zaobserwować, iż rodzice są zadowoleni z wykonywanej pracy, co najbardziej widoczne jest w rodzinach obojga emigrujących rodziców i emigrujących ojców. Jeśli rodzice rzeczywiście odczuwają satysfakcję z wykonywanej pracy, to jest szansa, iż pozytywnie przekłada się to na życie rodzinne. Szczęśliwi i spełnieni zawodowo rodzice częściej ujawniają pozytywne emocje i wyrażają zadowolenie z powodu posiadania dużej ilości pieniędzy. Dziecko z kolei, zauważając przyrost dóbr materialnych w rodzinie, doszukuje się raczej pozytywnego wpływu emigracji zarobkowej na jej sytuację materialną niż negatywnego, czyli kosztów emocjonalnych ponoszonych przez członków rodziny.

Materiał empiryczny zgromadzony w trakcie wywiadu z rodzicami czy opiekunami dzieci pozostających w Polsce potwierdził, iż członkowie rodzin, gdyby mogli podjąć ponownie decyzję o wyjeździe z kraju

w celu poszukiwaniu pracy, zrobiliby to kolejny raz. Jak widać, aspekt ekonomiczny emigracji zarobkowej przedkłada się nad negatywne jej konsekwencje dla funkcjonowania rodziny, np. rozłąkę z emigrującymi członkami rodzin. Zaprezentowane wyniki znajdują potwierdzenie w literaturze. Dla przykładu Grażyna Miłkowska i Anna Kulesza (2009, s. 7) stwierdziły, iż wyjazdy zarobkowe rodziców zmieniają sposób funkcjonowania rodziny i dominujący w niej system wartości. Przy czym coraz bardziej uwidacznia się priorytet wartości materialnych w wypowiedziach i postawach dzieci. Często nie mają one planów życiowych, a ich aspiracje są wręcz nierealne lub mało wartościowe.

Podsumowanie i wnioski

Zgromadzony w niniejszym opracowaniu i poddany analizie obszerny materiał badawczy został zebrany za pomocą dziewięciu narzędzi badawczych, tj.: autorskiego „Kwestionariusza wywiadu z dzieckiem”, autorskiego „Kwestionariusza wywiadu z rodzicami”, „Arkusza zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej, „Profilu rodziny” Zbigniewa Gasia, „Skali komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi”, „Plebiscytu życzliwości i niechęci”, „Skali samooceny SES” Morrisa Rosenberga, Skali jawnego niepokoju „Jaki jesteś?” Elżbiety Skrzypek i Mieczysława Choynowskiego, „Skali UCLA” (UCLA Loneliness Scale) Dana Russela, Letitii Peplau, Carolyn Cutrony.

Badania przeprowadzono wśród dzieci przebywających z rodzinami na emigracji w Holandii oraz dzieci, które pozostały w Polsce (gmina Andrychów, województwo małopolskie), gdy jeden lub oboje rodzice wyjechali w celach zarobkowych. Badane dzieci stanowiły łącznie zbiorowość 320 osób, w tym 170 dziewcząt i 150 chłopców. Byli to uczniowie szkół podstawowych i gimnazjalnych z terenu Polski oraz uczniowie Szkolnego Punktu Konsultacyjnego w Hadze (Holandia), a także dzieci skupione wokół parafii w mieście Breda.

Na podstawie rezultatów analizy statystycznej i jakościowej zebranego materiału badawczego oraz rezultatów weryfikacji założonych hipotez sformułowano szereg wniosków podsumowujących najważniejsze informacje uzyskane w badaniach własnych. Są one odpowiedzią na sformułowane cele i hipotezy badawcze niniejszej pracy.

Najważniejsze wnioski poznawcze są następujące:

1. Rodziny przebywające w całości na emigracji w Holandii najczęściej charakteryzują się osłabioną więzią emocjonalną między członkami rodziny, typową dla systemu odseparowanego.

2. Rodziny, w których dzieci pozostają w Polsce, najczęściej odznaczają się umiarkowaną bądź silną więzią emocjonalną. Poczucie więzi emocjonalnej w rodzinie, w której jeden z rodziców lub oboje emigrują, a dziecko pozostaje w znanym mu środowisku życia, jest wyższe, niż ma to miejsce w przypadku dzieci emigrujących z rodzicami poza granice kraju.

3. Rodziny przebywające w całości na emigracji muszą same zmagać się z problemami związanymi z procesem adaptacji do nowych warunków życia i wypracować skuteczne strategie służące rozwiązaniu pojawiającego się kryzysu. Natomiast rodziny emigrantów, które pozostały w Polsce, otrzymują większe wsparcie od osób z najbliższego otoczenia, gdyż mieszkają w znanym sobie środowisku społecznym i pomimo nieobecności emigrujących członka/członków rodziny wypracowują strategie sprzyjające rozwojowi spójności rodziny.

4. Rodziny, które w całości wyjeżdżają do Holandii, częściej niż w przypadku pozostałych badanych rodzin charakteryzuje niski poziom adaptacyjności, wskazujący na sztywny system rodzinny, odznaczający się pasywnym oraz agresywnym stylem wyrażania opinii, autorytatywną kontrolą i kierowaniem, osłabionymi umiejętnościami rozwiązywania problemów, a także stereotypowym sposobem wypełniania ról rodzinnych oraz sztywnością zasad. Można przypuszczać, że przyczyną niskiej oceny adaptacyjności rodzin przebywających w Holandii jest proces zmagania się rodziny, w tym dziecka, ze stresem wynikającym z pobytu w kraju docelowej emigracji, szczególnie w okresie od sześciu miesięcy do roku.

5. Umiejętność dokonywania przez rodzinę zmian w strukturze władzy, wymiany ról, modyfikacji zasad rodzinnych jest wyższa w ocenie

dzieci pozostających w Polsce w porównaniu z dziećmi przebywającymi wspólnie z rodzicami na emigracji w Holandii.

6. Starsze dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami oceniają wyżej stopień adaptacyjności rodziny własnej niż dzieci młodsze. Jak można przypuszczać, starsze dzieci potrafią lepiej zrozumieć trudności wynikające z pobytu na emigracji, posiadają bowiem większe doświadczenie życiowe niż ich młodszy koledzy, ponadto ich odczucia związane z pobytym w kraju emigracji mogą być bardziej pozytywne i przynosić zadowolenie z życia m.in. poprzez podwyższenie jakości życia materialnego członków rodziny i dostęp do określonych dóbr konsumpcyjnych.

7. Problemy w zakresie wzajemnego zrozumienia między członkami rodziny widoczne są we wszystkich typach badanych rodzin emigracyjnych.

8. We wszystkich typach rodzin emigracyjnych w ocenie badanych dzieci występuje umiarkowana ilość patogennych ról rodzinnych. Najliczniej są one obecne w rodzinach, w których emigrują rodzice, a dziecko pozostaje pod opieką innych osób.

9. Wraz z wiekiem dziecka pozostającego w Polsce bez rodziców w jego ocenie rośnie poziom trudności rozwojowych rodziny. Natomiast im starsze dziecko emigrujące razem z rodziną, tym dostrzega mniej trudności rozwojowych swojej rodziny wyrażających się w działaniu schematycznym, stagnacji czy pełnych pesymizmu postawach jej członków.

10. Dezintegracja rodzinna istotnie silniej występuje w rodzinach, które wyjechały do Holandii. Rodziny, które pozostawiają swoje dzieci w Polsce, są bardziej zintegrowane, posiadają większe umiejętności w zakresie pokonywania trudności, otrzymują wsparcie od dalszych członków rodziny.

11. Poczucie funkcjonalności rodziny, w której dzieci pozostają w Polsce, jest wyższe w porównaniu z rodziną, która w całości wyemigrowała do Holandii.

12. Dzieci starsze lepiej adaptują się do nowych warunków życia wynikających z wyjazdu całej rodziny poza granice kraju ojczystego niż dzieci młodsze i dlatego mają wyższe poczucie funkcjonalności własnej rodziny niż dzieci pozostające w Polsce.

13. Pobyt na emigracji zarobkowej w okresie od sześciu miesięcy do roku w percepcji dziecka w znacznym stopniu obniża poczucie funkcjonalności jego rodziny. Zamieszkiwanie w nowym środowisku, z dala od rodziny i przyjaciół rodzi u członków rodziny tęsknotę za krajem ojczystym, która wywiera destrukcyjny wpływ na życie rodzinne. Zmiana otoczenia, obyczajów, kultury powoduje, iż rodzina przebywająca na emigracji zmaga się z wieloma problemami utrudniającymi prawidłowe funkcjonowanie.

14. Dzieci z rodzin emigrujących w całości mają znacznie więcej trudności w zakresie edukacyjno-wychowawczego funkcjonowania w porównaniu z dziećmi pozostającymi w Polsce w wyniku emigracji zarobkowej rodzica/rodziców, m.in.:

- dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami wykazują niższy poziom motywacji do nauki, który wzrasta wraz z wiekiem dziecka, niż ma to miejsce w przypadku dzieci obojga emigrujących rodziców;
- wraz ze wzrostem wieku dzieci obniża się poziom ich osiągnięć szkolnych we wszystkich typach rodzin emigracyjnych, w których dzieci przebywają w Polsce;
- dzieci emigrujące wspólnie z rodzicami do Holandii najczęściej przejawiają zachowania społeczne na poziomie przeciętnym i wysokim, co sygnalizuje gorsze przystosowanie społeczne;
- większość emigrujących rodziców utrzymuje codzienny kontakt telefoniczny z dziećmi.

15. Dzieci doświadczające rozłąki choćby z jednym z rodziców w wyniku ich wyjazdu zarobkowego przejawiają znacznie więcej trudności w funkcjonowaniu emocjonalno-społecznym w porównaniu z dziećmi emigrującymi wspólnie z rodzicami, m.in.:

- rozłąka z emigrującym rodzicem bądź rodzicami, trwająca od sześciu miesięcy do roku, nasila niepokój u dzieci bardziej niż w przypadku dzieci z rodzin przebywających w Holandii, które zdecydowały się na stały pobyt na emigracji;
- odczuwanie samotności spowodowane brakiem kontaktu dziecka z osobami znaczącymi jest istotnie silniejsze w rodzinach, w których emigruje ojciec lub cała rodzina niż w rodzinach, w których emigrują matka czy oboje rodzice;
- dzieci wychowujące się w rodzinach, w których emigrują zarobkowo matka bądź ojciec lub oboje rodzice, odczuwają w niewielkim zakresie przynależność do otaczających je osób, z kolei dzieci wyjeżdżające wspólnie z rodzicami do Holandii wraz z wydłużającym się okresem pobytu na emigracji czują, iż pasują do otaczających ich ludzi;
- w przypadku wydłużającego się pobytu matek na emigracji zarobkowej u ich dzieci wzrasta poczucie zerwanych więzi z osobami bliskimi;
- najmłodsze dzieci pozostające w Polsce bardziej odczuwają samotność z powodu słabej przynależności do grupy rówieśników, przyjaciół, rodziny;
- niższy jest poziom samooceny u dzieci doświadczającej rozłąki z matką niż w przypadku dzieci, które wspólnie z rodzicami wyemigrowały do Holandii.

Rezultaty przeprowadzonych badań stanowią podstawę do sformułowania wniosków przydatnych dla praktyki pedagogicznej oraz obszaru pracy socjalnej:

1. Rodziny emigracyjne wymagają ze strony specjalistów (m.in. pedagogów, pracowników socjalnych, asystentów rodzin, psychologów) szczególnej diagnozy sytuacji rodzinnej dotyczącej tego, kto wyjeżdża, ile dzieci zostaje w kraju, kto się nimi opiekuje, jakie pojawiły się problemy w rodzinie. W pracy z rodziną emigracyjną ważna jest również analiza takich obszarów funkcjonowania rodziny, jak: spójność rodzinna, adaptacyjność rodziny, komunikacja w rodzinie, pojawianie się patologicznych

ról rodzinnych, trudności rozwojowe rodziny (stagnacja, schematyzm działania), dezintegracja rodzinna oraz poczucie funkcjonalności rodziny.

2. Istotne jest upowszechnianie wśród rodzin emigracyjnych oraz tych, które planują podjąć decyzję o emigracji zarobkowej, wiedzy o rozwoju i funkcjonowaniu dzieci w sytuacji rozłąki emigracyjnej oraz wiedzy z zakresu procesu akulturacyjnego mającego miejsce w przypadku pobytu dziecka poza granicami kraju. Specjaliści udzielający poradnictwa rodzinnego winni kłaść nacisk na ukazanie konsekwencji wyjazdu zarobkowego rodziców dla emocjonalno-społecznego i edukacyjno-wychowawczego funkcjonowania dziecka.

3. Należy informować rodziców (w szczególności samotnych lub tych, którzy oboje decydują się na wyjazd zagraniczny), iż dziecko pozostawione w kraju powinno mieć ustanowionego opiekuna prawnego i zapewnione właściwe warunki dla rozwoju. Przekazywanie informacji może następować poprzez kampanie społeczne, różnego rodzaju konferencje, wywiady ze specjalistami, czy nawet broszury informacyjne rozprowadzane przez szkoły.

4. Rodziny emigracyjne powinny mieć możliwość skorzystania z usług określonych specjalistów (pomoc psychologiczna, pedagogiczna, socjalna, prawna) w sytuacji wystąpienia problemów, z którymi nie umieją sobie samodzielnie poradzić, np. poprzez ustalenie dyżurów telefonicznych specjalistów w ośrodkach pomocy społecznej czy ośrodkach interwencji kryzysowej (psycholog, pedagog, prawnik, pracownik socjalny), którzy będą udzielać właściwych informacji tym osobom, a które z różnych względów chcą zachować anonimowość lub aktualnie przebywają za granicą.

5. Rodziny emigracyjne należy zachęcać do uczestnictwa w „spotkaniach rodzinnych” pod kierunkiem określonego specjalisty, w sytuacji, gdy członkowie rodziny oraz ich otoczenie wyrażają gotowość do podjęcia działań mających na celu pomoc dzieciom i rodzinie, która w sytuacji emigracji zarobkowej doświadcza kryzysu.

Bibliografia

- Adamski F., (2002). *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Adler R. B., Rosenfeld L. B., Proctor II R. F., (2006). *Relacje interpersonalne. Proces porozumiewania się*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Altman I., Low S. M., (1992). *Place Attachment. Human Behaviour and Environment: Advanced Theory and Research*. New York: Plenum Press.
- Aronson E., Wilson T., Alert R., (2007). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Zysk i S-ka.
- Babbie E., (2000). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Badora S., (2006). *Z zagadnień pedagogiki opiekuńczej*. Tarnobrzeg: Wydawnictwo PWSZ.
- Bakiera L., (2006). *Rodzina z perspektywy socjologicznej i psychologicznej: ciągłość i zmiana*. „Roczniki Socjologii Rodziny. Studia Socjologiczne oraz Interdyscyplinarne”, t. XVII, s. 101–114.
- Balcerzak-Paradowska B., (1994). *Wpływ okresowej migracji małżonków na warunki życia rodzin*. „Problemy Rodziny”, nr 5, s. 11–14.
- Baldassar L., Merla L., (2014). *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care: Understanding Mobility and Absence in Family Life*. *Routledge Transnationalism Series*. London: Routledge.
- Bardziejewska M., (2004). *Okres dorastania – szanse rozwoju*. „Remedium”, 11 (129), s. 4–5. (pobrano dnia 23.04.2015 z <http://targowek.waw.pl/page/data/other/sejmik.pdf>).
- Barzykowski K., Dzida D., Grzymała-Moszczyńska H., Grzymała-Moszczyńska J., Kosno M., (2013). *Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji (pobrano dnia 23.04.2013 z <http://psychologia.pl/bi-sli-pl/ore.pdf>).

- Baumann K., (2014). *Psychologia dziecka migrującego w kontekście wielokulturowości – przykład Szwecji*. „Języki Obce w Szkole”, nr 3 (pobrano dnia 23.03.2015 z <http://jows.pl/sites/default/files/baumann.pdf>).
- Baumgartner M., (2008). *Regularity Theories Reassessed*. „Philosophia”, no. 36, s. 327–354. (pobrano dnia 12.02.2014 z <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11406-007-9114-4>).
- Beck U., Beck-Gernsheim E., (2013). *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej*. Warszawa: PWN.
- Bee H., (1998). *Lifespan development*. New York: Longman.
- Bera R., (2008). *Aksjologiczny sens pracy a poczucie jakości życia młodych emigrantów polskich*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Błasiak A., Dybowska E., (2010). *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, [w:] A. Błasiak, E. Dybowska (red.). *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*. Kraków: WAM.
- Bochner S., (1994). *Culture Shock*, [w:] W. J. Lonner, R. S. Malpass (red.). *Psychology and Culture*. Boston: Allyn and Bacon.
- Boćwińska-Kiluk B., Bielecka B., (2008). *Migracja a psychospołeczny rozwój dzieci*. „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (29), s. 47–60.
- Böhner G., Wänke M., (2004). *Postawy i zmiana postaw*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Borecka-Biernat D., (2008). *Przezwyciężanie nieśmiałości u dzieci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Borowiecka B., (2005). *Relacje nastolatków z rodzicami*. „Nowa Szkoła”, nr 2, s. 30–32.
- Boski P., (2010). *Psychologia migracji i akulturacji w społeczeństwie wielokulturowym*, [w:] H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszak (red.). *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku*. Kraków: Nomos.
- Braun–Gałkowska M., (1992). *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Brągiel J., (1990). *Wychowanie w rodzinie niepełnej*. Opole: WSP.

- Brzezińska A., Appelt K., Ziółkowska B., (2008). *Psychologia rozwoju człowieka.*, [w:] J. Strelau, D. Doliński (red.). *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brzeziński J., (2003). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Bugla M., Halek A., Matwiej A., (2009). *Funkcjonowanie i relacje dziecka w rodzinie rozłączonej z powodu wyjazdu rodzica za granicę*, [w:] K. Duraj-Nowakowa, U. Gruca-Miąsik (red.). *Rodzina – diagnoza, profilaktyka i wsparcie*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Chee M., (2005). *Taiwanese American Transnational Families: Women and Kin Work*. London: Routledge.
- Cieślińska B., (2008). *Motywy emigracji niezamężnych kobiet na przykładzie Podlasia*, [w:] K. Słany (red.). *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cudak H., (2010). *Zagrożenia emocjonalne i społeczne dzieci z rodzin rozwiedzionych*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Cudak H., (2012). *Rola matki w zaspakajaniu potrzeb emocjonalnych dzieci*. „Pedagogika Rodziny”, nr 2 (1), s. 21–29.
- Czeredrecka B., (1988). *Potrzeby psychiczne sierot społecznych*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Czykwin E., (2009). *Odmienne konsekwencje emigracji matek i ojców dla rodzin pozostających w kraju. Prezentacja wstępnych wyników badań*, [w:] J. Nikitrowicz, D. Misiejuk (red.). *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*. Białystok: Trans Humana.
- Danilewicz W., (1995). *Zagrożenia realizacji funkcji rodziny. Wybrane problemy*, [w:] W. Danilewicz, J. Izdebska, B. Krzezińska-Żach (red.). *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*. Białystok: Trans Humana.
- Danilewicz W., Izdebska J., Krzezińska-Żach B. (2001). *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym: materiały pomocnicze dla studentów studiów pedagogicznych*. Białystok: Trans Humana.
- Danilewicz W., (2006). *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*. Białystok: Trans Humana.

- Danilewicz W., (2008). *Migracje zagraniczne jako obszar zainteresowań pedagogiki społecznej*. „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (29), s. 9–22.
- Danilewicz W., (2009). „*Jestem tu, ale tam*” – *Transnarodowe ujęcie zjawiska migracji w rodzinie*, [w:] W. Danilewicz (red.). *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Danilewicz W., (2010). *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*. Białystok: Trans Humana.
- Danilewicz W., (2012). *Rodzina w wyobrażeniach pedagogów i jej rzeczywistych doświadczeniach*. „Rocznik Lubuski”, t. 38 (pobrano dnia 4.11.2015 z cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/...e421.../RL_T38_2_Danilewicz.pdf).
- De Barbaro B., (1999). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dołęga Z., (2003). *Samotność młodzieży – analiza teoretyczna i studia empiryczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Drat-Ruszczak K., Zubrzycka E. (1994). *Problem granic w systemach rodzinnych a psychosomatyka i psychozy*. „Psychoterapia”, nr 1, s. 11–23.
- Drożdżowicz L., (1999). *Ogólna teoria systemów*, [w:] B. Barbaro (red.). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dróżka W., (2010). *Triangulacja badań. Badania empiryczne ilościowo-jakościowe*, [w:] S. Palka (red.). *Podstawy metodologii badań w pedagogice*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dubiel E., (2014). *Syndrom nieprzystosowania społecznego dzieci z rodzin migrujących*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Durkalewych I., (2012). „*Zarówno tu, jak i tam*”? *Ku problemowi współczesnego macierzyństwa transnarodowego. Studium przypadku*, [w:] M. Boczkowska, E. Tymoszek, P. Zielińska (red.), *Wychowanie. Profilaktyka. Terapia. Szanse i zagrożenia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Dzwonkowska I., Lachowicz-Tabaczek K., Łąguta M., (2008). *Samooceńca i jej pomiar*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Dyczewski L., (2003). *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Ehrenreich B., Hochschild A. R., (2002). *Global Woman. Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy* (pobrano dnia 21.04.2014 z http://www.sagepub.in/upm-data/48332_ch_3.pdf).
- Eurosieroctwo 2008*, Warszawa: Fundacja Prawo Europejskie, Instytut Europejski. (www.uniaeuropejska.net.pl).
- Ekiert-Grabowska D., (1982). *Dzieci nieakceptowane w klasie szkolnej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Falkowski A., (2000). *Spostrzeżenie jako proces tworzenia doświadczenia za pomocą zmysłów*, [w:] J. Strelau (red.). *Psychologia. Podręcznik Akademicki*. Gdańsk: GWP.
- Fidelus A., (2008). *Gdy rodzice emigrują...* „Nowa Szkoła”, nr 6, s. 37–43.
- Ferguson G., Takane Y. (1999). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fojcik M., (2007). *Dziecko a migracja zarobkowa rodziców*. „Życie Szkoły”, nr 7, s. 12–15.
- Frątczak J., (1994). *Pedagogika porównawcza*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Gajewska G., (2006). *Pedagogika opiekuńcza: elementy metodyki*. Zielona Góra: PEKW Gaja.
- Galent M., (2010). *Co z tymi Flamakami? Między poczuciem braku stabilizacji a potrzebą relacji intymnych*, [w:] H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszak (red.). *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku*. Kraków: Nomos.
- Gaś Z., (1994). *Rodzina a uzależnienia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Gaś Z., (2004). *Badanie zapotrzebowania na profilaktykę w szkole. Poradnik dla szkolnych liderów profilaktyki*. Lublin: Fundacja „Masz Szansę”.
- Geer P., (1990). *The Structure of Family Interaction. An Overview of Some Modern System Approaches*. „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. 1, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Giddens A., (2004). *Socjologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gizicka D., Gorbaniuk J., Szyszka M., (2010). *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Gocko J., (2005). *Aspekty etyczne wyjazdów zarobkowych*, [w:] K. Glombik, P. Morciniec (red.). *Wyjazdy zarobkowe. Szansa czy zagrożenie? Perspektywa społeczno-moralna*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO.
- Goleń J., (2006). *Wychowanie seksualne w rodzinie. Studium pastoralne*. Rzeszów: Poligrafia Wyższego Seminarium Duchownego.
- Golinowska S., (2008). *Społeczny wymiar emigracji w krajach wysyłających*. „Polityka Społeczna”, nr 11–12, s. 20–21.
- Goodman N., (2003). *Wstęp do socjologii*. Poznań: Wyd. Zysk i Sk-a.
- Greszta E., (2000). *Więź emocjonalna i sposoby jej badania*. „Psychologia Wychowawcza”, nr 1, s. 57–66.
- Gromadzka K., (2009). *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach rozłączonych*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Muszyńska, M. Sobecki (red.). *Wspólnoty z perspektywy edukacji międzykulturowej*. Białystok: Trans Humana.
- Gruca-Miąsik U., (2004). *Zastosowanie technik systemowych w diagnozowaniu rodzin i kandydatów na rodziców zastępczych*, [w:] M. Deptuła (red.), *Diagnostyka pedagogiczna i profilaktyka w szkole i środowisku lokalnym*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Grzymała-Kazłowska A., (2001). *Dynamika sieci migranckich: Polacy w Brukseli*, [w:] E. Jaźwinska, M. Okólski (red.). *People on the Swing. Migration from Polish Peripheries to Peripheries of the West*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gustafson P., (2004). *Unbecoming Mothers. The Social Production of Maternal Absense*, Binghampton: The Hawort Clinical Press, s. 24–26 (pobrano dnia 4.08.2010 z <http://www.highbeam.com/doc/1G1-161065973.html>).
- Hułas M., (2009). *Emigracja jako opcja*, „Ethos”, nr 87–88, s. 247–262.
- Harwas-Napierała B., (2006). *Komunikacja interpersonalna w rodzinie ujmowanej jako system w relacji rodzice–dzieci*. „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XVII, s. 221–233.
- Harwas-Napierała B., (2008). *Komunikacja interpersonalna w rodzinie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Harwas-Napierała B., (2010). *Wzór osobowy ojca w rozwoju dziecka*, [w:] M. Kujawska, L. Huber (red.). *Postawy rodzicielskie współczesnych ojców*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WSNHiD.

- Hennel-Brzozowska A., (2009). *Psychological Problems in Families of Diplomats – a Systemic Approach*. „Politeja”, nr 12, s. 543–556.
- Hirszfeld Z., Kaczmarczyk P., (1999). *Ekonomiczne i społeczne skutki migracji na poziomie mikrospołecznym. Wnioski z badania terenowego w gminie Perlejewo*. „Prace Migracyjne”, nr 21, Warszawa: Instytut Służb Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hondagneu-Sotelo P., (2003). *Gender and U.S. Immigration. Contemporary Trends*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- Hondagneu-Sotelo P., Avila E., (1997). *I'm Here, but I'm There: The Meanings of Latina Transnational Motherhood*. „Gender and Society”, no. 11 (5), s. 548–571.
- Huber L., (2010). *Nowe sieroctwo społeczne – europejski ojciec nieobecny*, [w:] M. Kujawska, L. Huber (red.). *Postawy rodzicielskie współczesnych ojców*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WSNHiD.
- Główny Urząd Statystyczny, (2014). *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2013* (pobrano dnia 12.12.2014 z www.stat.gov.pl).
- Główny Urząd Statystyczny, (2015). *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2004–2014* (pobrano dnia 12.10.2015 z www.stat.gov.pl).
- Główny Urząd Statystyczny, (2016). *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2004–2016* (pobrano dnia 13.12.2016 z www.stat.gov.pl).
- Izdebska J., (2003). *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym. Wybrane zagadnienia i źródła pedagogiki społecznej*. Białystok: Trans Humana.
- Izdebska J., (2006). *Dom rodzinny postrzegany przez dzieci*. Białystok: Trans Humana.
- Izdebska J., (2008). *Dziecko osamotnione w rodzinie dysfunkcyjnej – przejawy, przyczyny, wsparcie*. E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), [w:] *Pedagogika opiekuńcza. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*. Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Jacyniak A., Płużek Z., (1996). *Świat ludzkich kryzysów*. Kraków: WAM.
- Jakubowska B., Jakubowski J., Łypacewicz A., Rylce H., (1987). *Ja i inni*. Warszawa: WSiP.
- Jan Paweł II, (1994). *List do rodzin „Gratissiman sane”* (pobrano dnia 23.04.2016 z www.opoka.org.pl).
- Janicka I., (2010). *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Janowska M., *Eurosieroctwo w Polsce jako problem rodziny*. (pobrano dnia 12.02.2014 z <http://www.edukacja.edux.pl/p-6459-eurosieroctwo-w-polsce-jako-problem-rodziny.php>).
- Jarosz M., (1988). *Psychologia lekarska*. Warszawa: PZWL.
- Jażwińska E., (2000). *Metody ilościowe w badaniach nad migracjami międzynarodowymi*. „Prace Migracyjne”, nr 36, s. 12–14.
- John M., (1987). *Orientacja dzieci i młodzieży w sytuacjach społecznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- John-Borys M., (1994). *Dorastający w relacjach ze światem*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jones A., Sharpe J., Sogren M., (2004). *Children's Experiences of Separation from Parents as a Consequence of Migration*. „Caribbean Journal of Social Work”, no. 3, s. 89–109.
- Jones A., (2006). *Children of Migration. Links Between Migration, Parenting and Children's Right*. Trinidad: The University of The West Indies.
- Jończy R., (2003). *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego*. „Studia i Monografie”, nr 264, Opole: Uniwersytet Opolski.
- Kaczmarek K., (1994). *Samotność jako egzystencjalny problem dojrzałości*, [w:] Z. Kwieciński (red.). *Nieobecne dyskursy*, cz. IV. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Kaleta K., (2011). *Struktura rodziny a społeczne funkcjonowanie dorastających dzieci*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Kanios A. (2010). *Migracje zarobkowe Polaków – szanse czy zagrożenie dla funkcjonowania rodziny*, [w:] R. Bera (red.). *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Karjanen D., (2008). *Gender, Race and Nationality in the Making of Mexican Migrant Labor in the United States*. „Latin American Perspectives”, no. 35 (1), s. 51–63.
- Kawczyńska-Butrym Z., (2009). *Migracje – wybrane problemy społeczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kawula S., (2008). *Rodzina współczesna: przeobrażenia i przyszłość*, [w:] A. W. Janke (red.), *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familiologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akapit.

- Kawula S., Brągiel J., Janke A., (2002). *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kirwil, L., (1993). *Zmiany klimatu w rodzinie z dorastającym dzieckiem*, [w:] Z. Smoleńska (red.), *Badania nad rozwojem w okresie dorastania*. Warszawa: Instytut Psychologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kluzowa K., (1999). *Sytuacja demograficzna rodzin polskich lat dziewięćdziesiątych i jej konsekwencje społeczne*, [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kłós B., (2006). *Migracja zarobkowa Polaków do krajów Unii Europejskiej*. „Infos”, nr 2, s. 2–6.
- Knoll N., Schwarzer R., (2004). „*Prawdziwych przyjaciół...*”. *Wsparcie społeczne, stres, choroba i śmierć*, [w:] H. Sęk, R. Cieślak (red.). *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koestler, A. (1964). *The Act of Creation*. New York: Macmillan Company.
- Kolankiewicz M., (2008). *Dziecko w sytuacji rozłąki z rodzicami*. „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (29), s. 81–86.
- Kolarska-Bobińska L., (2007). *Emigrować i wracać. Migracje zarobkowe Polaków a polityka państwa*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Konarzewski J., (2000). *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Korczyńska J., (2006). *Indywidualne motywy krótkookresowych wyjazdów zarobkowych za granicę w świetle funkcjonowania rodziny*. „Polityka Społeczna”, nr 5–6, s. 22–23.
- Kozak S., (2010). *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*. Warszawa: Difin.
- Kozak S., (1992). *Kilka uwag o zjawisku sieroctwa emigracyjnego*. „Problemy Rodziny”, nr 6, s. 18–19.
- Kozdrowicz E., Walczak B., (2008). *Postawy wychowawcze rodziców-migrantów w percepcji dzieci*. „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (29), s.163–181.
- Kozubska A., (2008). *Rodzinne uwarunkowania agresji młodzieży – dylematy bezradności*, [w:] A. W. Janke (red.). *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familiologicznej*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.

- Kowalska I., (2008). *Eurosieroctwo i jego skutki w świetle prac badawczych przeprowadzonych przez Fundację Prawo Europejskie i inne jednostki naukowo-badawcze na terenie wszystkich ośrodków administracyjnych w kraju – studium zjawiska, przeciwdziałanie negatywnym skutkom eurosieroctwa, ze szczególnych uwzględnieniem grup zagrożonych wykluczeniem społecznym*. Warszawa: Fundacja Prawo Europejskie.
- Kowalska I., (2008). *Eurosieroctwo*. „Biuletyn Informacyjny Rzecznika Praw Dziecka”, nr 1–2, (www.kuratoriumlublin.pl)
- Kubitsky J., (2012). *Psychologia migracji*. Warszawa: Difin.
- Kukołowicz T., (2001). *Sytuacja wychowawcza w rodzinach niepełnych z powodu czasowej nieobecności rodzica*, [w:] M. Ziemska (red.). *Rodzina współczesna*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Kuryś K., (2011). *System rodzinny wobec zmian rozwojowych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kwak A., (1994). *Rodzina i jej przemiany*. Warszawa: ISNS UW.
- Kwak A., (2005). *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Laing R. D., Philipson H., Lee A. R., (1966). *Interpersonal Perception: a Theory and Method of Research*. (pobrano dnia 12.06.2015 z <http://www.worldcat.org/title/interpersonal-perception-a-theory-and-a-method-of-research/oclc/6932024>).
- Lipset S., Trow M., Coleman J., (1965). *Dwojaki cele badań monograficznych*, [w:] S. Nowak (red.), *Metody badań socjologicznych. Wybór tekstów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lulek B., (2012). *Samotność dziecka w rodzinie dotkniętej emigracją zarobkową w kontekście teoretycznym i perspektywie empirycznej*, [w:] J. Krukowiecki, *Rzeczywistość dziecka*. Tarnów: MWSE.
- Łąguna M., (1997). *Budować obraz siebie. Badania nad obrazem siebie studentów kształconych metodami aktywizującymi*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Łąguna M., Lachowicz-Tabaczek K., Dzwonkowska I., (2007). *Skala samooceny SES Morrisa Rosenberga – polska adaptacja metody*. „Psychologia Społeczna”, nr 2 (4), s. 164–176.

- Łobocki M., (1974). *Wychowanie w klasie szkolnej. Z zagadnień dynamiki grupowej*. Warszawa: WSiP.
- Łopatkowa M., (1983). *Samotność dziecka*. Warszawa: WSiP.
- Maciaszkowa J., (1992). *Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej*. Warszawa: WSiP.
- Mach Z., (1998). *Niechciane miasta – migracja i tożsamość społeczna*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Malinauskas G., (2006). *Researching the Impact of Partial Labour Migration on Child: Failure of Attachment Theory*, „Social Work and Society”, vol. 2, no. 2, s. 292–300.
- Margasiński A., (1996). *Analiza psychologiczna systemów rodzinnych z chorobą alkoholową*. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Margasiński A., (2006). *Rodzina w Modelu Kołowym I FACES IV Davida H. Olsona*. „Nowiny Psychologiczne”, nr 4, s. 69–87.
- Margasiński A., (2010). *Rodzina alkoholowa z uzależnionym w leczeniu*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Markowska B., Szafraniec H., (1977). *Testy psychologiczne w poradnictwie zawodowym*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Maryński A., (1984). *Migracje w świecie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Marynowicz-Hetka E., Piekarski J., (1998). *Rodzina jako instytucja społeczno-wychowawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Maszke A., (2008). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Matsumoto D., Yuang L., (2007). *Psychologia międzykulturowa*, Gdańsk: GWP.
- Maruszewski T., (1976). *Mechanizmy radzenia sobie ze stresem a samoocena i poziom lęku*. „Przegląd Psychologiczny”, t. XIX, s. 345–358.
- Matyjas B., (2008). *Oblicza dzieciństwa we współczesnych rodzinach polskich*, [w:] B. Muchacka, K. Kraszewski (red.). *Dziecko w świecie współczesnym*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Matyjas B., (2008a). *Dzieństwo w kryzysie: etiologia zjawiska*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Myers D., (2004). *Psychologia*. Poznań: Wydawnictwo Zys i S-ka.

- Mądrzycki T., (1977). *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Mendecka G., (2003). *Środowisko rodzinne w percepcji osób aktywnych twórczo*. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Mikusińska A., (2008). *Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Miłkowska G., Kulesa A., (2009). *Wpływ emigracji zarobkowej rodziców na funkcjonowanie dzieci w rodzinie i w szkole*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 9, s. 3–15.
- Misiewicz H., (1986). *Rola rodziny w kształtowaniu postaw*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Mituła E., (2009). *Rodziny pełne nie w pełni – eurosieroctwo. Opieka nad dzieckiem a migracja zarobkowa rodziców*, [w:] A. Ładażyński (red.). *Rodzina we współczesności*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Morokvasic M., (2007). *Migration, Gender, Empowerment*, [w:] I. Lenz, C. Ullrich, B. Fersch, (red.). *Gender Orders Unbound: Globalisation, Restructuring and Reciprocity*. Opladen: Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers.
- Morokvasic M., (2008). *Migration, Gender, Empowerment*, [w:] I. Lenz, C. Ullrich, M. Morokvasic, S. Metz-Göckel, S. Müntz (red.). *Migration and Mobility in an Enlarged Europe: A Gender Perspective*. Opladen: Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers.
- Namysłowska I., (2000). *Terapia rodzin*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Niebrzydowski L., (1972). *Wpływ motywacji na uczenie się*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Nikitorowicz J., (1992). *Socjalizacja i wychowanie w zróżnicowanych wyznaniowo i etnicznie rodzinach Białostoczczyzny*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nowa encyklopedia powszechna*, t. 2, Warszawa: PWN.
- Nowak S., (1970). *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.

- Nowak M., Gawęda A., Janas-Kozik M., (2012). *Zjawisko eurosieroctwa a kierunki pracy terapeutycznej i leczenia psychiatrycznego – prezentacja przypadku*. „Psychiatria Polska”, nr 2, s. 297–298.
- Nowakowska A., (2009). *Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego*, [w:] T. Rostowska (red.). *Psychologia rodziny: małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*. Warszawa: Difin.
- Oberg K., (1960). *Culture Shock. Adjustment to New Cultural Environments*. „Practical Anthropology”, no. 7. (pobrano dnia 26.03.2014 z http://agemethnomedizin.de/download/cu29_2-3_2006_S_142-146_Repr_Oberg.pdf).
- Obuchowska I., (1983). *Okres dorastania*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Obuchowska I., (1998). *Dziecko zagubione w sieroctwie*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 5, s. 3–6.
- Obuchowska I., (2000). *Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 9, s. 3–11.
- Ogińska-Bulik N., Juczyński Z., (2001). *Coping with Stress as a Determinant of Reducing Overweight in Women*. „Studia Psychologica”, no. 43, s. 23–31.
- Okoń W., (2004). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Okólski M., (2001). *Mobilność międzynarodowa ludności Polski w okresie transformacji. Przegląd problematyki*, [w:] E. Jadźwińska, M. Okólski (red.). *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Okólski M., (2004). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym ujęciu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Okólski M., (2009), *Polska jako aktor na europejskiej scenie migracyjnej*, [w:] M. Duszczyk, M. Lesińska (red.). *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Okólski M., (2004). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym ujęciu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Olearczyk T., (2007). *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*. Kraków: WAM.

- Oleś P., (1992). *Zjawisko kryzysu psychicznego*, [w:] A. Januszewski, P. Oleś, T. Witkowski, (red.). *Wykłady z psychologii w KUL*. Lublin: KUL.
- Olson D. H., Sprenkle D. H., Russel C. S., (1979). *Circumplex Model of Marital and Family Systems. I: Cohesion and Adaptability Dimensions, Family Types and Clinical Applications*. „Family Process”, no. 18, s. 3–28.
- Olson D. H., (2000). *Circumplex Model of Marital and Family Systems*. „Journal of Family Therapy” no. 22, 144–167.
- Paleczny T. (2004). *Migracje*, [w:] B. Szlachta (red.). *Słownik społeczny*. Kraków: WAM.
- Palka S., (2010). *Podstawy metodologii badań w pedagogice*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Parreñas R., (2001). *Servants of globalization*. Stanford: Stanford University Press.
- Parreñas R., (2005). *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press.
- Pawlak A., (2014). *Rodzic i dziecko po dwóch stronach granicy czyli rodzicielstwo transnarodowe w obliczu dyskursu eurosieroctwa*, [w:] M. Cywińska (red.). *Problemy współczesnego dziecka. Wybrane aspekty*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Piech A., (2011). *Rodzina naturalnym środowiskiem wychowawczym*, [w:] D. Wosik-Kawała (red.). *Rodzinne i instytucjonalne środowiska opiekuńczo-wychowawcze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Pilch T., (1998). *Zasady badań pedagogicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Pilch T., Lalak D., (1999). *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Pilch T., Bauman T., (2001). *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Pilkiewicz M., (1969). *Socjometryczna Skala Akceptacji jako technika badania pozycji jednostki w nieformalnej strukturze grupy*. „Psychologia Wychowawcza”, nr 1, s. 5–9.
- Pessar P., (1995). *A Visa for a Dream: Dominicans in the United States*. Boston: Allyn and Bacon.

- Plopa M., (1996). *Psychospołeczne determinanty odporności na stres psychologiczny*. „Psychologia Wychowawcza”, nr 4, s. 301–311.
- Plopa M., (1997). *Wymiary osobowości według H. Eysencka a dynamika stresu w warunkach długotrwałej izolacji zadaniowej*. „Forum Psychologiczne”, nr 2 (1), s. 56.
- Plopa M., (2008). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pomykało W. (red.), (1996). *Encyklopedia pedagogiczna*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Praszkier R., (1992). *Zmieniać nie zmieniając. Ekologia problemów rodzinnych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Przetacznikowa-Gierowska M., Włodarski Z., (2002). *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Przychodzka-Dziekońska A., (2014). *Wychowanie a przestrzenie funkcjonowania współczesnych emigrantów i ich rodzin z uwzględnieniem rysu historycznego wpisanego w przestrzeń polskości*. „Studia Społeczne”, nr 1, s. 65–71.
- Rawa A., (2002). *Rodzinne uwarunkowania narkomanii wśród młodzieży*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Radochoński A., (1984). *Psychologia rodzinna w ujęciu systemowym*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Radochoński M., (1987). *Choroba a rodzina*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Raport *Diagnoza działań podejmowanych w szkołach wobec uczniów, których rodzice przebywają za granicą*, (2009), (pobrano dnia 12.04.2010 z www.kuratorium.krakow.pl).
- Raport *Diagnoza społeczna 2009* (pobrano dnia 10.10.2009 z <http://www.diagnozaspoleczna.pl>).
- Raport *Polacy przebywający czasowo w Królestwie Niderlandów – stan wiedzy, wyzwania i możliwe działania publiczne*, (2012). Warszawa: Fundacja Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Raport *Diagnoza społeczna 2013* (pobrano dnia 23.03.2015 z <http://www.diagnozaspoleczna.pl>).

- Raport *Spoleczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*, (2014). Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk, (pobrano dnia 23.03.2015 z http://www.kbnm.pan.pl/images/Raport_KBnM_PAN_Spo%C5%82eczne_skutki_poakcesyjnych_migracji_ludno%C5%9Bci_Polski.pdf).
- Raport *Praca Polaków za granicą. Komunikat z badań*, (2007). Warszawa: CBOS.
- Rembowski J., (1991). *Przyczynek do zjawiska samotności*, „Problemy Rodziny”, nr 4 (178), s. 1–16.
- Rembowski J., (1989). *Poczucie osamotnienia w świetle teorii i niektórych technik pomiaru*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 4, s. 3–11
- Rembowski J., (1991a). *Psychologiczne badania nad samotnością*. „Psychologia Wychowawcza”, nr 5, s. 409–418.
- Rembowski J., (1992). *Samotność*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Rostowska T., (2001). *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie: analiza psychologiczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Różańska-Kowal J., (2009). *Zastosowanie kwestionariusza FACES IV D. H. Olsona do diagnozy dysfunkcyjnych relacji rodzinnych*, [w:] J. M. Stanik (red.). *Psychologiczno-pedagogiczne problemy trudności i zaniedbań opiekuńczo-wychowawczych w rodzinie oraz sposoby ich rozwiązywania*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- Rożnowski B., Bryk D., (2008). *Stres emigracji zarobkowej i jego konsekwencje dla systemu wartości migrantów*, [w:] M. S. Zięba (red.). *Migracja – wyzwania dla XXI wieku*. Lublin: Lubelska Szkoła Biznesu.
- Rumińska K., (2010). *Samooceńca młodych emigrantów a radzenie sobie z problemami w nowym środowisku społecznym*, [w:] R. Bera (red.). *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Rymaszewska J., (2004). *Funkcjonowanie społeczne i zawodowe osób mających zaburzenia psychiczne w Polsce w porównaniu do innych wybranych krajów europejskich*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Medycznej.
- Safjan J., (1983). *Osamotnienie dzieci. Rodziny zastępcze i rodzinne domy dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.

- Sakson B., (2008). *Migracje zagraniczne*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2007–2008*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Satir V., (2000). *Rodzina. Tu powstaje człowiek*. Gdańsk: GWP.
- Sendyk M., (2001). *Społeczne przystosowanie dzieci z poczuciem sieroctwa duchowego*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Serkowska-Mąka J., (2012). *Migracja zarobkowa i jej skutki – „eurosieroty”*. „Studia Społeczne”, nr 1 (6), (pobrano dnia 13.05.2014 z www.kaweczynska.pl/.../studia-spoleczne/numery-archiwalne).
- Sikorska I., (2011). *Psychologiczne aspekty zaburzeń u dzieci*, [w:] K. Biel, J. Kusztal (red.). *Dziecko zagrożone wykluczeniem. Elementy diagnozy, działania profilaktyczne i pomocowe*. Kraków: WAM.
- Slany K., (1995). *Między przynusem a wyborem. Kontynentalne i zamorskie emigracje z krajów Europy Środkowo-Wschodniej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Slany K., (2001). *Matżeństwo i rodzina w zglobalizowanym świecie*. „Problemy Rodziny”, nr 4–6, s. 3–10.
- Slany K., (2002). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Nomos.
- Slany K., (2006). *Trauma codziennego życia: z badań nad migrantkami polskimi w USA i Włoszech*, [w:] A. Flis (red.), *Stawanie się społeczeństwa. Szkice ofiarowane Piotrowi Sztompce z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Slany K., (2008). *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Slany K., Ślusarczyk M., (2010). *Zostać czy wracać? Dylematy emigranta*, [w:] H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszak (red.). *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku*. Kraków: Nomos.
- Sordyl-Lipnicka B., Pufal-Struzik I., (2019). *Praca zawodowa rodziców poza granicami kraju a poziom spójności rodziny*, [w:] T. Rostowska, A. Lewandowska-Walter (red.). *Psychospołeczne konteksty relacji rodzinnych*. Warszawa: Difin.

- Suarez-Orozo C., Suarez-Orozo M. M., (2001). *Transnationalization of Families: Immigrant Separation and Reunifications*. Harvard Immigration Project.
- Stańkowski B., (2006). *Zarobkowe migracje rodziców za granicę*. „Ruch Pedagogiczny”, nr 1/2, s. 51–66.
- Stańkowski B., (2006a). *Współczesna rodzina podhalańska. Wpływ emigracji zarobkowej na wychowanie dzieci i młodzieży – wyniki badań empirycznych*. „Seminare”, nr 32, s. 239–259.
- Stochmiałek J., (2003). *Geneza i następstwa funkcjonowania rodzin niepełnych*. „Auxilium Sociale: Wsparcie Społeczne”, nr 2, s. 9–10.
- Stoczek M., (1997). *Współczesne migracje zarobkowe. Regionalne studia porównawcze*, [w:] J. Zamojski (red.). *Migracje i społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN.
- Szczepaniak I., (2008). *Eurosieroctwo – ujawnianie zjawiska przez wychowawców i pedagogów, pracowników ośrodków pomocy społecznej, kuratorów sądowych, działania pomocowe*. Warszawa: Fundacja Prawo Europejskie.
- Szczepański J., (1988). *Sprawy ludzkie*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Szczęsny W., (1995). *Między dobrem a złem: wprowadzenie do systemowej antropologii pedagogicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Szczygielska I., (2013). *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Szopski M., (2005). *Komunikowanie międzykulturowe*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Szymański J.M., (1991). *Życie systemów*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szyszkowska M., (1979). *Przezwyciężenie osamotnienia*, [w:] K. Dąbrowski (red.). *Zdrowie psychiczne*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Tomaszewska H., (2008). *Diagnoza rodzinnej i szkolnej sytuacji dziecka z rodziny migracyjnej*. „Zeszyty Metodyczne”, nr 8, s. 37–53
- Tomaszewski T., (1979). *Psychologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Toruńczyk-Ruiz S., (2008). *Being Together or Apart? Social Networks and Notions of Belonging Among Recent Polish Migrants in the Netherlands*. „CMR Working Papers”, nr 40 (98).

- Trusz S., Kwiecień M., (2012). *Spoleczne piętno eurosieroctwa*. Warszawa: Difin.
- Tyszkowa M., (1979). *Funkcjonowanie dzieci w sytuacjach trudnych*, „Oświata i Wychowanie”, nr 6, s. 210–216.
- Tyszkowa M., (1978). *Sytuacyjno-poznawcza koncepcja odporności psychicznej*, „Przełęcz Psychologiczny”, nr 1, s. 3–18.
- Tyszkowa M., (1986). *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tyszkowa M. (red.), (1990). *Rodzina a rozwój jednostki*. Poznań: Zakłady Graficzne.
- Urbańska S., (2008). *Transnarodowość jako perspektywa ujęcia macierzyństwa w warunkach migracji* [w:] K. Slany (red.). *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urbańska S., (2010). „Cała Polska liczy eurosieroty”. *Panika moralna i płęć w wykluczeniu oraz stygmatyzacji rodzin migrantów*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3, s. 61–88.
- Walczak B., (2008). *Wychowawcze i edukacyjne konsekwencje „euro-migracji” rodziców i opiekunów*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 5, s. 21–26.
- Walczak B., (2008a). *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*. Warszawa: Pedagogium Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej.
- Walczak B., (2008b). *Migracje rodzicielskie – skala zjawiska oraz jego wychowawcze i edukacyjne implikacje*. „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (29), s. 143–162.
- Walczak B., (2008c). *Szkoła i uczeń wobec migracji poakcesyjnej*. „Biuletyn Migracyjny”, nr 17 (dodatek).
- Walczak B., Kozdrowicz E. (red.), (2009). *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Walczak B., (2014). *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*. (pobrano dnia 23.03.2015 z http://brpd.gov.pl/sites/default/files/raport__dziecko_rodzina_i_szkola_wobec_migrji_rodzicielskich_-_10_lat_po_akcesji_do_unii_europejskiej.pdf).

- Werkman S., Farley G. K., Butler C., Quayhagen M., (1981). *The Psychological Effects of Moving and Living Overseas*. „The American Academy of Child Psychiatry”, vol. 20, no. 3, s. 645–657.
- Weszka-Syndyk M., (1999). *Stan poczucia sieroctwa duchowego dorastających dziewcząt i chłopców oraz wybrane sposoby kompensacji*, [w:] M. Heine, G. Gajewska (red.). *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*. Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. T. Kotarbińskiego.
- Węgiński Z., (2007). *Dysfunkcjonalność i patologia rodzin a sieroctwo społeczne*, [w:] T. Sołtysiak, M. Gołembowska (red.). *Zagrożenia i zaburzenia funkcjonowania polskich rodzin*. Wrocław: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna.
- Więckiewicz B., (2011). *Eurosieroty – cena emigracji*, [w:] B. Więckiewicz (red.). *Problem eurosieroctwa. Wybrane aspekty*. Stalowa Wola: Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie KUL.
- Wiloch T., (1970). *Wprowadzenie do pedagogiki porównawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Winnicka E., (2007). *Raport Eurosieroty*, „Polityka”, nr 46, s. 34–40.
- Włodarski Z., (1974). *Psychologiczne prawidłowości uczenia się i nauczania*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Wojaczek K., (2005). *Rodzina w konfrontacji z migracją zarobkową*, [w:] K. Glombik, P. Morciniec (red.). *Wyjazdy zarobkowe. Szansa czy zagrożenie? Perspektywa społeczno-moralna*. Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego.
- Wolańczyk B., (2011). *Imigracja – wyzwanie, zagrożenie, strata*. „Niebieska Linia”, nr 6 (77), s. 14–16.
- Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski*, (2007). Warszawa: Ministerstwo Gospodarki, Departament Analiz i Prognoz.
- Wrześniewski K., (1996). *Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru*, [w:] I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.). *Człowiek w sytuacji stresu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Zajączkowska K., (2008). *Eurosieroctwo – skutki migracji rodziców dla dzieci* (pobrano dnia 23.04.2013 z www.kuratorium.szczecin.pl).

- Zawadzka A., (1983). *Wartość wypoczynku studentów*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Zielińska A., (2008). *Szkola wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*. „Zeszyty Metodyczne”, nr 8, s. 55–78.
- Zielińska A., (2008a). *Pedagogiczno-prawne aspekty opieki nad dzieckiem sytuacji wyjazdu rodziców do pracy za granicę*. „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (29), s. 87–104.
- Ziemska M., (1974). *Dysfunkcjonalność wychowawcza rodziny a poradnictwo rodzinne*. „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne”, nr 3, s. 17–24.
- Ziemska M., (1975). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Ziemska M., (2001). *Rodzina współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ziółkowska B., Wycisk J., (2009). *Młodzież przeciwko sobie. Zaburzenia odżywiania i samouszkodzenia – jak pomóc nastolatkom w szkole*. Warszawa: Difin.
- Zwierzynska E., Matuszewski A., (2007). *Skala Jawnego Niepokoju Jaki Jesteś? Elżbiety Skrzypek, Mieczysława Choynowskiego*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Zwoliński M., (1992). *Systemowa charakterystyka rodzin rozpoczynających terapię*, [w:] A. Pohorecka (red.). *Rodzina w terapii*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.

Strony internetowe

www.spk.haga.nl

www.gus.pl

www.diagnozaspoleczna.pl

Spis tabel

Tabela 1. Stres akulturacyjny a zachowanie dziecka.	71
Tabela 2. Schemat zmiennych	86
Tabela 3. Typy badanych rodzin emigracyjnych.	110
Tabela 4. Rozkład liczebności badanych ze względu na płeć	111
Tabela 5. Statystyki opisowe dla rozkładu wieku	112
Tabela 6. Wiek dziecka a miejsce pobytu	114
Tabela 7. Zróżnicowanie wieku badanych dzieci w świetle testu Scheffégo. . .	115
Tabela 8. Rozkład liczebności badanych dzieci ze względu na miejsce zamieszkania w Polsce	116
Tabela 9. Rozkład liczebności badanych rodzin ze względu na wykształcenie ojca	117
Tabela 10. Rozkład liczebności badanych rodzin ze względu na wykształcenie matki	118
Tabela 11. Struktura badanych rodzin.	119
Tabela 12. Czas pobytu rodzica/rodziców/rodziny za granicą.	120
Tabela 13. Osoba udzielająca informacji.	122
Tabela 14. Statystyki opisowe dla rozkładu wieku, wykształcenia osoby pozostającej z dzieckiem w Polsce.	123
Tabela 15. Statystyki opisowe dla wyników w skali „spójność”	128
Tabela 16. Istotność różnic w spójności badanych rodzin (wyniki testu Scheffégo)	129
Tabela 17. Poziom spójności w badanych typach rodzin emigracyjnych	130
Tabela 18. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem spójności w zależności od typu rodziny emigracyjnej	133
Tabela 19. Różnice w poziomie spójności pomiędzy rodzajami rodzin migracyjnych z uwzględnieniem okresu pobytu osoby wyjeżdżającej za granicę	134
Tabela 20. Statystyki opisowe dla skali „adaptacyjność”	137

Tabela 21. Istotność różnic średnich w skali „adaptacyjność” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)	138
Tabela 22. Rodzaje systemów rodzinnych usytuowanych w skali „adaptacyjność”	140
Tabela 23. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem adaptacyjności w zależności od rodzaju rodziny emigracyjnej	142
Tabela 24. Istotność różnic średnich w skali „adaptacyjność” między poszczególnymi typami rodzin z uwzględnieniem czasu emigracji (w świetle testu Scheffégo)	143
Tabela 25. Różnice w poziomie adaptacyjności pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem okresu pobytu za granicą osób emigrujących	144
Tabela 26. Statystyki opisowe dla skali „wzajemne zrozumienie”	147
Tabela 27. Istotność różnic średnich w skali „wzajemne zrozumienie” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)	148
Tabela 28. Współczynniki korelacji między wiekiem dziecka a poziomem wzajemnego zrozumienia w zależności od typu rodziny emigracyjnej	151
Tabela 29. Czas emigracji a poziom wzajemnego zrozumienia w rodzinie (w świetle testu Scheffégo)	152
Tabela 30. Statystyki opisowe dla otwartości i trudności w komunikacji dziecka z matką i ojcem z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	153
Tabela 31. Poziom otwartości w komunikacji dzieci z matką z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	154
Tabela 32. Poziom trudności w komunikacji dzieci z matkami z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	155
Tabela 33. Poziom otwartości w komunikacji dzieci z ojcami z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	156
Tabela 34. Poziom trudności w komunikacji badanych dzieci z ojcami z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	157
Tabela 35. Współczynniki korelacji dla wieku dziecka i poziomu otwartości w komunikacji z matką oraz ojcem.	158

Tabela 36. Współczynniki korelacji dla wieku dziecka i poziomu trudności w komunikacji z matką oraz ojcem w poszczególnych typach rodzin	159
Tabela 37. Czas emigracji a poziom trudności w komunikacji dziecka z matką (w świetle testu Scheffégo)	161
Tabela 38. Czas emigracji a poziom trudności w komunikacji dziecka z matką (w świetle testu Scheffégo)	161
Tabela 39. Statystyki opisowe dla skali „role rodzinne”	163
Tabela 40. Współczynniki korelacji między wiekiem a wynikami w skali „patogenne role rodzinne” w zależności od typu rodziny emigracyjnej	165
Tabela 41. Różnice w poziomie patogenicznych ról rodzinnych pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem ich okresu pobytu na emigracji	166
Tabela 42. Statystyki opisowe dla skali „trudności rozwojowe”	167
Tabela 43. Istotność różnic średnich w skali „trudności rozwojowe” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)	168
Tabela 44. Poziom trudności rozwojowych w poszczególnych typach rodzin emigracyjnych	169
Tabela 45. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem trudności rozwojowych rodziny w zależności od typu rodziny emigracyjnej.	170
Tabela 46. Różnice w poziomie trudności rozwojowych pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem okresu pobytu członków rodziny na emigracji	171
Tabela 47. Statystyki opisowe dla skali „dezintegracja rodzinna”	173
Tabela 48. Istotność różnic średnich dla skali „dezintegracja rodzinna” między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo)	174
Tabela 49. Poziom dezintegracji rodzinnej z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	175
Tabela 50. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem zmiennej dezintegracja rodzinna w zależności od typu rodziny emigracyjnej	176
Tabela 51. Czas emigracji a poziom dezintegracji rodzinnej (w świetle testu Scheffégo)	177

Tabela 52. Różnice w poziomie dezintegracji rodzinnej pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem ich okresu pobytu na emigracji	178
Tabela 53. Statystyki opisowe dla wskaźnika poczucia funkcjonalności rodziny	179
Tabela 54. Istotność różnic w średnich dla wskaźnika Poczucie Funkcjonalności między poszczególnymi typami rodzin (w świetle testu Scheffégo).	180
Tabela 55. Poziom poczucia funkcjonalności rodzin emigracyjnych w opinii badanych dzieci	181
Tabela 56. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem zmiennej poczucie funkcjonalności rodziny w zależności od typu rodziny emigracyjnej	183
Tabela 57. Czas emigracji a poczucie funkcjonalności badanych rodzin emigracyjnych w ocenie dzieci (w świetle testu Scheffégo)	184
Tabela 58. Różnice w poziomie poczucia funkcjonalności pomiędzy typami rodzin emigracyjnych z uwzględnieniem ich okresu pobytu na emigracji	185
Tabela 60. Statystyki opisowe dla wyników w skali „motywacja do nauki” w „Arkuszu zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej	191
Tabela 61. Istotność różnic średnich w skali „motywacja do nauki” między dziećmi pochodzącymi z poszczególnych rodzin emigracyjnych	192
Tabela 62. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem motywacji do nauki badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej, z której pochodzą.	193
Tabela 63. Osiągnięcia w nauce dzieci z rodzin emigrującej matki, ojca lub obojga rodziców	195
Tabela 64. Korelacje między wiekiem dziecka a osiągnięciami w nauce	197
Tabela 65. Statystyki opisowe dla wyników w skali „zachowania antyspołeczne” w „Arkuszu zachowania się ucznia” Barbary Markowskiej	200
Tabela 66. Różnice w poziomie zachowań antyspołecznych badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny oraz czasu pobytu członka rodziny lub rodziny na emigracji	201

Tabela 67. Współczynniki korelacji między wiekiem i poziomem zachowań antyspołecznych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej	203
Tabela 68. Zachowania badanych dzieci nieakceptowane przez matkę z uwzględnieniem typu rodziny	205
Tabela 69. Zachowania badanych dzieci nieakceptowane przez ojca z uwzględnieniem typu rodziny	206
Tabela 70. Nieakceptowane przez rodziców zachowania badanych dzieci przebywających wraz z rodziną na emigracji w Holandii	208
Tabela 71. Częstotliwość pobytu rodzica/rodziców-emigranta/emigrantów w kraju na podstawie opinii rodzica/opiekuna pozostającego z dzieckiem w Polsce	210
Tabela 72. Liczba odwiedzin dzieci przez rodziców w ciągu roku	212
Tabela 73. Średnia długość jednego pobytu emigranta/emigrantów w kraju	213
Tabela 74. Długość jednego pobytu emigrujących rodziców/rodzica w kraju	213
Tabela 75. Liczba dni spędzonych w kraju w ciągu roku przez emigranta/emigrantów	214
Tabela 76. Zachowania dzieci obserwowane po odwiedzinach emigrującego rodzica/rodziców	218
Tabela 77. Zmiany w zachowaniu dziecka obserwowane w związku z rozłąką z emigrującym rodzicem/rodzicami	220
Tabela 78. Sfera życia rodzinnego, w której dochodzi do dezorganizacji z powodu nieobecności rodzica (na podstawie opinii rodzica/opiekuna pozostającego w kraju)	222
Tabela 79. Zmiany, które chciałoby dziecko wprowadzić w rodzinie (w opinii dziecka przebywającego w Polsce) – z uwzględnieniem typu rodziny	224
Tabela 80. Zmiany, które badane dzieci mieszkające w Holandii chciałyby wprowadzić w rodzinie	225
Tabela 81. Obowiązki badanych dzieci w rodzinie z której pochodzą	230
Tabela 82. Czynności podejmowane przez badane dzieci (przebywające w Polsce) w czasie wolnym	231

Tabela 83. Czynności podejmowane w czasie wolnym przez dzieci emigrujące z całą rodziną do Holandii.	232
Tabela 84. Wpływ emigracji zarobkowej na życie rodziny	234
Tabela 85. Statystyki opisowe dla wyników w skali „niepokój (neurotyczność)” w teście „Jaki jesteś?”	237
Tabela 86. Istotność różnic średnich w poziomie niepokoju badanych dzieci (wyniki testu Scheffégo)	238
Tabela 87. Istotność różnic średnich w poziomie niepokoju u badanych dzieci z uwzględnieniem czasu emigracji (w świetle testu Scheffégo)	239
Tabela 88. Różnice w poziomie niepokoju u dzieci z uwzględnieniem typu rodziny oraz okresu pobytu członka rodziny lub rodziny na emigracji	240
Tabela 89. Współczynniki korelacji między wiekiem i poziomem niepokoju u badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej	242
Tabela 90. Statystyki opisowe dla wyników w skali „brak kontaktu”	246
Tabela 91. Istotność różnic średnich dla wyników uzyskanych w podskali „brak kontaktu” (w świetle testu Scheffégo)	247
Tabela 92. Różnice wyników badanych dzieci w skali „brak kontaktu” z uwzględnieniem typu rodziny i okresu pobytu na emigracji członka rodziny lub rodziny	248
Tabela 93. Współczynniki korelacji między wiekiem i poziomem braku kontaktów badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej	249
Tabela 94. Statystyki opisowe dla wyników w skali „poczucie zerwanych więzi”	251
Tabela 95. Różnice wyników w skali „poczucie zerwanych więzi” z uwzględnieniem typu rodziny i okresu pobytu członka rodziny lub rodziny na emigracji	253
Tabela 96. Współczynniki korelacji między wiekiem dzieci i poczuciem zerwanych więzi w zależności od typu rodziny emigracyjnej	254
Tabela 97. Statystyki opisowe dla wyników w skali „przynależność do grupy”	256

Tabela 98. Różnice wyników w skali „przynależność do grupy” z uwzględnieniem typu rodziny oraz okresu pobytu członka/członków rodziny lub rodziny na emigracji	257
Tabela 99. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem przynależności do grupy u badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej . .	258
Tabela 100. Statystyki opisowe dla samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	266
Tabela 101. Istotność różnic średnich w poziomie samooceny badanych dzieci (wyniki testu Scheffégo)	267
Tabela 102. Istotność różnic średnich w poziomie samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem czasu emigracji (w świetle testu Scheffégo)	269
Tabela 103. Różnice w poziomie samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny oraz okresu pobytu członka/członków rodziny lub rodziny na emigracji.	270
Tabela 104. Współczynniki korelacji między wiekiem a poziomem samooceny badanych dzieci w zależności od typu rodziny emigracyjnej, z której pochodzą.	271
Tabela 105. Pozycja dziecka na „Socjometrycznej skali akceptacji” z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzi	274

Spis rycin

Ryc. 1. Podstawowe wymiary systemu rodzinnego i rodzaje systemów rodzinnych.	33
Ryc. 2. Model Kołowy Olsona.	40
Ryc. 3. Model budowania więzi dorosłego z dorastającym	73
Ryc. 4. Graficzny model zmiennych (opracowanie własne)	90
Ryc. 5. Rodzaje systemów rodzinnych usytuowanych w skali „spójność”	131
Ryc. 6. Poziom adaptacyjności określonych typów rodzin emigracyjnych	139
Ryc. 7. Poziom wzajemnego zrozumienia wg typu rodziny emigracyjnej	149
Ryc. 8. Poziom patogennych ról rodzinnych z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	164
Ryc. 9. Poziom motywacji do nauki badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	194
Ryc. 10. Osiągnięcia w nauce badanych dzieci a czas emigracji rodzica/rodziców	196
Ryc. 11. Osiągnięcia w nauce a wiek dziecka	198
Ryc. 12. Poziom zachowań antyspołecznych badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny emigracyjnej	203
Ryc. 13. Częstotliwość telefonicznych kontaktów emigranta/emigrantów z dziećmi	215
Ryc. 14. Sposoby radzenia sobie przez dziecko z sytuacją braku kontaktu z emigrującymi rodzicem/rodzicami	216
Ryc. 15. Problemy w wychowaniu dzieci pozostających w Polsce z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	226
Ryc. 16. Zmiana w częstotliwości zwracania się przez dziecko o pomoc do rodzica lub opiekuna – w stosunku do okresu przed rozłąką z rodzicem/rodzicami	227
Ryc. 17. Osoba/institucja, u której rodzic pozostający w kraju szuka wsparcia w rozwiązywaniu trudnych problemów rodzinnych	228

Ryc. 18. Poziom niepokoju u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny	243
Ryc. 19. Poziom kłamstwa u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny	244
Ryc. 20. Poziom poczucia braku kontaktu z innymi osobami u badanych dzieci z poszczególnych typów rodzin	250
Ryc. 21. Poczucie zerwanych więzi u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	255
Ryc. 22. Poziom przynależności do grupy u badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	259
Ryc. 23. Stopień odczuwania przez dziecko osamotnienia po rozłące z rodzicem lub rodzicami, którzy wyjechali	260
Ryc. 24. Częstotliwość poczucia samotności u dzieci	261
Ryc. 25. Osoba, z którą dziecko jest silnie emocjonalnie związane	262
Ryc. 26. Osoba w rodzinie, do której dziecko najczęściej zwraca się o pomoc w sytuacjach trudnych	263
Ryc. 27. Osoba w rodzinie, z którą dziecko najczęściej rozmawia.	264
Ryc. 28. Poziom samooceny badanych dzieci z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	268
Ryc. 29. Stopień przynależności badanych dzieci do grupy rówieśniczej z uwzględnieniem typu rodziny, z której pochodzą	275

Spis treści

Wstęp	7
-----------------	---

Rozdział 1:

EMIGRACJA ZAROBKOWA RODZIN – ZARYS TEORETYCZNY

1. Skala polskiej emigracji zarobkowej i jej społeczne implikacje	11
2. Podstawowe pojęcia i określenia rodzin emigracyjnych.	21
3. Rodzina w ujęciu teorii systemowej	30
4. Funkcjonowanie rodziny doświadczającej emigracji zarobkowej	42
5. Sytuacja życiowa dziecka pochodzącego z rodziny emigracyjnej	56

Rozdział 2: ZAŁOŻENIA BADAŃ WŁASNYCH

1. Przedmiot i cele badań	75
2. Problemy i hipotezy badawcze	79
3. Zmienne i ich wskaźniki	85
4. Procedura badań. Metody, techniki i narzędzia badań	91
5. Organizacja i przebieg badań.	105
6. Charakterystyka badanych zbiorowości	109

Rozdział 3: WYBRANE OBSZARY FUNKCJONOWANIA

RODZIN EMIGRACYJNYCH

1. Poziom spójności badanych rodzin.	125
2. Poziom adaptacyjności badanych rodzin	136
3. Poziom wzajemnego zrozumienia i komunikacji w badanych rodzinach	146
4. Przejawy dysfunkcyjności w zakresie ról rodzinnych w badanych rodzinach	162
5. Poziom trudności rozwojowych w badanych rodzinach	167
6. Poziom dezintegracji rodzinnej w badanych rodzinach.	172
7. Poczucie funkcjonalności rodzin emigracyjnych u badanych dzieci	179

Rozdział 4: WYBRANE OBSZARY FUNKCJONOWANIA DZIECI
Z RODZIN EMIGRACYJNYCH

1. Edukacyjno-wychowawczy obszar funkcjonowania dziecka . . .	189
1.1. Motywacja do nauki i osiągnięcia szkolne badanych dzieci	190
1.2. Zachowania antyspołeczne badanych dzieci	199
1.3. Znaczenie kontaktów badanych dzieci z osobami najbliższymi i konsekwencje wynikające z ich ograniczenia	209
2. Emocjonalno-społeczny obszar funkcjonowania dziecka	235
2.1. Poczucie niepokoju wśród badanych dzieci	236
2.2. Osamotnienie i poczucie zerwanych więzi u badanych dzieci	245
2.3. Samoocena badanych dzieci	264
2.4. Przystosowanie społeczne badanych dzieci	272

Rozdział 5:

WERYFIKACJA HIPOTEZ I DYSKUSJA WYNIKÓW	277
Podsumowanie i wnioski	335

Bibliografia	34I
Strony internetowe	36I
Spis tabel	363
Spis rycin	370

Barbara Sordyl-Lipnicka – doktor nauk społecznych w dyscyplinie pedagogika, zatrudniona na stanowisku adiunkta w Instytucie Pracy Socjalnej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Opiekun Koła Naukowego Studentów Pracy Socjalnej UPJPII.

Wieloletni praktyk w systemie pomocy społecznej, specjalista pracy socjalnej z osobą niepełnosprawną i jej rodziną, przedstawiciel społecznej kurateli sądowej.

Swoje zainteresowania naukowe koncentruje wokół diagnozy problemów społecznych współczesnych rodzin, problematyki funkcjonowania rodzin korzystających ze wsparcia systemu pomocy społecznej oraz społeczno-zawodowego obszaru funkcjonowania osób profesjonalnie pomagających.

